

GENOCIDAS ir REZISTENCIJA

1940 m. birželio
rinkimų į
Liaudies seimą
propagandiniai
mitingai
Šiauliuose

*Propaganda
rallies in Šiauliai
for the June
1940 elections
to the People's
Seimas*

2026 1 (59)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

ISSN 1392-3463

Vilnius 2026

GENOCIDE AND RESISTANCE RESEARCH
CENTRE OF LITHUANIA

ISSN 1392-3463

Vilnius 2026

Žurnalas leidžiamas du kartus per metus / The journal is published twice a year

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2026.100>

2026 / 1(59)

REDAKcinė KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

- dr. Valdemaras Klumbys** Redakcinės kolegijos pirmininkas / Chairman of the Editorial Board,
Lietuvos istorijos institutas
- dr. Tetiana Boriak** Vilniaus universitetas
- dr. Arūnas Bubnys** Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
- dr. Marius Ėmužis** Vilniaus universitetas
- dr. Vladislav Hrynevych** Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio institutas, Ukraina /
Інститут дослідження території та ландшафту пам'яті
Бабиного Яру
- dr. Kirsten Bönker** Hamburgo universiteto Šiaurės rytų institutas, Vokietija /
Nordost-Institut Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen
in Nordosteuropa
- dr. Ineta Lipša** Latvijos nacionalinis archyvas / National Archives of Latvia
- dr. Aigi Rahi-Tamm** Tartu universitetas, Estija / University of Tartu in Estonia
- dr. Meelis Saueauk** Eesti Mälu Instituut, Estija
- dr. Arūnas Streikus** Vilniaus universitetas
- dr. Saulius A. Sužiedėlis** Millersvilio universitetas, JAV / Millersville University, USA
- dr. hab. Piotr Niwiński** Gdanskio universitetas, Tautos atminties institutas, Lenkija
- dr. Kristina Burinskaitė** Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2026.100>

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2026

TURINYS / CONTENTS

STRAIPSNIAI

Andrius Tumavičius

Pirmieji sovietų kolaborantai Lietuvoje 1940-ųjų vasarą: socialinio lifto ieškotojai ar idėjiniai komunistai? (Šiaulių apskrities atvejis) **p. 8**

Dominykas Rudokas

Lietuviai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m. **p. 26**

Rimantas Zizas

Gyventojų žudynės Švenčionių krašte 1942 m. gegužės 19–20 d. vykdant keršto akciją už sovietinių partizanų nužudytus vokiečių pareigūnus. I dalis **p. 47**

Irena Šutinienė

Kolaboravimo su XX a. okupaciniais režimais samprata
Lietuvos visuomenės nuomonėje: interpretacijos ir aktualumas **p. 74**

ARTICLES

Irena Šutinienė

The Concept of Collaboration with 20th-Century
Occupation Regimes in Lithuanian Public Opinion:
Interpretations and Relevance **p. 100**

Daina Bleiere

Latvians and the Soviet System in the 1970s and 1980s:
Challenges of Adaptation and Collaboration **p. 127**

Monika Rogers

Right to Privacy and Personal Data Protection in Russia,
Lithuania and Germany: From History
to Current Discourses **p. 140**

KRONIKA / CHRONICLE

Darius Juodis

Seminaras, skirtas KGB istorijai, Melburno universitete **p. 172**

Andrius Tumavičius

Tarptautinė konferencija Daugpilyje **p. 175**

Kristina Burinskaitė

Technologijų vaidmuo specialiųjų tarnybų veikloje **p. 177**

Knygos / Books p. 180

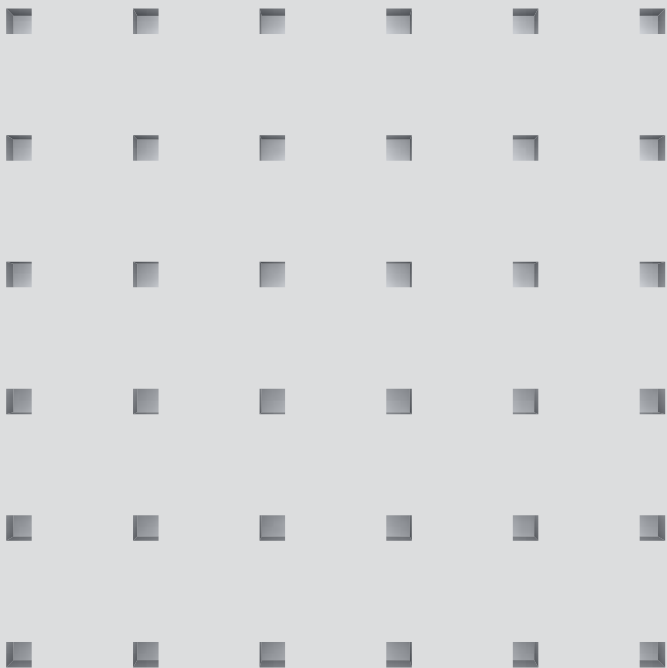
Apie autorius p. 181

Notes on Authors p. 183

Gairės autoriams p. 185

Guidelines for Authors p. 189

STRAIPSNIAI

Pirmieji sovietų kolaborantai Lietuvoje 1940-ųjų vasarą: socialinio lifto ieškotojai ar idėjiniai komunistai? (Šiaulių apskrities atvejis)

Andrius Tumavičius

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ andrius.tumavicius@genocid.lt

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas vienas kolaboravimo su sovietais Lietuvoje problematikos aspektų – bendradarbiavimas su režimu pirmaisiais okupacijos mėnesiais. Naudojantis prozopografiniu metodu, nagrinėjama politinė grupė – asmenys, 1940-ųjų vasarą įstoję į komunistų partiją Šiaulių apskrityje. Aiškinamasi šių žmonių motyvacija, socialinė kilmė, profesinė veikla, politinis angažuotumas ir pan. Remiantis tyrimo rezultatais, siekiama suformuluoti kolektyvinę pirmųjų kolaborantų biografiją. Siekta atsakyti į klausimą: ar jie buvo idėjiniai komunistai ar socialinio lifto ieškotojai? Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą negalima. Atlikta analizė suteikia pagrindo teigti, kad 1940-ųjų vasarą stoti į komunistų gretas žmones skatino S. Hoffmanno suformuotų „tarnautojiško“ ir „ideologinio“ kolaboracinizmo priežasčių samplaika: dalies visuomenės sąmoningas tarnavimas priešui siekiant asmeninės naudos kartu su sąmoningu užsienio jėgos rėmimu, vertinat ją kaip pageidaujamą vidaus pokyčių katalizatorių. Tačiau norint paneigti ar patvirtinti šią išvargą reikia atlikti platesnio regiono nagrinėtos politinės grupės tyrimus. Išsiaiškinta, kad didžiąją tiriamosios imties dalį sudarė brandūs, šeimas sukūrę žmonės. Tai suponuoja išvadą, kad sprendimas tapti kolaborantu nebuvo jaunatviško energingumo ar idealizmo išdava, o apsisprendimas, nulemtas savanaudiškų tikslų: pasinaudojus atsiradusiomis galimybėmis, sukurti gerovę sau ir šeimai. Būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad asmeninės gerovės siekis buvo glaudžiai susijęs su oficialiai sovietų deklaruota „liaudies gerovės“ siekio idėja. Tyrimas suformavo tokią kolektyvinį asmenų, įstojusių į LKP 1940-ųjų vasarą Šiaulių apskrityje, portretą: trisdešimtmetis susituokęs lietuvis, kilęs iš vargingiausių visuomenės sluoksnių, gyvenęs mieste ar miestelyje, turėjęs pradinį išsilavinimą, vertėsis samdomu fiziniu darbu, iki 1940 m. neturėjęs saitų su komunistų partija, pirmaisiais sovietų okupacijos mėnesiais įsitraukęs į naujai kuriamą vietinės administracijos aparatą.

Reikšminiai žodžiai: kalaborantai, kolaboracionistai, Lietuvos komunistų partija, prozopografija, kolektyvinė biografija.

The first Soviet collaborators in Lithuania in the summer of 1940: opportunists seeking social advancement or ideological communists? (The case of Šiauliai County)

Summary. This article examines one aspect of the issue of collaboration with the Soviets in Lithuania – cooperation with the regime during the first months of the occupation. Using the prosopographical method, it analyses a specific political group: individuals who joined the Communist Party in Šiauliai

County in the summer of 1940. The study explores their motivations, social background, professional activities, political engagement and so on. The findings are then used to construct a collective biography of the first collaborators. The aim is to answer the question of whether these individuals were ideological communists or opportunists seeking social advancement. The research revealed that no unequivocal answer can be given to this question. The analysis provides grounds for arguing that, in the summer of 1940, people were encouraged to join the communist ranks by a combination of what Stanley Hoffmann termed 'servile' and 'ideological' collaborationism: a conscious willingness on the part of some members of society to serve the enemy in pursuit of personal gain, together with the deliberate support of a foreign power perceived as a catalyst for desirable domestic change. However, to refute or confirm this insight, further research on the same political group across a broader region is required. It was established that the majority of the research sample consisted of mature individuals who had already started families. This suggests that the decision to become a collaborator was not the product of youthful energy or idealism, but rather a deliberate choice driven by self-interest, i.e. to take advantage of emerging opportunities and secure prosperity for oneself and one's family. It is also important to note that the pursuit of personal well-being was closely intertwined with the Soviet-proclaimed idea of striving for 'the people's welfare'. The study produced the following collective portrait of the people who joined the Communist Party of Lithuania in Šiauliai County during the summer of 1940: a married, 30-year-old Lithuanian man from the poorest strata of society, living in a city or small town, with a primary education, earning a living through wage labour, having had no ties to the Communist Party prior to 1940, and becoming involved in the newly established local administrative apparatus during the first months of the Soviet occupation.

Keywords: collaborators, collaborationists, Communist Party of Lithuania, prosopography, collective biography.

Įvadas

1940-ųjų vasarą Lietuvoje prasidėjo penkis dešimtmečius trukęs okupacijų periodas. Šalis išnyko iš politinio žemėlapių, o jos gyventojai arba priešinosi sovietų ir nacių režimams, arba talkino jiems, arba prisitaikė ir gyveno savo gyvenimus. Šis pusę amžiaus trukęs krašto gyvenimo laikotarpis istorikams iškėlė sudėtingų problemų, kurių nagrinėjimas būtinas siekiant suvokti to laikmečio procesus, visuomenės transformacijas ir žmonių sprendimų motyvus. Viena tokių problemų – kolaboravimas su okupantais.

Istoriografija. Profesorius Liudas Truska knygoje, nagrinėjančioje Lietuvos istoriją 1938–1953 m., pateikė 1940-ųjų įvykių krašte interpretaciją. Knyga yra vertinga aiškinantis bendruosius procesus, tačiau ji neanalizuoja atskirų jų elementų ar veikėjų¹. Istoriko Vytauto Tininio knygoje² aptariami 1940-ųjų vasaros įvykiai ir transformacijos Lietuvoje, tačiau dėmesio atskirų regionų ar asmenų veiklos nagrinėjimui neskiriama. Straipsnių rinkinyje³, skirtame Lietuvos istorijai per nacių ir sovietų okupacijas, analizuojamos įvairios krašto gyvenimo sferos: politinė, ekonominė, kultūrinė ir pan. Knygo-

¹ Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995.

² Vytautas Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994.

³ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

je surinktuose mokslininkų straipsniuose nagrinėjama ir 1940–1941 m. sovietų okupacijos tematika. Istorikų dėmesys fokusuojamas ties bendraisiais laikmečio procesais ir jų analize.

Bendradarbiavimą su sovietų režimu savo darbuose nagrinėjo istorikė Nijolė Maslauskienė⁴. Tyrėja, remdamasi gausia pirminių šaltinių baze, atliko išsamų 1940–1941 m. Lietuvoje vykusią administracijos kaitos procesų tyrimą, išnagrinėjo naujos Lietuvos komunistų partijos formavimo procesus, išanalizavo komunistų sudėtį, atskleidė partijos kadrų kaitos priežastis ir pan. Istorikas Artūras Svarauskas⁵ svariame veikale nagrinėja politines įtampas to meto Lietuvoje ir jų priežastis, analizuoja socialinių sluoksnių konflikto aštrėjimą, šalies visuomenės santykį su Lietuvos SSR administracija ir t. t. Profesoriaus Alfredo Ericho Senno knygoje⁶ nagrinėjamas Lietuvos inkorporavimo į SSRS procesas. Autorius gretina Smetonos autoritarinio režimo žlugimą ir sovietų valdžios įvedimo procesus, į juos žvelgdamas per „sukčiaujančio žaidėjo“ prizmę: kaip tariamai „reformatoriškam“ ir „nekomunistiniam“ segmentui, pasinaudojant Lietuvos Respublikos institucijomis ir įstatymais, sovietai sudarė šiltnamio sąlygas įvykdyti „revoliuciją“, kuri buvo surežisuota „iš viršaus“, t. y. Maskvoje. Istorikas Norbertas Černiauskas per socialinį pjūvį stengėsi atskleisti Lietuvos visuomenės būklę 1940 m., pristatydamas to meto realijas⁷.

Apžvalginėje Salomėjos ir Vytauto Baliutavičių knygoje apie Šiaulių istoriją⁸ trumpai aptariama 1940–1941 m. sovietų okupacija. Tačiau tai tėra tik apžvalginis tekstas, kuriame nagrinėjamas laikotarpis nėra analizuojamas. Straipsnių rinkinyje, skirtame Šiaulių apskrities raidos nagrinėjimui⁹, 1940–ųjų vasaros procesams ir juose dalyvavusiems žmonėms nėra skiriama dėmesio.

Istoriografijos, nagrinėjančios transformacijas Lietuvoje 1940–ųjų vasarą, dėmesys fokusuojamas ties didžiaisiais procesais, visuomenės transformacijomis ir siekiu jas paaiškinti bei suvokti. Tačiau globaliuose procesuose dalyvavo savų motyvų vedini žmonės, tačiau jie arba lieka neprakalbinti, arba jų istorijos lieka neišgirstos. Tai pasakytina ir apie asmenis, kurie 1940–ųjų vasarą nutarė įstoti į komunistų partiją ir tapo pirmaisiais sovietų režimo bendradarbiais. Viena vertus, jie vertintini kaip antagonistai ir išdavikai. Tai visuomenės užriebio atstovai, kurie pamynę žmogiškumą, moralę ir sąžinę nuėjo tarnauti

⁴ Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2; N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2 (8).

⁵ Artūras Svarauskas, *Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampas, konfliktai, transformacijos*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2025.

⁶ Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.

⁷ Norbertas Černiauskas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis, 2021.

⁸ Salomėja Baliutavičienė, Vytautas Baliutavičius, *Šiaulių istorija (iki 2000 metų)*, Vilnius: Naujoji Rosma, 1999.

⁹ *Šiaulių apskrities istorijos raida*, Šiauliai: Saulės delta, 2004.

okupaciniam režimui. Nebuvo aiškintasi, kodėl ir kas tapo pirmaisiais sovietų talkininkais, vykdžiusiais kasdienį sovietizacijos diegimą Lietuvos regionuose.

Problema. Siekiant objektyvaus stalininio režimo problemos tyrimo ir deramo jos įvertinimo, būtina suprasti, kas buvo tie žmonės, kurie provincijoje 1940 m. įstojo į komunistų partijos gretas ir tapo kasdienių krašto sovietizacijos procesų dalimi, išsiaiškinti, kas skatino juos tapti okupantų talkininkais, kokiais motyvais jie vadovavosi. Siekiant pažvelgti į kolaboravimą per pačių kolaborantų prizmę, pasirinkta grupės asmenų, 1940-ųjų vasarą tapusių Lietuvos komunistų partijos nariais, biografijų analizė.

Tyrimo objektas – asmenų, 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais įstojusių į komunistų partiją Šiaulių apskrityje, biografijos. Šiaulių apskrities atvejo pasirinkimą lėmė tai, kad ši apskritis buvo tipinė Lietuvos Respublikos administracinė dalis. Tai reiškia, kad pasirinkto atvejo tyrimo rezultatus galima pritaikyti didžiajai daliai Lietuvos.

Tyrimo tikslas – išnagrinėjus pasirinktos tiriamųjų grupės biografijas, parengti kolektyvinį pirmųjų Lietuvos okupacinio režimo talkininkų paveikslą.

Siekiant pasiekti išsikeltą tikslą, suformuoti tokie uždaviniai:

1. Aptarti procesus, vykusius Lietuvoje 1940-ųjų vasarą.
2. Išanalizuoti nagrinėjamų asmenų socialinę lauką bei jų personalinius duomenis.
3. Išnagrinėti politinę visuomeninę tiriamosios grupės angažuotumą iki 1940 m.

Chronologiniai rėmai. Tiriamasis laikotarpis apima 1940 m. birželio–liepos mėnesius. Chronologinius straipsnio rėmus apibrėžė tyrimo objektas ir tai, kad siekta išsiaiškinti, kas ir kodėl stojo į komunistų partiją iki Lietuvos inkorporavimo į SSRS politines struktūras.

Tyrimo naujumas ir metodologija. Analizės naujumas glūdi tyrimo objekto pasirinkime: į 1940 m. vykusius sovietizacijos procesus dar nebuvo žvelgta per žemiausios grandies okupantų talkininkų prizmę.

Pagrindiniu tyrimo metodu pasirinktas prozopografinis metodas. Jo esmę suformulavo prancūzų Analų mokyklos atstovas Claude'as Nicolet, nurodęs, kad šis metodas „išryškina individualumą ir išskirtinumą tam, kad, priešingai, aiškiai iškeltų kolektyvumą ir normą“¹⁰. Metodą apibrėžia toks darbo principas – pasirinktos grupės, numatytų biografinių duomenų paieška, atranka ir sisteminimas pagal sudarytą klausimyną, vėliau tuos duomenis analizuojant ir ieškant išsikeltų problemų sprendimo¹¹.

¹⁰ Sylvie Duval, „Prosopographie féminine“, <https://www.academia.edu/18633851/Prosopographie_feminine>.

¹¹ Marius Ėmužis, „Aktyviausių komunistų pagrindininkų ir jų rėmėjų Pirmojoje Lietuvos Respublikoje socialinis portretas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, Nr. 43, p. 47.

Pirmieji istorikai Lietuvoje, pradėję taikyti prozopografinį metodą, tyrinėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės elitą¹². Metodo patrauklumas ir inovatyvumas rado atgarsį ir tarp naujausiąją Lietuvos istoriją tyrinėjančių mokslininkų. Jį taiko ginkluotos antisovietinės rezistencijos problematiką nagrinėjantys istorikai. Pavyzdžiui, Enrika Žilytė yra parengusi mokslinę studiją, kurioje siekė nustatyti, ar galima kalbėti apie vientisą partizanų vado „portretą“¹³, Dainius Noreika, savo disertacijoje yra nagrinėjęs partizanų socialinę sudėtį ir atskleidęs XX a. trečiojo–penktojo dešimtmečių Lietuvos visuomenės socialinių struktūrų įtaką Lietuvos partizanų organizacinių vienetų kūrimosi, raidos ir veiklos ypatybėms 1944–1953 m.¹⁴, taip pat Enrika Kripienė, Ramona Staveckaitė-Notari ir Andrius Tumavičius yra nagrinėję Lietuvos partizanų Karaliaus Mindaugo, Nemuno ir Jūros srityse kovojusių moterų biografijas ir, remdamiesi surinktais empiriniais duomenimis, yra sudarę atskirų regionų moterų partizanų kolektyvinius portretus; jie tyrinėjo, kokioms socialinėms grupėms jos priklausė, siekė atskleisti tapimo partizanėmis motyvaciją, nagrinėjo šeiminių kovotojų padėtį ir t. t.¹⁵

Tokį metodą, nagrinėdamas pagrindinės Lietuvos komunistų partijos problematiką, taikė ir istorikas Marius Ėmužis¹⁶. Jis pastebėjo, kad „šis metodas, kaip ir kiekvienas, turi trūkumų ar problemų. Svarbiausia problema yra susijusi su tyrimo grupės nustatymu. Metodas leidžia laisvai rinktis tiriamą grupę arba pavienius asmenis, tačiau jie turi tarpusavyje kaip nors sietis (profesija, likimu ar pan.)“¹⁷.

Atlikto tyrimo atveju nagrinėjamą politinę tiriamąją grupę sudaro 105 asmenų, 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais įstojusių į komunistų partiją Šiaulių apskrityje, biografijos. Tyrimo imties dydį lėmė archyvinių duomenų kiekis: nagrinėtos visos rastos nagrinėjamos grupės kriterijus atitikusios biografijos.

¹² Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.: sudėtis–struktūra–valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003; Aivas Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius: Diemedis, 2002; Valdas Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas*, Vilnius: Pedagoginio universiteto leidykla, 2007; Tomas Vaitkus, „Prozopografinis metodas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės centrinių, administracinių, teismų pareigūnų duomenys Lietuvos Metrikoje 1528–1564 metais“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2022, Nr. 50, p. 8–27.

¹³ Enrika Žilytė, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, Nr. 38, p. 84–112.

¹⁴ Dainius Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*, [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2020, p. 18, 19, 21.

¹⁵ Ramona Staveckaitė-Notari, Andrius Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose (Karaliaus Mindaugo srities atvejis)“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2022_projektas_moterys_II.pdf>; R. Staveckaitė-Notari, A. Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje: Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities atvejis“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2023_projektas_moterys_III_koreg.pdf>; Enrika Kripienė, R. Staveckaitė-Notari, A. Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje (Jūros srities atvejis)“, Mokslinė studija, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2024_projektas_moterys_IV.pdf>; R. Staveckaitė-Notari, A. Tumavičius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose: Karaliaus Mindaugo partizanų srities atvejis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2023, Nr. 2 (54), p. 44–74.

¹⁶ Marius Ėmužis, *op. cit.*, p. 47.

¹⁷ *Ibid.*, p. 48.

Tyrimo pagrindą sudarė archyviniai dokumentai¹⁸ – asmenų, 1940 m. birželio–liepos mėnesiais stojusių į komunistų partiją Lietuvoje, anketos ir gyvenimo aprašymai. Iš šaltinių buvo surinkti anketiniai duomenys bei informacija apie tiriamųjų darbinę veiklą, socialinę kilmę, išsilavinimą ir kitus biografinius aspektus. Duomenys klasifikuoti pagal specialiai sudarytą klausimyną, leidusį sistemiškai analizuoti tiriamąją grupę. Klausimynas parengtas siekiant išgryninti tokius kriterijus kaip asmenų amžius, šeiminė padėtis, išsilavinimas, tautybė, profesija, politinis bei visuomeninis angažuotumas ir kiti socialiniai rodikliai. Remiantis atlikta duomenų analize, siekta suformuoti tipinį asmens, 1940 m. birželio–liepos mėnesiais stojusio į komunistų partiją Šiaulių apskrityje, socialinį portretą.

Paulius Nikonovičius savo magistriniame darbe, pasitelkęs prozopografijos metodą, nagrinėjo Žemaitijos žemės teisėjų padėtį XVI a. Jis nurodė, kad „tyrime prozopografinis klausimynas bus padalintas į du blokus – kolektyvinį ir individualų“¹⁹. Toks medžiagos skirstymas į atskirus tiriamuosius blokus sudaro sąlygas deramai suvaldyti didelius informacijos kiekius, kas buvo ypač aktualu mūsų atliktame tyrime. Todėl surinkti duomenys buvo suskirstyti į du blokus:

- Socialinį-personalinį: socialinė kilmė, išsilavinimas, amžius, šeiminė padėtis, amžius, profesija ir t. t.
- Politinį-visuomeninį: dalyvavimas partijų ir organizacijų veikloje iki 1940 m. vasaros, santykis su pagrindine LKP ir pan.

Duomenims rinkti buvo sudarytas tikslinis klausimynas, siekiant sukurti tiriamosios grupės kolektyvinę biografiją, išvelgti tam tikras bendras grupės dinamikas.

Istorikas M. Ėmužis, aptardamas prozopografinį tyrimo principą, pastebi, jog „Metodo ir apskritai kiekybinio tyrimo pranašumas yra tai, kad analizuojami ne individai, bet jų visuma (laukas). Tai leidžia nutolti nuo kraštutinių (ribinių) individualių atvejų, kurie neretai istoriografijoje dominuoja, pateikiant lyg pavyzdžius, bet išties tokiais pavyzdžiais argumentuojant, apibendrinant ir darant išvadas. Šiame tyrime pavyzdžiai naudojami tik iliustruoti gautus kiekybinius duomenis.“²⁰ Tokia prieiga sudaro sąlygas objektyviam tyrimui, kurio tikslas ne išskirtinių biografijų pateikimas skaitytojui, o siekis išryškinti tiriamosios grupės visumą ir padaryti išvadas, paaiškinančias nagrinėjamą problematiką. Todėl šis tyrimas – tai kiekybinė bendrais kriterijais paremtų duomenų analizė, o atskiri fragmentai (į komunistų partiją 1940 m. vasarą įstojusių žmonių individualūs veiksmai ar

¹⁸ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 1–294.

¹⁹ Paulius Nikonovičius, *Žemaitijos žemės teisėjų padėtis XVI amžiaus antroje pusėje*, [Magistro kvalifikacinis darbas], Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Istorijos ir archeologijos katedra, 2017, p. 8.

²⁰ M. Ėmužis, *op. cit.*, p. 49.

jų gyvenimo bei veiklos epizodai ir pan.) bus naudojami kaip duomenų ar istorinio konteksto paaiškinimai ir iliustracijos.

Tyrimo rezultatai pateikiami naudojant aprašomąjį-analitinį bei statistinį metodus.

I. 1940-ųjų vasaros transformacijos: „anos Lietuvos“ pabaiga ir „naujos Lietuvos“ pradžia

Istorikas Artūras Svarauskas, nagrinėjęs 1940-ųjų vasaros įvykius Lietuvoje, pastebėjo, kad „1940 m. pavasarį ir vasarą pradžioje perspektyvos rasti politinį konsensusą vyriausybėje nebuvo, o visuomenėje didėjo politinės pasaulėžiūros skirtis, kurią 1940 m. vasarą dauguma visuomenės pirmiausia suvokė ne kaip prasidedančią okupaciją, o kaip pergalę prieš vienpartinių įvardintą režimą“²¹.

Visuomenės nepasitenkinimą politiniu režimu Lietuvoje akceptavo ir N. Maslauskienė. Ji pažymėjo, jog „okupantai pasinaudojo tuo, kad visuomenė buvo nepatenkinta tautininkų režimu, ir nukreipė jos nepasitenkinimą prieš visus Lietuvos valstybės tarnautojus. [...] dangstantis demokratine frazeologija ir populistiniais šūkiais, buvo rengiama dirva valdininkijos valymui pagal socialinius ir politinius požymius“²².

Istorikas A. E. Sennas pastebėjo, kad „nekyla abejonių, jog daugelis Lietuvos nekomunistų iš pradžių į sovietų invaziją ir naujos vyriausybės sudarymą žiūrėjo palankiai, nes tai reiškė Smetonos režimo žlugimą. Tiems, kurie norėjo tikėti, kad Raudonosios armijos atėjimas turėjo altruistinių ketinimų, Smetonos pabėgimas reiškė išsivadavimą iš keturiolika metų trukusio autoritarinio valdymo“²³.

Istorikas Stanislovas Buchoveckas pastebėjo, kad 1940 m. „žmonėms buvo piešiamas socialistinio rojaus ateities paveikslas“²⁴. Štai kokios perspektyvos siūlytos visuomenei: „Pereidami prie mūsų didžiųjų uždavinių – gyvenimo pertvarkymo teisingesniais pagrindais, turime atkreipti dėmesį [...] į artimiausius Liaudies vyriausybės darbus: numatomą pertvarkyti mūsų politinę santvarką, kuri turi tarnauti mūsų darbo liaudies gerovei pakelti, o ne eiti prieš ją, kaip buvo iki šiolei. Bus paleistos supuvusios ir klasta įvestos institucijos arba jų sudarymo tvarka, turėjusios tikslą spausti ir smaugti darbo liaudį. Dings Smetoniškas seimas. Dings ir tariamos savivaldybės, „išrinktos“ Smetoninių režisierių. Dings mūsų liaudies gėdos lenton įrašyta tautininkų sąjunga. [...] Bus rūpinamasi liaudies apsauga, jos sveikata, švietimu. [...] Tad visi į bendrą darbą, į mūsų gyvenimo teisingais pa-

²¹ Artūras Svarauskas, *op. cit.*, p. 68.

²² N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 17.

²³ Alfred Erich Senn, *op. cit.*, p. 211–212.

²⁴ Stanislovas Buchoveckas, „Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokyimo kampanija Šakių apskrityje mokyklose; švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (15), p. 7.

grindais sutvarkymo darbą.²⁵ Būsimos „teisingos gerovės“ pažadų tomis dienomis žarsyta daug ir visokių. Tokie tekstai – tai aiškos žinutės visuomenei: blogis ir neteisybė liko praeityje, nuo dabar viskas bus „teisinga“ ir „atitiks liaudies poreikius“. Viena vertus, tai populistiniai skelbimai, kita vertus – jie tiksliai atliepė dalies to meto visuomenės poreikius: buvo aiškiai nurodyti visų „bėdų“ „kaltininkai“ ir jų „priežastys“, pabrėžta, kad naujoji vyriausybė „žino ką ir kaip daryti“, ir nupieštos geros, o svarbiausia „teisingos“, ateities perspektyvos. Istorija rodo, jog primityvios, bet aiškos to meto žinutės buvo efektyvios aplinkoje, kurią profesorius L. Truska vertino kaip „išraišką moralinės krizės, kurią lietuvių tauta išgyveno ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje“²⁶.

Greta „teisingos ateities“ paveiklo diegimo į visuomenės sąmonę gyventojai buvo ramunami, kad pagrindiniai ir ypač svarbūs didžiajai visuomenės daliai dalykai, tokie kaip nuosavybė ir valstybingumas, yra ir bus nejudinami. Savaimė suprantama, kad tokie pareiškimai tebuvo tik Kremliaus režisuoto spektaklio replikos, skirtos publikai nuraminti. Tačiau būtina suvokti, kad tokie pareiškimai atliko savo funkciją: žingsnis po žingsnio vykęs krašto okupavimo ir inkorporavimo į SSRS procesas rodo, jog visuomenė priėmė tokio pobūdžio žinutes. Profesorius A. E. Sennas pastebėjo, jog „naujosios sistemos atstovai slėpė savo tikslus ir vaizdavosi esą daugiau „reformistai“ nei revoliucionieriai. [...] Įžengus sovietų kariuomenei Dekanozovo vykdomos Lietuvos politinės sistemos „reformos“ tikslas buvo sugriauti senąjį režimą, sukurti naują santvarką ir tada surežisuoti inkorporavimo procesą“²⁷. Istorikas L. Truska teigė, kad „1940 m. vasaros Lietuvoje įvykių nesuprasime, jeigu ignoruosime faktą, jog nemažai gyventojų, ypač vargingesnių, daugiau ar mažiau tikėjo demagoginiais komunistų pažadais ir turėjo iliuzijų, kad gyvenimas pagerėsias, o gal nieko baisaus neatsitikia ir Lietuvai“²⁸.

Kartu su ideologiniais ir pasaulėžiūriniais virsmis krašte sovietų okupacijos pradžioje vyko ir kasdieniai, nuo plačiosios visuomenės paslėpti, sovietizacijos procesai. Vienas jų – nuoseklus Lietuvos administravimo pertvarkymas pagal sovietų modelį.

Birželio mėnesį okupantai pradėjo rengti prielaidas visų grandžių Lietuvos valdininkus pakeisti kolaborantais. Mėnesio pabaigoje jie ėmė formuoti atitinkamą viešąją nuomonę ir iš vietinių komunistų bei sovietų režimo šalininkų rengti jiems ištikimų kadrų rezervą²⁹. 1940 m. birželio 24 d. Kaune vykusioje manifestacijoje Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto narys Latvys pareiškė, kad „komunistų partija yra vienintelė partija, neišdavusi

²⁵ „Pančiai sutrupinti“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 19, Nr. 287, p. 1.

²⁶ Liudas Truska, „Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 82.

²⁷ A. E. Senn, *op. cit.*, p. 198.

²⁸ L. Truska, *op. cit.*, p. 66.

²⁹ N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 17.

liaudies interesų³⁰. Taip pat jis nurodė, kad „nėra Lietuvoje kitos partijos, kuri galėtų pasakyti, kad jos žodžiai neprieštaravo darbams“³¹.

Lietuvos komunistai nuo pirmųjų okupacijos dienų veikė pagal SSRS direktyvas ir talkino vykdamą okupacinės politikos priemones³². N. Maslauskienė pateikia įžvalgą, kad okupavus Lietuvą į komunistų partiją plūstelėjo įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių asmenys, pasirinkę kolaboravimo kelią³³. Jos nuomone, legalizuotos LKP apskričių komitetai 1940 m. birželio mėnesį virto „darbo biržomis“, į kurias ėjo komunistai ir nepartiniai, reikalaujami įdarbinti³⁴. Šią įžvalgą patvirtina ir nagrinėtos biografijos. Antai Pakruojo gyventojas vežikas Mauša Pliackis 1940 m. rugpjūčio 2 d. gyvenimo aprašyme aiškino: „[...] 1937 m. susipažinau su Šiaulių komunistiniu jaunimu, kuris man įteikė komunistinę literatūrą, kurią skleidžiau tarp savo draugų Pakruojo miestelyje. Prie tokio darbo aš palikau ligi tikrosios socialistinės revoliucijos Lietuvoje ir šiuo rengiuosi toliau veikti visa savo energija ta pat kryptimi ir atlikti visas pareigas, kurios bus iš manęs pareikalautos komunistų partijos.“³⁵

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad SSRS atstovai, koordinavę Lietuvos sovietizavimo procesą, neskubėjo komunistų skirti į valdymo įstaigas. Tokia padėtis tęsėsi iki 1940 m. rugpjūčio mėn., t. y. iki tol, kol SSRS vadovybė nenurodė masiškai keisti valdininkiją komunistais³⁶.

Taigi 1940 m. Lietuvoje vyravo nepasitenkinimo tautininkų režimu nuotaikos, todėl dalies visuomenės sovietų okupacija vertinta kaip teigiamų pokyčių pradžia – Smetonos režimo pabaiga ir pirmas žingsnis į naująjį krašto raidos etapą. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šie pokyčiai buvo suvokiami kaip teigiami ir atitinkantys dalies visuomenės lūkesčius ir pasaulėžiūrą.

Ankstyvieji sovietų kolaborantai Lietuvoje – tai žmonės, kurie, pasak G. Rudžio įžvalgos, „visiškai nutraukė saitus su „ana“ Lietuva“ ir matė „naują Lietuvą“. Jiems buvo visai nesvarbu, ar kaip nepriklausomą šalį, ar kaip SSRS dalį, ar kaip didžiosios galios protektoratą. Svarbiausia buvo tai, kad „naują“ ir „geresnę“ nei toji, „ana“ Lietuva, kurioje valdė „ponai“ ir „švogeriai“. Tokiomis aplinkybėmis Joniškio mieste tarnaitė dirbusi Zelma Elvyra Vaišvilaitė, 1940 m. birželį stodama į komunistų partiją, savo autobiografijoje suformulavo tei-

³⁰ „Milžiniškos manifestacijos Petro Vileišio aikštėje“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 25, Nr. 297, p. 1.

³¹ „Komunistų partija vienintelė gynė Lietuvos darbo žmonių interesus“, *Lietuvos aidas*, 1940, birželio 26, Nr. 298, p. 1.

³² *Lietuva 1940–1990*, p. 90.

³³ N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *ibid.*, p. 17.

³⁴ N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 18.

³⁵ M. Piliackio gyvenimo aprašymas, *LYA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 197.

³⁶ N. Maslauskienė, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *ibid.*, p. 18.

ginį, puikiai apibūdinantį to meto kolaboracionistų nuotaikas: „Aš džiaugiuosi, nes matau gražią ateitį...“³⁷

II. Ankstyvieji sovietiniai kolaborantai: tipiniai visuomenės atstovai ar marginalai

Sovietų naratyvas formavo vaizdinį, kad pirmaisiais naujosios santvarkos rėmėjais tapo „pažangieji visuomenės sluoksniai“: vadinamieji „progresyvioji buržuazija ir inteligentai“, darbo valstietija, smulkūs amatininkai, darbininkija ir pan. Šis vaizdinys atitiko marksizmo suformuotą klasių kovos koncepciją: „pažangieji“ – tai išnaudojamųjų klasės atstovai, entuziastingai stoję į naujos santvarkos statytojų gretas ir priešinami „išnaudotojams“: politiniams veikėjams, verslininkams, ūkininkams ir pan. Anksčiau pateikta padėties 1940-ųjų vasarą Lietuvoje apžvalga atskleidė, kad pokyčius krašte palankiai arba bent jau neutraliai vertino didelė dalis visuomenės. Tai suponuoja klausimą: ar aktyviais sovietų talkininkais tuo metu nutarė tapti tik „išnaudojamųjų klasės“ atstovai?

Aiškinantis, kas buvo tie, kurie 1940-ųjų vasarą tapo ar siekė tapti sovietų talkininkais, būtina išnagrinėti, kokiems visuomenės segmentams jie priklausė: kokia buvo jų socialinė kilmė ir profesinė veikla. Taip pat koks buvo jų santykis su Lietuvos Respublika, kokios buvo jų socialinės patirtys, kokia buvo tautinė pirmųjų kolaborantų sudėtis, amžius, išsilavinimas ir pan.

Tiriamosios grupės analizė atskleidė (žr. 1 pav.), kad didžiausią jos dalį sudarė lietuviai (79 proc.), antra pagal skaitlingumą tautinė grupė buvo žydai (15 proc.), o likę – rusai ir latviai (atitinkamai 4 ir 2 proc.).

1 pav. Tautinė žmonių, įstojusių į komunistų partiją 1940-ųjų vasarą Šiaulių apskrityje, sudėtis³⁸

1923 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, šalyje gyveno 78,95 proc. lietuvių, 6,15 proc. žydų ir 2,49 proc. rusų³⁹. Taigi 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais Šiaulių apskrityje į komunistų partiją stojusių asmenų tautinis pjūvis byloja, jog akcentuoti vienos ar kitos tautybės preferencijas renkantis bendradarbiavimą su režimu nėra

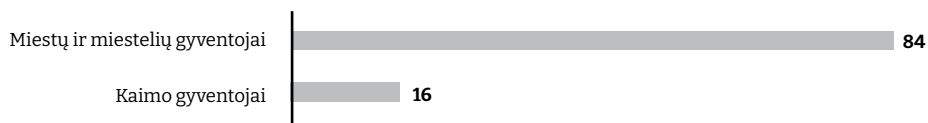
³⁷ Z. E. Vaišvilaitės gyvenimo aprašymas, *LYA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 110.

³⁸ Iliustracijos sudarytos autoriaus pagal 1940 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais į komunistų partiją Šiaulių apskrityje stojusių asmenų anketinius ir biografinius duomenis, saugomus *LYA* fonduose (*LYA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 1–294).

³⁹ *Lietuvos gyventojai*, 1925, Kaunas: P. Sokolovskienės ir G. Lano spaustuvė, p. XXXVIII.

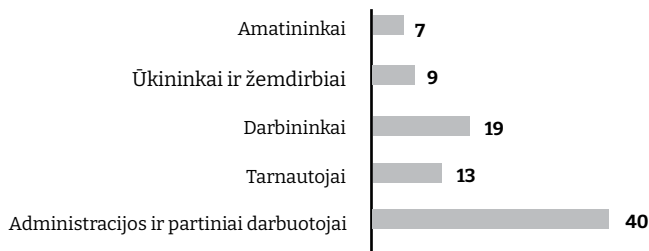
pagrindo. Pirmųjų Šiaulių apskrities kolaborantų tautinė sudėtis yra veidrodinis to meto Lietuvos visuomenės atspindys: skaitlingiausios etninės grupės buvo lietuviai ir žydai.

Išnagrinėjus tiriamosios grupės gyvenamąjį arealą (žr. 2 pav.), paaiškėjo, kad didžiausią dalį, 84 proc., gyveno miestuose ir miesteliuose. Pirmųjų ideologinių išdavikų Šiaulių apskrityje, gyvenusių kaimiškose vietovėse, buvo 16 proc.

2 pav. Įstojusiujų į komunistų partiją Šiaulių apskrityje 1940 m. birželio–rugpjūčio mėn. gyvenamasis arealas (proc.)

Pjūvio rezultatai tiesiogiai koreliuoja su 1940-ųjų vasarą stojusiųjų į komunistų partiją darbine veikla (žr. 3 pav.). Žmonių, kurie vertėsi darbu žemės ūkyje ar ūkininkavimu, buvo 9 proc., o administracinių ir partinių įstaigų darbuotojų, darbininkų ir amatininkų 91 proc. Darytina išvada, kad visuomenės grupė, t. y. ūkininkai, kurie, 1923 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, sudarė 78,95 proc. šalies gyventojų⁴⁰, nesijungė į kolaborantų gretas. Remiantis atlikto tyrimo rezultatais paaiškinti šio reiškinio negalima, todėl reikalinga gilesnė pastarojo aspekto analizė.

3 pav. Darbinė įstojusiujų į komunistų partiją Šiaulių apskrityje veikla 1940-ųjų vasarą (proc.)

Imties analizė atskleidė, kad daugiau nei pusę jos sudarė asmenys, tuo metu dirbę partinėse ir administracijos įstaigose (40 proc. administracinių-partinių darbuotojų ir 13 proc. tarnautojų). Toks rezultatas patvirtina N. Maslauskienės teiginį, kad 1940 m. antroje pusėje komunistai tapo naujosios valdininkijos pamatu. Pasak istorikės, „okupacinio režimo politika sutelkti komunistų rankose visus Lietuvos valdymo svertus, paversti partiją vadovaujančia SSRS politinės sistemos jėga. Kadangi komunistų valymas beveik nepalietė sovietinių valdininkų, jų skaičius partijoje išaugo ir pozicijos dar labiau sustiprėjo. Kaip ir VKP(b), Lietuvos komunistų organizacija pamažu virto sovietinės valdinin-

⁴⁰ Ibid., p. LIV.

kijos partija“⁴¹. Nagrinėtos grupės atstovai patvirtina šią išvalgą. Pavyzdžiui, melioracijos darbininkas Edvardas Pačiauskas 1940 m. rugpjūčio 2 d. autobiografijoje nurodė: „[...] Nuo 1935 m. dirbu sunkų akordinį drenažo darbą, bet vis svajoju apie geresnę ateitį. Esu labai linkęs prie valdiškos tarnybos, bet, būdamas darbininkas ir mažo mokslo, to iki šiolei pasiekti negalėjau. Griuvus Smetonos režimui, davus darbininkams laisvę, dalyvavau iniciatorių grupė, įsteigėme Žiemelyje Lietuvos Kom. Partijos komitetą, kur ir aš buvau išrinktas komiteto nariu. Dabar priklausau Žiemelio Kompartijai ir Profesinei Sąjungai, ir be to, esu paskirtas liaudies milicininku.“⁴² Vladas Pragarauskas, kilęs iš neturtingų nuomininkų, šešių vaikų tėvas, gyvenimo aprašyme aiškino, kad jo gyvenime būta tik vargo ir tarnyba Lietuvos kariuomenėje, o 1940 m. liepos mėn. jo gyvenime įvyko kokybinis lūžis: „sukūrėme Profesinės sąjungos Lygumų skyrių ir dalyvauju valdyboje ir dabar sukūrėme Lietuvos komunistų partijos Lygumų vlsč. Komitetą, esu jo narys, esu milicijos vadas“⁴³. Kuršėnų gyventojas kalvis Petras Rimkus gyvenimo aprašyme aiškino: „[...] 1930 m. atvažiavome į Kuršėnus, kur iki šio laiko ir gyvenu. Visą laiką dirbau kaip kalvis ir šaltkalvis, daugiausia su tėvu ant pusės, turto jokio neturime. Esu baigęs pradžios mokyklą. Dabar jau trys savaitės dirbu vien tik komitete“⁴⁴, o štai Kriukų valsčiuje gyvenusio padienio darbininko Edvardo Sabaičio gyvenimo aprašyme pasakojama apie staigų karjeros šuolį: „[...] Grįžau iš kariuomenės 1923 m. ir pradėjau laukų darbininkų darbus, ir 1927 m. vedžiau. Dirbau visą laiką padieniu darbininku iki šiam laikui. Dabar užimu Kriukų kompartijoje sekretoriaus pavaduotojo vietą.“⁴⁵ Kontrastas tarp vargingo gyvenimo iki 1940 m. vasaros ir „džiugių naujo gyvenimo“ perspektyvų po sovietų režimo atėjimo į kraštą yra bendras tirtos grupės narių gyvenimo aprašymo motyvas.

Tiriamosios grupės socialinės kilmės pjūvis (žr. 4 pav.) byloja, kad 9 proc. jos atstovų buvo kilę iš ūkininkų. Tai reiškia, jog šio visuomenės sluoksnio atstovai sudarė tik dešimtąją dalį aktyvių sovietų režimo šalininkų Šiaulių apskrityje. Kai tuo metu būtent ūkininkai sudarė didžiąją visuomenės dalį.

Didžioji dalis, t. y. 82 proc. nagrinėtos grupės atstovų, buvo kilę iš segmento, kurį marksistai įvardijo kaip „išnaudojamųjų klasę“: 10 proc. kumečių, 22 proc. beturčių, 34 proc. darbininkų ir 16 proc. amatininkų.

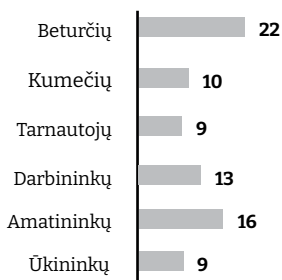
⁴¹ N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *ibid.*

⁴² E. Pačkausko gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 187.

⁴³ V. Pragarausko gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 201.

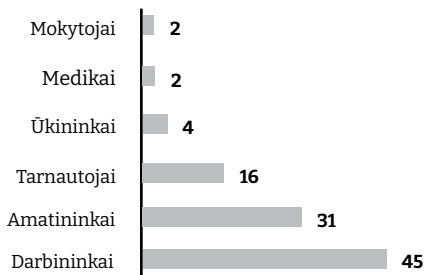
⁴⁴ P. Rimkaus gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 222.

⁴⁵ E. Sabaičio gyvenimo aprašymas, *LVA*, f. 1128, ap. 10, b. 2, l. 225.

4 pav. Socialinė kilmė (proc.)

Pjūvio rezultatai koreliuoja su anksčiau aptarta tiriamojo segmento darbinės veiklos 1940-ųjų vasarą analize: 9 proc. pirmųjų Šiaulių apskrities komunistų vertėsi žemės ūkiu. Profesinė nagrinėjamosios grupės analizė rodo, kad didžioji dalis žmonių, 1940 m. vasarą tapusių komunistais, atstovavo darbininkijai, amatininkams ir tarnautojams (iš viso jie sudarė 91 proc. įstojusių į komunistų partiją). Šis pjūvis koreliuoja su naujųjų partiečių gyvenamosios vietos analize (daugiau kaip 80 proc. tokių asmenų gyveno miestuose ir miesteliuose).

5 pav. Profesinis pasiskirstymas (proc.)

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad 1940-ųjų vasarą komunistais tapo tik du mokytojai. Tačiau šie žmonės buvo ne etatiniai mokytojai, o asmenys, besivertę privačiomis pamokomis. Tai reiškia, kad viena skaitlingiausių (1923 m. duomenimis, apskrityje dirbo 406 švietimo sistemos darbuotojai⁴⁶) apskrities inteligentijos grupė liko politinių procesų nuošalyje. Pirmajame okupacijos etape Šiaulių apskrities mokytojai nesirinko kolaboravimo kelio. Tam, kad paaiškintume tokią išvalgą, būtina specializuota šio aspekto analizė. Galima prielaida, kad mokytojai, turėdami žymiai aukštesnį išsilavinimą nei didžioji to meto visuomenės dalis ir platesnį pasaulėvaizdį, kritiškiau ir blaiviau vertino pokyčius.

Išnagrinėjus imties šeiminės padėties pjūvį (žr. 6 pav.) paaiškėjo, kad daugiau nei pusę (52 proc.) nagrinėtos grupės sudarė susituokę asmenys. Tai reiškia, kad pirmaisiais oku-

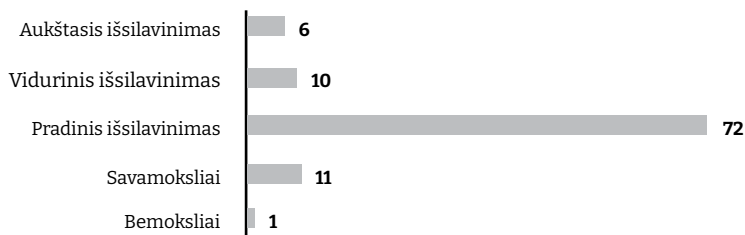
⁴⁶ Ibid., p. 267.

pacijos mėnesiais kolaboravimo kelią rinkosi brandūs žmonės. Tai suponuoja įžvalgą, jog šiuo laikotarpiu tapsmą ideologiniais išdaviais lėmė šaltas išskaičiavimas, o ne jaunatviškas idealizmas ir spontaniškumas.

6 pav. Šeiminė padėtis (proc.)

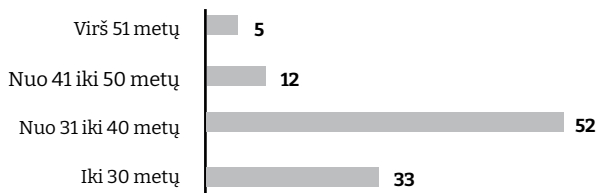
Tiriamosios grupės išsilavinimo analizė byloja (žr. 7 pav.), kad didžioji dalis jos atstovų turėjo pradinį išsilavinimą (72 proc.), vidurinį – 10 proc., aukštąjį arba nebaigtą aukštąjį – 6 proc., o 11 proc. buvo savamoksliai.

7 pav. Išsilavinimas (proc.)

Šis pjūvis atitinka to meto visuomenės išsimokslinimo tendencijas: didžiajai krašto gyventojų daliai pradžios mokykla buvo vienintelė švietimo institucija, kurioje įgytų žinių pakako praktiniam gyvenimui. Pradinis išsilavinimas – tai mokslo cenzas, kurį valstybė suteikdavo nemokamai. Taigi jis buvo prieinamas visų socialinių ir turtinių grupių atstovams. Savo ruožtu vidurinis ir aukštasis mokslas buvo brangūs ir tik nedidelė žmonių dalis turėjo galimybių juos įgyti. Kita vertus, tai, kad daugiau kaip 80 proc. pirmųjų kolaborantų turėjo pradinį išsilavinimą ar buvo savamoksliai, koreliuoja su jų socialinės kilmės pjūviu: 82 proc. buvę kilę iš vargingesnių visuomenės sluoksnių, kuriems mokamas mokslas buvo sunkiai prieinamas.

Atlikus nagrinėjamos grupės amžiaus pjūvį (žr. 8 pav.) paaiškėjo, kad didžiąją jos dalį sudarė brandūs žmonės: 69 proc. jų buvo vyresni nei 30 metų. Didžiausia amžiaus grupė (52 proc.) buvo 31–40 metų amžiaus asmenys.

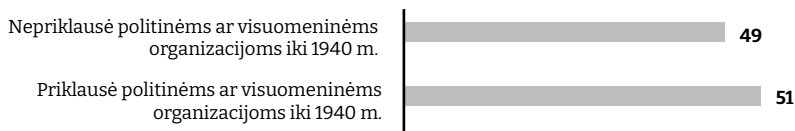

8 pav. Įstojusiųjų į LKP amžius (proc.)

Pastarojo aspekto tyrimo rezultatai leidžia daryti išvadą, jog kolaboravimo kelią rinkosi ne jaunuoliai idealistai, o brandūs žmonės. Galima prielaida, kad tai lėmė asmeninis gyvenimas: žmonės, nesukūrę siekiamos gerovės sau ir savo šeimoms Lietuvos Respublikoje, įsijungdami į sovietų formuojamas politines struktūras galėjo atsidurti „arčiau valdžios“ ir pagerinti savo materialinę padėtį.

III. Politinis ir visuomeninis angažuotumas ar siekis pasinaudoti susiklosčiusia padėtimi

Nagrinėjant grupės dalyvavimą politiniame ir visuomeniniame krašto gyvenime iki 1940 m. (žr. 9 pav.), paaiškėjo, jog daugiau nei pusė tiriamųjų (51 proc.) iki 1940 m. priklausė politinėms arba visuomeninėms organizacijoms.

9 pav. Dalyvavimas visuomeninėje ir politinėje veikloje iki 1940 m. (proc.)

Didžioji dalis (49 proc.) Lietuvos Respublikos laikotarpiu politiniame visuomeniniame gyvenime dalyvavusių kolaborantų priklausė sisteminėms partijoms ir organizacijoms: Lietuvos šaulių sąjungai, Lietuvos tautininkų sąjungai, Lietuvos skautų sąjungai ir pan. Pagrindiniam komjaunimui priklausė 10 proc. šio segmento atstovų. Lietuvos laisvamanų etinės kultūros draugijai priklausė 27 proc., kairuoliškosios partijos ir organizacijos (Lietuvos socialdemokratų partija, Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga, socialdemokratų partijos jaunimo organizacijai „Žiežirba“ ir pan.) 6 proc., o žydų organizacijoms 8 proc.

Nustatyta, jog pagrindinei komunistų partijai (žr. 10 pav.) priklausė beveik trečdalis (28 proc.) tiriamosios grupės narių. Iš jų 18 proc. buvo bausti už šią veiklą, o 82 proc. – ne.

10 pav. Dalyvavimas pagrindinėje LKP 1918–1940 m. (proc.)

Išsiaiškinta, kad didžioji dalis nagrinėtos grupės atstovų (62 proc.) neturėjo jokių saitų su pagrindine LKP (žr. 11 pav.).

11 pav. Ryšių palaikymas su pagrindine LKP 1918–1940 m. (proc.)

Pastarieji du pjūviai suponuoja išvadą, kad tapimas kolaborantu 1940–ųjų vasarą buvo nulemtas ne ideologinio artumo sovietams, o dalies visuomenės bandymo išnaudoti susiklosčiusią padėtį siekiant materialinės naudos. Kita vertus, to meto visuomenės nuotaikų, politinės ir ekonominės krašto padėties tyrimai byloja, kad sovietų skleistos žinutės apie „naują teisingą visuomenės santvarką“, „liaudies gerovę“, „naują socialiai teisingą Lietuvą“ ir pan. buvo patrauklios žmonėms. Vedinį viešai deklaruojamų lozungų, žmonės, neturėję komunistinio angažuotumo ar buvę neutralūs ar net tolimi komunistinėms idėjoms, rinkosi talkininkavimo kelią, manydami, kad taip jie prisidės prie teigiamų pokyčių krašte.

Išvados

1. 1940–ųjų vasarą stoti į komunistų gretas žmonės skatino kelių priežasčių samplaika: dalies visuomenės sąmoningas tarnavimas priešui siekiant asmeninės naudos kartu su sąmoningu užsienio jėgos rėmimu, vertinat ją kaip pageidaujamų vidaus pokyčių katalizatorių.
2. Didžiąją tiriamosios imties dalį sudarė brandūs, šeimas sukūrę žmonės. Tai suponuoja išvadą, jog sprendimas tapti kolaborantu nebuvo jaunatviško energingumo ar idealizmo išdava, o pasirinkimas, nulemtas savanaudiškų tikslų: pasinaudojus atsiradusiomis galimybėmis, sukurti gerovę sau ir šeimai. Asmeninės gerovės siekis buvo glaudžiai susijęs su oficialiai sovietų deklaruota bendra „liaudies gerovės“ siekio idėja. Tyrimas suformavo tokį kolektyvinį asmenų, įstojusių į LKP 1940–ųjų vasarą Šiaulių apskrityje, portretą: trisdešimtmetis susituokęs lietuvis, kilęs iš vargingiausių visuomenės sluoksnių, gyvenęs mieste ar miestelyje, turėjęs pradinį išsilavinimą, vertęsis sandomu fiziniu darbu, iki 1940 m. neturėjęs saitų su komunistų partija, pirmaisiais sovietų okupacijos mėnesiais išitraukęs į naujai kuriamą vietinės administracijos aparatą.
3. 1940–ųjų vasarą į politinius procesus jungėsi asmenys, Lietuvos Respublikos laikotarpiu buvę politiškai ir visuomeniškai aktyvūs. Pastarosios grupės atstovų laikysenos pokytis tuo metu, t. y. staigus nepriklausomos Lietuvos vertybių atsisakymas ir perėjimas į okupantų pusę, reiškia, kad jie neturėjo stiprių ideologinių nuostatų. Jų dalyvavimas visuomeninėje ir politinėje veikloje vertintinas kaip prisitaikymas prie Lietuvos gyvenimo realijų siekiant asmeninės naudos.

Šaltiniai

Archyviniai dokumentai

Lietuvos ypatingasis archyvas

f. 1128 – LKP Šiaulių aps. komitetas

Literatūra

1. Baliutavičienė Salomėja, Baliutavičius Vytautas, *Šiaulių istorija (iki 2000 metų)*, Vilnius: Naujoji Rosma, 1999.
2. Buchoveckas Stanislovas, „Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokymo kampanija Šakių apskrities mokyklose“, „Švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37).
3. Černiauskas Norbertas, *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*, Vilnius: Aukso žuvis, 2021.
4. Duval Sylvie, „Prosopografie femminili“, <https://www.academia.edu/18633851/Prosopografie_femminili>.
5. Ėmužis Marius, „Aktyviausių komunistų pagrindininkų ir jų rėmėjų Pirmojoje Lietuvos Respublikoje socialinis portretas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, Nr. 43.
6. Kripienė Erika, Staveckaitė-Notari Ramona, Tumavičius Andrius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje (Jūros srities atvejis), [Mokslinė studija], <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2024_projektas_moterys_IV.pdf>.
7. *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
8. *Lietuvos gyventojai*, 1925, Kaunas: P. Sokolovskienės ir G. Lano spaustuvė.
9. Maslauskienė Nijolė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6).
10. Maslauskienė N., „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2 (8).
11. Nikonovičius Paulius, *Žemaitijos žemės teismo teisėjų padėtis XVI amžiaus antroje pusėje*, [Magistro kvalifikacinis darbas], Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Istorijos ir archeologijos katedra, 2017.
12. Noreika Dainius, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*, [Daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2020.
13. Senn Alfred Erich, *Lietuva 1940. Revoliucija iš viršaus*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.
14. Shaikan Andrii, Shaikan Valentina, „Collaborationism and complicity in the history of mankind reflected in scholars and writers works“, *Periodyk naukowy akademii polonijnej*, 2018, Nr. 5.

15. Staveckaitė-Notari Ramona, Tumavičius Andrius, „Moterys ginkluotoje rezistencijoje: Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities atvejis“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2023_projektas_moterys_III_koreg.pdf>.
16. Staveckaitė-Notari R., Tumavičius A., „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose (Karaliaus Mindaugo srities atvejis)“, <https://www.genocid.lt/UserFiles/File/GRTD/2022_projektas_moterys_II.pdf>.
17. Staveckaitė-Notari R., Tumavičius A., „Moterys ginkluotoje rezistencijoje Lietuvos šiaurės rytuose: Karaliaus Mindaugo partizanų srities atvejis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2023, Nr. 2 (54).
18. Svirauskas Artūras, *Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampos, konfliktai, transformacijos*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2025.
19. Šiaulių apskrities istorijos raida, Šiauliai: Saulės delta, 2004.
20. Tininis Vytautas, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994.
21. Truska Liudas, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995.
22. Truska L., „Kalboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9).
23. Žilytė Enrika, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, Nr. 38.

Lietuviai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m.

Dominykas Rudokas

Vilniaus universitetas Istorijos fakultetas

✉ optimas.domas@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje naudojant kritinės analizės metodiką nagrinėjama lietuvių kalinimo nacių stovyklose 1941–1945 m. tema bei susistemunami nacių stovyklų istoriniai bruožai. 1943–1944 m. lietuviai dažniausiai buvo kalinami kaip politiniai kaliniai, tačiau buvo ir tokių, kurie stovyklose atsidūrė dėl kriminalinės (nelegalaus veikimo, rekvizicijų žlugdymo) ar asocialios (alkoholizmo, prostitucijos, bedarbystės) veiklos. Politiniai kaliniai dažniausiai buvo kalinami Štuthofe, o kitose stovyklose buvo daugiau kalinių, kalinamų dėl kriminalinės ar asocialios veiklos, kaip kad Ravensbriuko stovykloje, kur lietuvės moterys buvo kalinamos dėl asocialios veiklos. Lietuvių kalinių skaičius nacių stovyklose siekė 200–300, išskyrus Maidaneką (1 000), Štuthofą (1 200) ir Flossenburgą (2 500), o mirtingumas – ne mažiau kaip 90 proc., be to, nežinomas mirusiųjų skaičius „mirties žygių“ metu. 1933–1945 m. nacių koncentracijos stovyklų sistemoje atsirado svarbių pokyčių, tiesiogiai siejamų su nacių uždaviniais ir politika. Lietuviai su šia sistema susidūrė tuomet, kai jos vidaus tvarkos struktūros jau buvo suformuotos, tačiau stovyklų sistemos plėtra buvo itin sparti, mirtingumas siekė aukščiausią lygį, o pačios stovyklos tapo pagrindiniais nacių priverstinio darbo sistemos ir naikinimo darbu taškais.

Reikšminiai žodžiai: Lietuva, nacistinė okupacija, represijos, koncentracijos stovyklos.

Lithuanians in Nazi Concentration Camps, 1941–1945

Summary. This article applies a critical analysis approach to examine the imprisonment of Lithuanians in Nazi camps between 1941 and 1945 and to systematise the key historical features of these camps. In 1943–1944, Lithuanians were primarily interned as political prisoners, though some also ended up in the camps for criminal offences (illegal activities, sabotage of requisitions) or for asocial behaviour (alcoholism, prostitution, unemployment). Political prisoners were usually held in Stutthof, whereas other camps had more prisoners detained for other reasons. At Ravensbrück, for example, Lithuanian women were imprisoned for asocial behaviour. The number of Lithuanian prisoners in Nazi camps generally ranged from 200 to 300, with the exception of Majdanek (1,000), Stutthof (1,200) and Flossenbürg (2,500); mortality rates were no lower than 90%, and it is still unknown how many people perished during the so-called death marches. Between 1933 and 1945, the Nazi concentration camp system underwent significant changes, directly shaped by the regime's objectives and policies. Lithuanians encountered this system at a time when its internal regulatory structures had already been formed, yet the expansion of the camp system was extremely rapid, mortality had reached its highest level, and the camps themselves had become the main sites in the Nazi system of forced labour and extermination.

Keywords: Lithuania, Nazi occupation, repression, concentration camps.

Įvadas

Analizuojant lietuvių kalinimą nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m., istoriografijoje daugiausia dėmesio skiriama Štuthofui dėl ten kalintų lietuvių skaičiaus, viršijusio tūkstantį asmenų, kitaip negu kitose stovyklose, kuriose lietuviai nesiekė nė pusės tūkstantčio, ir gausaus atsiminimų medžiagos kiekio. Tuo tarpu kitoms nacių stovykloms, kuriose buvo kalinami lietuviai, skiriama labai mažai dėmesio. Tačiau negalima teigti, kad lietuviai buvo kalinami tik už politinę veiklą ar kalėjo tik Štuthofe, nes skirtingas kalinimo kategorijas atskleidžia ne tik bylų medžiaga, bet ir lietuvių kalinių egodokumentai, kuriuose aprašytos tokios stovyklos kaip Aušvicas, Dachau ar Zachsenhauzenas ir kuriuose galima rasti ir kitokių lietuvių kalinimo kategorijų, kaip kad kriminaliniai nusikaltimai ar asociali veikla. 1941-ųjų vasarą naciams okupavus Lietuvą, lietuviai, kaip ir kitos nacių okupuotos Europos tautos, patyrė įvairiausių represijų spektrą – nuo arešto kalėjimuose iki egzekucijų ar kalinimo koncentracijos stovyklose. Pastarajam represijų aspektui įgyvendinti naciai taikė įvairiausių pobūdžių kaltinimus – nuo itin aktyviai vartotos „apsauginio arešto“ formuluotės (nacių nuomone, šį kaltinimą gavę kaliniai buvo tokie pavojingi, kad visuomenė siekė juos sunaikinti, tad reikėjo juos sulaikyti, kad būtų „saugomi“ nuo visuomenės) ir iš jos kilusio kaltinimo politine veikla iki kiek mažiau naudotų kaltinimų kriminaline ar asocialia veikla. Be to, aptariamose temose istoriografijoje yra mažiau naudojami naujausi istorikų darbai apie nacių koncentracijos stovyklų veiklą, jos uždavinius ir tikslus, jų kaitą, tad šiuo straipsniu bus mėginama papildyti lietuviškų publikacijų apie nacistinę okupaciją skaičių. Nors ir ne taip išsamiai išdėstytas, tačiau nacių stovyklų veiklos aspektas pastebimas ir kalintų lietuvių atsiminimuose, nes jie, kaip ir kiti kaliniai, nuolatos susidurdavo su nacių stovyklų sistemos pokyčiais stovyklų viduje ir buityje, taip pat pačioje teroro sistemoje. Tačiau lietuvių egodokumentai ir jais paremta išeivijos informacija kelia nesutapimo su statistika ir naujausiais istoriniais tyrimais pavojų, dėl to juos reikia itin kruopščiai tikrinti ir sulyginti su tyrimų informacija, bet sulyginimas yra sudėtingas, nes lietuviai buvo ganėtinai maža stovyklos kalinių populiacijos dalis, neretai nepasakojusi savo patirčių, nepalikusi daug egodokumentų ar nedavusi interviu, kaip kad tą Vakaruose ar Izraelyje darė kiti kaliniai, praėjus keliems dešimtmečiams po stovyklų išvadavimo.

Tyrimo geografinis arealas – nacių koncentracijos stovyklų kompleksas, sudarytas iš 20–24 pagrindinių koncentracijos stovyklų, įsteigtų 1933–1945 m., ir statytas tiek Vakarų, tiek Rytų Europoje. Į šį arealą neįtraukta Kauno koncentracijos stovykla, paversta iš buvusio geto ir skirta Lietuvos žydams kalinti.

Tiriamos temos objektas – lietuvių kalinimas nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m.

Tyrimo problema: į kokias kalinių kategorijas pateko lietuviai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m.

Sąvokos: *Lietuviai* – 1941–1944 m. Lietuvos teritorijoje gyvenę žmonės. Į šią sąvoką įtraukiami ir *lietuvninkai*: Mažojoje Lietuvoje – Klaipėdos krašte ir Rytų Prūsijos šiaurės rytuose – gyvenę lietuviai. *Politiniai kaliniai* – žmonės, nacių suimti už antinacinę veiklą nacių okupuotoje Europoje, padėdavę persekiojamiems žydams, rėmę rezistencijos judėjimą ar prie jo aktyviai prisidėję, taip pat priklausę komunistų, socialdemokratų ir kitoms partijoms bei pasižymėję vokiškumo naikinimo veikla, kurią dažniausiai traktavo kaip pagalbą rezistenciniam judėjimui. *Asociali veikla* – terminas, nacistų naudotas klasifikuoti tiems kalinams, kurie iki suėmimo neturėjo pastovios darbovietės ir darbo, užsiėmę prostitucija, buvo alkoholikai. *Kriminalinė veikla* – terminas, nacistų naudotas klasifikuoti kalinams, kurie užsiėmė tiek tikrais kriminaliniais nusikaltimais (išžaginimai, žmonių kankinimai, nužudymai, vagystės, dalyvavimas juodojoje rinkoje, nelegalus alkoholio gaminimas, dokumentų ir pinigų klastojimas), tiek tokia veikla, kurią naciai laikė nusikalstama, bet kuri nebuvo įtraukta į ne nacių baudžiamuosius kodeksus (karo rekvizijų žlugdymas).

Tyrimo tikslas – ištirti lietuvių kalinimą nacių stovyklose 1941–1945 m.

Uždaviniai: 1) susisteminti ir apibendrinti lietuvių kalinimo nacių stovyklose 1941–1945 m. priežastis ir kategorijas; 2) išanalizuoti nacių koncentracijos stovyklų istoriją.

Metodika – kritinės analizės metodas, padedantis susisteminti bei išanalizuoti atsiminimuose ir byloje minimas lietuvių kalinimo kategorijas, lietuvių kalinių ir mirčių stovyklose skaičius, nacių stovyklų bruožų kaitą.

Šios temos ištirtumo laipsnis Lietuvos ir įvairių šalių istoriografijose bei akademinėse bendruomenėse nėra vienodas. Trečiojo reicho tema, taip pat nacių koncentracijos stovyklų sistemos istorija ir tikslai kitų šalių istorikų yra išsamiai išnagrinėti, šia tematika išleidžiama vis naujų istorinių sintezių ir tyrimų, tačiau lietuvių kalinimas nacių koncentracijos stovyklose yra beveik visai netyrinėta tema dėl dviejų priežasčių – kalbos barjero ir menko susipažinimo su Lietuvos istorija. Lietuvos istorija Antrojo pasaulinio karo metu ir nacistinė šalies okupacija dažnai aptariamos tik Holokausto istorijos kontekste, mažai tyrinėjant krašto okupaciją, jo kasdienybę ir represijas prieš lietuvius. Lietuvoje išsamiausiai išnagrinėtos ir tebetiriamos daugiausia tik 1940–1941 m. ir 1944–1990 m. sovietinės okupacijos, jų metu vykdytos represijos (lietuvių trėmimai į Sibirą, kalinimas Gulage, kalėjimuose) bei šių okupacijų ir sovietinio mentaliteto palikimas, o nacistinės okupacijos, jos represijų tema neretai nagrinėjama tik per Holokausto tragedijos prizmę, kiek mažiau tyrinėjant lietuvius, kalintus nacių koncentracijos stovyklose. Tačiau, skirtingai nuo kitų šalių požiūrio į Lietuvos istoriją ir šiai temai skirtų darbų padėties, Lietuvoje nagrinėjama tematika yra atlikta keletas tyrimų. Vienas pirmųjų išsivių darbų, kuriame aptarta Klaipėdos krašte gyvenusių ir nacių represijas patyrusių lietuvių istorija, – buvusio Zachsenhauzeno koncentracijos stovyklos kalinio Jono Grigoliaičio straipsnis¹, tačiau

¹ Jonas Grigolaitis, „Klaipėdos lietuvių auka“, *Mūsų kelias*, Dilingenas, 1946-06-13, Nr. 23 (32), p. 4.

jis labiau primena atsiminimus negu istorinį straipsnį. Antrasis darbas, kuriame aptarti ir susisteminti kalintų lietuvių skaičiai, – buvusio Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinio Stasio Ylos straipsnis². Abiejuose straipsniuose aptariami tik lietuvių, kalintų stovyklose, skaičiai, bet nepateikiama stovyklų veikimo bruožų, nors S. Ylos straipsnyje yra įdėti liudijimai iš nacių kalėjimų ir Dachau bei Štuthofio stovyklų. Taipogi abu labiau primena istorinių duomenų ir atsiminimų susiliejimą, o ne atsiminimus ar istorinius straipsnius kaip tokius. Kita problema: lietuvių išeivijos duomenimis, lietuvių mirtingumas stovyklose siekė 90 proc., tačiau egodokumentuose lietuviai nepateikė jokių kalėjusių ir mirusių lietuvių sąrašų, taipogi moksliniai tyrimai iki šiol neretai koncentruojasi tik į nacių stovyklų sistemos veikimo aspektus, įtraukiami ir anksčiau netyrinėtų sferų analizės (sėkualinis smurtas stovyklose, viešnamių istorija, alkoholio ir smurto santykis stovyklose, čigonų, homoseksualų, Jehovos liudytojų patirčių tyrimai), tačiau apie atskirų tautų kalinių, taip pat ir apie lietuvių, patirtis nėra atlikta itin daug tyrimų. Ne išeivijoje, bet sovietų okupuotoje Lietuvoje vienas pirmųjų šią temą nagrinėjo istorikas Kazimieras Rukšėnas³, bet temos objektyvumą varžė nusistovėję vertinimai, sovietinė cenzūra. Taip pat vykdant šiuos tyrimus buvo naudojama tuo metu prieinama informacija apie nacių stovyklas ir lietuvių skaičius jose, tad nemažai duomenų, neatlikus išsamesnių tyrimų, buvo pasenę, neatskleidė nacių stovyklų istorinių bruožų ir veikimo metodikos. Nepriklausomoje Lietuvoje išsamiausia šios temos tyrimą atliko Arūnas Bubnys ir Alisa Rupšienė, išleidę bendraautorinę monografiją⁴, tačiau koncentruodamiesi tik į Štuthofą. A. Bubnio tyrimas apie vokiečių okupaciją Lietuvoje⁵ atskleidė lietuvių kelią į stovyklas, jų bruožus. Detalesnis jo tyrimas apie lietuvių kalinimą Mauthauzene⁶ išryškino naujausią informaciją apie lietuvių šioje stovykloje. Dar viena A. Bubnio tyrimų sintezė⁷ analizavo lietuvių kalinių temą Štuthofe 1942–1945 m., susistemino svarbią informaciją apie Štuthofe kalintų lietuvių skaičių, kalinimo kategorijas. Lietuvių moterų kalinimą Ravensbriuke savo straipsnyje tyrinėjo Roberta Bartkutė⁸. Tačiau ir šie darbai mažai atskleidžia nacių stovyklų sistemos bruožus ir jų kaitą.

Nagrinėjamai temai atskleisti svarbiausi yra šie šaltiniai: Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) filtracinių bylų apyrašas (f. K-1, ap. 59) yra svarbus stovyklose kalintų lietuvių kalini-

² Stasys Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota 29 500 lietuvių“, *Žiburiai*, Augsburgas, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 1.

³ Kazimieras Rukšėnas, *Į vergovę*, Vilnius: Mintis, 1966.

⁴ *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

⁵ Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGGRTC, 1998.

⁶ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 67–81.

⁷ A. Bubnys, *Lietuviai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius: LGGRTC, 2023.

⁸ Roberta Bartkutė, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 174–186.

mo priežastims nustatyti, nes bylose užfiksuoti stovyklose sovietų vykdyti kalintų lietuvių, tardomų po Antrojo pasaulinio karo Europoje pabaigos specialiose sovietų filtracinėse stovyklose ir punktuose, siekiant išsiaiškinti, ar asmuo tarnavo nacistinėse saugumo tarnybose, policijos batalionuose, Vermachte arba SS, tardymai. Bylose galima rasti asmens vardą ir pavardę, ir tai, dėl kokios priežasties jis buvo suimtas ir išvežtas į koncentracijos stovyklą. Filtracinių bylų fondą papildė Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) saugomi koncentracijos stovyklų kalinių asmens dokumentų (f. 1173, ap. 4) bei saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje dokumentų (f. R-1399, ap. 1) apyrašai, svarbūs kalinių biografine informacija ir kalinimo kategorijomis.

Prie šių šaltinių priskiriami ir suskaitmeninti internetiniame Balio Sruogos archyve saugomi laišškai⁹. Dalis jų, siųstų žmonai iš Štuthof, yra svarbūs lietuvių „garbės kalinių“, kuriems priklausė B. Sruoga, gyvenimo sąlygų ir B. Sruogos kūrybos bei kultūrinės veiklos aprašymais. Trečioji šaltinių grupė – atsiminimai, padedantys atskleisti temą, parodant atvežimo į stovyklas priežastis ir kalinimo, buities, represijų aspektus. Atsiminimai yra skirstomi į stovyklų arealus. Štuthof arealas – Balio Sruogos¹⁰, Stasio Ylos¹¹, Antano Kučinsko-Gervydo¹², Rapolo Mackonio¹³, Leono Puskunigio¹⁴ ir Vladislovo Telksnio¹⁵ memuarai. Zachsenhauzeno areale vyrauja Mažosios Lietuvos atstovų – Miko Šlažos¹⁶ ir Jono Endrikio Grigolaičio¹⁷ – egodokumentai, o Dachau – Vytauto Pikturnos atsiminimai¹⁸, Aušvico – Vaclovo Sidzikauskos memuarai¹⁹. Kazio Škirpos memuarai²⁰ apie Leono Prapuolenio gelbėjimą iš Dachau, padedantys nustatyti jo atvežimo datą, pastangas jį išvaduoti, yra papildomas šaltinis. Kitas papildomas šaltinis – Redos Pabarčienės sudaryta atsiminimų rinktinė apie Balį Sruogą²¹, į kurią įtraukti ir Štuthof kalintų lietuvių atsiminimai.

⁹ Balio Sruogos archyvas (1911–1947) (santrumpa BSA), parengė Neringa Markevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015–2025, <<https://www.sruoga.flf.vu.lt>>.

¹⁰ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius: Baltos lankos, 2021.

¹¹ Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Chicago: Seserų spaustuvės, 1951.

¹² [Antanas Kučinskas-Kučas] Antanas Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950.

¹³ Rapolas Mackonis, *Amžiaus liudininko užrašai, atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.

¹⁴ Leonas Puskunigis, „Štuthof žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: LGGRTC, 1998.

¹⁵ Vladislovas Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius: Mintis, 1990.

¹⁶ Mikas Šlaža, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, Vilnius: Vaga, 1995.

¹⁷ Jonas Grigolaitis, *Nacių pragare*, Vilnius: Vaibra, 2012.

¹⁸ Vytautas Pikturna, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 3.

¹⁹ Vaclovas Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius: Vaga, 1994.

²⁰ Kazys Škirpa, „Vėliavnešio gelbėjimas“, *Į laisvę*, Los Angeles, 1972–55, Nr. 92, <<https://partizanai.org/index.php/i-laisve-1972-55-92>>.

²¹ Balys Didysis, *Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

Nacių koncentracijos stovyklų sistemos bruožai 1933–1945 m.

Lietuviai nacių koncentracijos stovyklose buvo kalinami nuo 1941-ųjų rudens iki 1945-ųjų pavasario. Jie patyrė nacių stovyklų sistemą tuo etapu, kai į jas buvo masiškai gabenami sovietų karo belaisviai ir jose mirdavo ne tik daug karo belaisvių, bet ir kitų kategorijų kalininių. Taipogi stovyklų sistemoje nuo 1943 m. teroras ir sistemingas kalinių naikinimas buvo derinami su ekonominiu naudingumu. 1945-ųjų pavasarį stovyklų sistema patyrė krachą, nes kaliniai iš nacių stovyklų Rytų Europoje buvo masiškai gabenami į nacių stovyklas, įsteigtas prieškarinėje Vokietijoje ir nepritaikytas tokiems dideliems kalinių skaičiams. Iki lietuviams patenkant į nacių stovyklas, sistema taip pat patyrė ryškių pokyčių, atspindėjusių Trečiojo reicho rasinės politikos ir visuomeninius pokyčius.

Nacių koncentracijos stovyklų istorija prasidėjo ne nuo naikinimo ar neribotam terorui įsteigtų koncentracijos stovyklų, bet nuo improvizacijos ir eksperimentų. Po 1933 m. vasario 27 d. olandų komunisto Marinuso van der Lubės įvykdyto Reichstago padegimo naujai paskirtas kancleris Adolfas Hitleris bei Prūsijos regiono valdytojas Hermanas Gėringas įtikino prezidentą Paulių von Hindenburgą pasirašyti dekretą, kuriuo buvo apribotos pagrindinės Vokietijos piliečių teisės į susirinkimus, kitokios nuomonės reiškimą, taipogi pradėti masiniai Vokietijos komunistų suėmimai²². Šalies kalėjimai buvo greitai perpildyti, todėl pradėtos steigti koncentracijos stovyklos. Priešingai paplitusiai nuomonei, jos dar nebuvo architektūriškai suplanuotos nacių organizacijos *Schutzstaffel* (SS) teroro laboratorijos, o labiau laikini ir improvizuoti įkalinimo punktai, suskirstyti į tris kategorijas: koncentracijos stovyklas, valdomas SS ir nacių smogikų organizacijos *Sturmabteilung* (SA); kankinimo rūsius; mažus kalėjimus, įsteigtus SA vadavietėse²³. Stovyklos buvo steigiamos ten, kur tik rasta vietos: apleistuose arba veikiančiuose viešbučiuose, pilyse, sporto aikštėse, jaunimo nakvynės namuose, restoranuose, taip pat tam naudotos ir baržos²⁴. Iki šiol sunku nustatyti, kurios stovyklos buvo pirmosios, tačiau, anot N. Wachsmanno (2015), vienos pirmųjų įsteigtos 1933 m. kovo 20–22 d. Noroje bei Dachau amunicijos fabrike, taip pat Berlyno rajonuose Weddinge ir Kreuzberge veikė trisdešimt keturių ankstyvųjų stovyklų tinklas, įsteigtas 1933-ųjų pavasarį²⁵. Šie rajonai buvo pasirinkti dėl to, kad juose buvo didelė kairiųjų partijų įtaka, jie buvo laikomi itin pavojingais nacionalsocialistų val-

²² Richard Evans, *The Third Reich in Power, 1933–1939: How the Nazis Won Over the Hearts and Minds of a Nation*, London: Penguin Books, 2006, pp. 67–68.

²³ R. Evans, *op. cit.*, p. 81; Geoffrey P. Megargee, *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. I, *Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*, Part A, Bloomington: Indiana University Press, Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2009, p. 5.

²⁴ Jane Caplan, Nikolaus Wachsmann, *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London: Routledge, 2009, p. 19; Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015, p. 36.

²⁵ N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 36–37, 53–54.

džiai rajonais, o tam, kad būtų sunaikinti politiniai priešininkai, ypač komunistai ir kairieji, stovyklų ankstyvoji sistema ir buvo skirta. Taipogi stovyklų modelis nebuvo vieningas, egzistavo du skirtingi modeliai: Hermano Geringo, valdžiusio Prūsiją, stovyklų modelis su ekonominio naudingumo uždaviniu, sukoncentruotas Sonnenburgo, Brandenburgo, Lichtenburgo ir Papenburgo stovyklose – aplink pastarąją dar egzistavo didžiulis stovyklų kompleksas, pramintas Emslando stovyklomis, ir Dachau modelis, propaguotas Heinricho Himmlerio ir fizinį terorą pavertęs esmine darbo funkcija²⁶. Visos ankstyvosios Vokietijos stovyklos buvo uždarytos 1933-ųjų vasarą, po politinės opozicijos (daugiausia kairiųjų politikų ir komunistų) sunaikinimo, ir 1934-ųjų liepą, po SA – nacių smogikų organizacijos, vadovaujamos Ernsto Rėmo – vadų likvidavimo, kuriuo Hitleris sustiprino kariuomenės paramą nacių režimui, liko tik stacionarios SS valdomos stovyklos Dachau, Estervegene, Lichtenburge, Zachsenburge, Columbia House²⁷. Šioje stovyklų sistemoje žydai nebuvo kalinami dėl savo tautybės, bet labiau dėl to, kad buvo matomi kaip kairiųjų partijų aktyvistai ir komunistai, nors ir nesudarė daugumos tarp vokiečių komunistų²⁸.

Visiškai kitokį pobūdį ir savotišką „atgimimą“ nacių stovyklos įgavo nuo 1936 m., Heinrichui Himmleriui, SS vadui, pradėjus kurti architektūriškai suplanuotas stovyklas, kurios buvo steigiamos neribotam terorui, nes režimas pradėjo perkūrinėti Vokietijos visuomenę pagal savo utopinį modelį, pagal kurį buvo svarbiausia sukurti „tautinę bendruomenę“ (vok. *Volksgemeinschaft*) ir atsikratyti „biologinių“ priešų – homoseksualų, žydų, čigonų. Kadangi totalitarinis režimas reikalauja teroro be ribų ir nuolatinių priešų paieškų, koncentracijos stovyklos buvo performuotos į totalitarinio teroro zonas, priklausiusias atskirai SS viešpatijai, ir būtent nuo 1936 m. stovyklos pradeda pamažu įgauti tokį pavidalą, koku daugmaž išliks iki pat Trečiojo reicho žlugimo. Dar 1934-ųjų gruodį Berlyne įsteigtas Koncentracijos stovyklų inspektoratas koordinavo terorą, o kalinius perdavė SS jurisdikcijai²⁹. Stovyklose, kurias nuo šiol valdė SS, buvo įdiegtas Dachau komendanto Teodoro Eikės modelis, pagal kurį darbas ne tik buvo traktuojamas kaip teroro funkcija, bet ir buvo sukurta atskira sistema, kuriai pavaldūs SS karininkai ir sargybiniai nebuvo baudžiami dėl žiaurumų stovyklose, taipogi sargybiniai turėjo elgtis kaip kareiviai ir nepalaikyti jokio kontakto su kaliniais, o sargybinių dėvimos kaukolės emblemos padėjo juos suformuoti kaip atskirą dalinį, nuo 1934 m. tapusį visiškai autonominiu³⁰. Ir nors naujo tipo stovyklos buvo steigtos pagal Dachau modelį, jos nebuvo vienodos, turėjo skirtingus tikslus ir atspindėjo nacistinės politikos tikslų kaitą. Naujosios stovyklos,

²⁶ N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 47–48; 50; 59.

²⁷ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 46.

²⁸ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 43.

²⁹ J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 20–21; Daniel Blatman, *The Death Marches: The Final Phase of Nazi Genocide*, Cambridge: Bellknap Press, 2010, p. 23.

³⁰ R. Evans, *op. cit.*, p. 83.

tokios kaip Buchenvaldas ir Zachsenhauzenas, buvo didesnės, projektuotos architektų kaip „teroro miestai“ ir statytos neribotam terorui³¹. Šiuo aspektu jos skyrėsi nuo Dachau stovyklos, kuri iš pradžių buvo improvizuoto pobūdžio ir tik vėliau, 1934–1937 m., palaipsniui tapo „teroro miestu“.

1938 m. įsteigtos Flosenbiurgo ir Mauthauzeno stovyklos, be „teroro miesto“ funkcijos, turėjo ir ekonominę tikslą – išgauti statybinių medžiagų (granito) Vokietijos statybų ir Hitlerio projektams. Užsakymus joms teikė Vokietijos žemės ir akmens bendrovė (DEST)³². Šių dviejų stovyklų populiaciją, ne taip, kaip iki tol steigtose stovyklose, daugiausia sudarė kriminaliniai kaliniai ir asocialūs – bedarbiai, alkoholikai, prostitutės – kaliniai, laikyti tinkamais sunkiausiems darbams³³. Šios dvi kalinių kategorijos taip pat laikytos „tautinės bendruomenės“ biologiniais priešais, dėl to prieš jas, kaip ir prieš žydus bei homoseksualus, buvo naudojamas itin žiaurus teroras. Tą parodo Mauthauzene vyravęs didžiausias mirtingumas visame ikikarinių stovyklų tinkle – per pirmus egzistavimo metus iš maždaug pusantro tūkstančio kalinių mirė 131 kalinys³⁴. Lewy (2000) teigė, kad būtent darbas granito karjere ir akmenų nešiojimas iš karjero į stovyklą vedančiais 186-iais laiptais nusišėdavo daugiausia gyvybių, nes kaliniai nuolatos buvo mušami ir sušaudomi³⁵. Visos šios stovyklos buvo skirtos vyrams, tuo tarpu moterims 1939-ųjų gegužę buvo pastatyta Ravensbriuko koncentracijos stovykla, pakeitusi Lichtenburgą – pirmąją nacių stovyklą moterims – ir visiškai integravusi moteris į stovyklų sistemą³⁶. Šioje stovykloje taip pat buvo apmokomos moterys prižiūrėtojos, kaip ir Dachau čia vyko vyrų sargybinių parengimo kursai. 1938-ųjų rugpjūtį į Zachsenhauzeno stovyklos teritorijoje esantį T formos pastatą buvo perkelta Koncentracijos stovyklų inspektorato būstinė, joje bei stovykloje buvo vykdomi komendantų apmokymo kursai³⁷. Inspektoratą sudarė politinis biuras, atsakingas už kalinių bylas, atskiri SS personalo, administracijos ir medicininės paskirties pastatai³⁸. Už jį buvo atsakingas Teodoras Eikė, koncentracijos stovyklų inspektoriumi paskirtas 1934-ųjų liepą, po tarnybos Dachau komendantu (1933 m. birželio 26 d. – 1934 m. liepą), ir inspektoriumi dirbęs iki 1939 m. lapkričio; po jo išvykimo į frontą jį pakeitė Richardas Gliuksas, pareigas ėjęs iki 1945 m. gegužės³⁹. 1937–1938 m. buvo nustatyta kalinių žymėjimo sistema

³¹ J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 22.

³² N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 176; Daniel Blatman, *op. cit.*, p. 26.

³³ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 162, 164.

³⁴ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 74.

³⁵ Guenther Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 178.

³⁶ J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 23.

³⁷ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 103; D. Blatman, *op. cit.*, p. 25.

³⁸ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 103.

³⁹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 103, 193; D. Blatman, *op. cit.*, p. 23; Christopher Dillon, *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 99.

trikampiais⁴⁰. Trikampių spalvos rodė kalinimo priežastį: raudona – politinio kalinio, žalia – kriminalinio kalinio, rožinė – homoseksualo; iš viso buvo aštuonios spalvos⁴¹. Taipogi T. Eikė Dachau stovykloje 1933 m. spalio 1 d. įdiegė bausmių sistemą, siekdamas susisteminti iki tol neribotas bausmes, kaip kad kalinių girdymą ricina, plakimą per genitalijas, vertimą masturbuoti vienas kitą, valgyti išmatas⁴². Po sistemingos bausmių sistemos implementacijos pagrindinėmis bausmėmis tapo kabinimas ant stulpo, baudžiamoji kuopa ir persiuntimas į ją, uždarymas bunkeryje, maisto davinio atėmimas⁴³. Bausmių sistema ir stovyklos atmosfera pasižymėjo tuo, kad kaliniai niekada nežinojo visų taisyklių. Evans (2006) pabrėžė, jog sargybiniai galėjo keisti taisykles kada užsimanę⁴⁴; tokia nežinomybės atmosfera neleisdavo kaliniams susitelkti, skaldė juos iš vidaus. Sociologas Wolfgangas Sofsky (1999) tokią stovyklų atmosferą įvardijo kaip absoliučios galios ir teroro veikimo laboratoriją, o tuo paremta stovyklų tvarka buvo skirta bausti ir skaldyti, nusikaltimų vykdytojai esesininkai ir kaliniai funkcionieriai nepaisė jokių žiaurumo ribų⁴⁵. Tad 1933–1939 m. jau buvo sukurti pagrindiniai stovyklų aspektai: SS stovyklos, kaip absoliučios galios ir teroro laboratorijos, sargybinių autonomija ir atskira SS teisinė sistema, kalinių kategorijos, bausmių sistema.

1939–1945 m. stovyklų sistema patyrė esminių pokyčių tiek dėl kalinių sudėties, tiek dėl savo tikslų. Hitleriui vykdant invaziją į Lenkiją, buvo suformuotos specialios SS grupės (*Einsatzgruppen*), turėjusios sunaikinti Lenkijos elitą ir inteligentiją. Šiam tikslui tarnavo ir koncentracijos stovyklos, o Štuthofo koncentracijos stovykla labiausiai atspindėjo sistemos pokytį stovyklų, tapusių lėto naikinimo darbu, nenešančiu jokios naudos centrais. Štuthofo stovykla buvo įsteigta 1939 m. rugsėjo 2 d. netoli Dancigo miesto, kurio vokiečių tautybės gyventojai norėjo prisijungti prie Reicho. 1934–1937 m. čia valdžią perėmę naciai sunaikino politinę opoziciją, stiprino antisemitines priemones, padedant nacių gauleiteriui (regiono vadui) Albertui Forsteriui, 1939 m. buvo sudaryti suėmimo sąrašai su Lenkijos piliečių pavardėmis⁴⁶. Po invazijos į Lenkiją, A. Forsteriui valdant Dancigo–Vakarų Prūsijos apygardą, jie tapo pirmaisiais Štuthofo kaliniais. Štuthofas naudotas ir germanizacijos projektui vykdyti, nes nacių uždavinys Lenkijoje buvo sunaikinti inteligentiją ir dvasininkiją, kolonizuoti šalį. 1939 m. rugsėjo 20 d. Hitleris liepė „išvalyti“ Dancigo–Vakarų Prūsijos sritį, Vartegau (regionas, prijungtas prie Trečiojo reichs sunaikinus Lenkiją; pavadinimas

⁴⁰ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 119.

⁴¹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 125.

⁴² N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 39, 77.

⁴³ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 106; C. Dillon, *op. cit.*, p. 152.

⁴⁴ R. Evans, *op. cit.*, p. 84.

⁴⁵ Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton: Princeton University Press, 1999, p. 23, 69–70.

⁴⁶ Ruth Schwertfeger, *A Nazi Camp Near Danzig: Perspectives on Shame and on the Holocaust from Stutthof*, London, Bloomsbury Academic, 2022, p. 14, 20, 38.

kilo nuo Vartos upės, regiono centras – Lodzės miestas), Aukštutinę Sileziją nuo romų, žydų ir lenkų, apgyvendinant jas etniniais vokiečiais⁴⁷. 1939 m. rudens–1941 m. pavasario laikotarpiu Štuthofas stiprino Vokietijos germanizacinę politiką Dancigo regione⁴⁸, bet jo tvarka nesiskyrė nuo stovyklų Vokietijoje. Štuthofas buvo pirmoji stovykla, nacių pastatyta Lenkijos teritorijoje, ir tarp jos kalinių daugiausia vyravo lenkai (ne vokiečiai ir ne austrai), ji taipogi buvo etninių konfliktų tarp lenkų ir vokiečių zona, tarsi savotiškas šio konflikto sprendimo taškas, ir taip pat nebuvo oficialiai laikoma koncentracijos stovykla. A. Bubnys pabrėžė, kad šioje stovykloje 1941 m. lapkričio 23 d. lankėsi SS reichsführeris Heinrichas Himmleris, siekdamas pakelti stovyklos rangą iš auklėjamojo darbo stovyklos į koncentracijos stovyklą, tačiau oficialia koncentracijos stovykla Štuthofas tapo tik nuo 1942 m. sausio 7 d⁴⁹. Ši stovykla nuo kitų nacių stovyklų skyrėsi dar ir tuo, kad pirmieji Štuthofa padaliniai buvo įsteigti 1939–ųjų rudenį Vesterplateje bei Grenzdorfe ir buvo skirti išvalyti teritorijai nuo griuvėsių, bombų, darbams agrikultūros srityje⁵⁰. Pastarieji buvo skirti įgyvendinti nacių vizijoms apie „kraujo ir žemės“ (vok. *Blut und Boden*) avanpostų steigimą, kur galės dirbti perkelti iš Reicho vokiečiai, tam panaudojant užimtas žemes Lenkijoje, Baltijos šalyse ir Sovietų Sąjungoje, taip pat iš ten pašalinus lenkus, Baltijos kraštų gyventojus ir sovietus, sukuriant vadinamąją „gyvybinę erdvę“ ir rasinę vokiečių imperiją. Tuo tarpu likusių nacių stovyklų padaliniai buvo steigiami 1943–1945 m. laikotarpiu ir buvo skirti nebe rasinės imperijos kūrimui, o karo pramonei ir ginklų gamybai. Štuthofa padaliniai taip pat turėjo ir savo filialų sistemą, jos pradžia datuojama 1940 m. viduriu⁵¹.

Nuo 1939–ųjų rudens iki 1945–ųjų pavasario koncentracijos stovyklose buvo kalinami ne tik vokiečiai, bet ir užsieniečiai – iš pradžių čekai ir slovakai⁵², po jų – lenkai, prancūzai, norvegai bei kitų tautybių atstovai, o 1941–1945 m. – ir užimtų SSRS teritorijų, Jugoslavijos gyventojai. Į trikampus buvo įvesta tautybių žymėjimo raidėmis sistema⁵³. 1940 m. birželio 14 d. Lenkijoje buvo atidaryta Aušvico koncentracijos stovykla, o 1940 m. gegužės 25 d. – Guseno stovykla Austrijoje⁵⁴, laikyta „lenkų inteligentijos naikavimo stovykla“. Tais pačiais metais atidarytos ir Natzweilerio-Štruthofa (Elzase-Lotaringijoje), Gros-Rozeno, Nojengamės koncentracijos stovyklos. Vis besiplečiančiame stovyklų tinkle taip pat buvo kalinami ir lietuviai, iš jų tik labai nedidelė dalis išgyveno. Lietuvių išėvijos duomenimis, 1941–1944 m. Natzweiler-Štruthofa iš 130 kalintų lietuvių mirė 120, Nojengamėje iš 80 mirė 70, o Gusene

⁴⁷ R. Schwertfeger, *op. cit.*, p. 49.

⁴⁸ R. Schwertfeger, *op. cit.*, p. 52.

⁴⁹ A. Bubnys, „Lietuvių kelias į Štuthofą“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 17–18.

⁵⁰ R. Schwertfeger, *op. cit.*, pp. 53–55.

⁵¹ R. Schwertfeger, *op. cit.*, p. 56.

⁵² N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 199.

⁵³ W. Sofsky, *op. cit.*, p. 118.

⁵⁴ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 202, 208.

ir Gros-Rozene lietuvių nebuvo⁵⁵. Lietuvių išeivijos duomenys apie Gusene ir Gros-Rozene nekalintus lietuvius yra netikslūs, nes Gusene kalėjo priverstinių lietuvių darbininkų, nacių atvežtų į Austriją priverstiniais darbams, o Gros-Rozeno padalinyje Gasene 1944 m. gruodį nežinomas lietuvis, tarp kalinių minėtas kaip Lietuvos bokso čempionas, mėgino pabėgti, bet buvo sugautas ir mirtinai sumuštas stovyklos seniūno Kleino, kitame padalinyje Brandhofene užfiksuota lietuvių – Broniaus P. – mirtis⁵⁶. Treskau padalinyje 1944 m. gegužės 11 d. lietuvis Vladislavas Vysockis ir du lenkai kaliniai pabėgo į mišką, lietuviui galimai pavyko išsigelbėti, o lenkai žuvo⁵⁷. Minimiams skaičiams patikrinti ir tolesnėms paieškoms atlikti reikalingas specialus darbas stovyklų muziejų archyvuose.

Stovyklose taip pat turėjo būti naikinami ir sovietų karo belaisviai, vežami į stovyklas nuo 1941-ųjų rudens. Jiems stovyklose buvo sukurtos spec. zonos, kuriose plito kanibalizmas, ligos ir kuriose jie patirdavo daug žiauresnį smurtą negu likę kaliniai, taip pat buvo pradėtos sistemingo masinio naikinimo kampanijos⁵⁸. Šios kampanijos buvo atliekamos dviem būdais. Pirmasis būdas – 1941-ųjų rugsėjį Zachsenhauzene pradėtas sovietų karo belaisvių šaudymas, prigludžiant jų kaklą prie spec. matavimo sijos⁵⁹. Tokia sistema pritaikyta ir Buchenvalde, ir Mauthauzene. Antrasis būdas buvo dujų kameros, ir šis metodas buvo susietas su eutanazijos programa, vykdyta visoje Vokietijoje. Nuo 1941-ųjų rugpjūčio stovyklose buvo pradėta eutanazijos programa kodiniu pavadinimu 14f13, skirta silpniems ir ligotiems kaliniams naikinti. Neretai komendantai patys galėdavo spręsti dėl kalinių kategorijų, siedami tokias procedūras su „politinių kareivių“ idealo kūrimu, o ne mėginimu pagerinti darbo našumą⁶⁰. 1942 m. kovo 26 d. pristabdžius šios programos veiklą, ligonių naikinimą perėmė stovyklų esesininkai⁶¹. 1941–1942-ųjų pavasarį, šios programos metu, į T-4 naikinimo centrą buvo pervežta ir sunaikinta apie 6 tūkst. vyrų ir moterų kalinių⁶². Ši programa taip pat buvo tiesioginė 1939-ųjų rudenį pradėtos T-4 eutanazijos programos Trečiajame reiche tąsa, kuria buvo siekiama „išvalyti“ Vokietiją nuo psichinių ir fizinių ligonių, taip kuriant biologiškai „grynąją“ rasę bei tautą. 1941-ųjų rugpjūtį programa, kurios metu nuo 1939 iki 1941 m. buvo sunaikinta 200 tūkst. vokiečių ir austrų, buvo nutraukta dėl vokiečių protestų, tačiau, slapta ją perkėlus į koncentracijos stovyklas, šios buvo paverstos vokiečių rasės „gryninimo“ avanpostais, kuriuose buvo sunaikinami ligoti ir „neverti gyventi“ kaliniai, SS laikomi ne tik „įprastais“ vokiečių tautos

⁵⁵ S. Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota...“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 11.

⁵⁶ G. P. Megargee, *op. cit.*, p. 733; 773.

⁵⁷ G. P. Megargee, *op. cit.*, p. 806.

⁵⁸ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 262.

⁵⁹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 264.

⁶⁰ Michael Thad Allen, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005, p. 127.

⁶¹ N. Wachsmann, *op. cit.*, p. 256.

⁶² J. Caplan, N. Wachsmann, *op. cit.*, pp. 28–29.

priešais, bet ir biologiniais „kenkėjais“. Kiek tiksliai šios operacijos metu po jos perkėlimo į stovyklas buvo nužudyta kalinių, nėra tiksliai žinoma, tačiau mokslininkai mano, kad aukų skaičius galėjo siekti 20 tūkst⁶³.

1943–1945 m. koncentracijos stovyklos terorą koordinavo su statybos ir ginkluotės projektais. Šalia stovyklų buvo įsteigta šimtai karo pramonės darbams skirtų padalinių, o pagrindinė priverstinio darbo vieta buvo koncentracijos stovyklos, tiekusios gamykloms darbininkus. Stovyklų sistema susidūrė su paradoksu – nors darbininkų kritiškai trūko, teroras buvo tęsiamas ir stiprinamas toliau, sunkiausius darbus paliekant SS itin nekenčiamoms kalinių grupėms – žydams, homoseksualams ir čigonams, o už gamybą atsakingas nacių inžinerijos vadovas Hansas Kammleris greižtai reikalavo naikinančių darbo sąlygų ir teroro modelio perkėlimo į privačias industrijos šakas⁶⁴. M. T. Allen teigimu, naikinimo ir efektyvios gamybos metodai buvo susieti „Mittelwerk“ sektoriuje, kur dirbo Nordhauzeno (Mitelbau-Doros) stovyklos kaliniai⁶⁵. Lietuvių išeivijos duomenimis, šioje stovykloje kalinta 30 lietuvių, mirė 25⁶⁶. 1942–1945 m. Aušvicas-Birkenau tapo didžiausia koncentracijos stovykla, kurioje buvo naikinami ir Lietuvos gyventojai, taipogi joje bei penkiose kitose naikinimo stovyklose Lenkijoje 1942–1944 m. masiškai buvo naikinami Europos žydai. 1942–1944 m. Maidaneke – vienoje iš pagrindinių naikinimo stovyklų – kalėjo tūkstantis lietuvių, kiek mirė – nežinoma⁶⁷. 1944–1945 m. naciams evakuojant stovyklas Rytų Europoje, nutraukiant Aušvico-Birkenau naikinimo stovyklos veiklą ir pervežant kalinius į Vokietijoje ir Austrijoje esančias koncentracijos stovyklas, itin masiškiems kalinių kiekiams nepritaikytos stovyklos ikikarinėse Trečiojo reicho ribose žlugo. Jose itin padidėjo mirtingumas, ligos, kanibalizmas, o ribos tarp kalinių kategorijų ir SS žiaurumo laipsniškai išnyko, absoliuti galia, vyraavusi stovyklų valdyme, baigėsi ir įsivyravo anarchija.

Lietuvių kalinimo nacių stovyklose kategorijos ir skaičiai

1941 m. birželio 22 d. nacistinei Vokietijai pradėjus karą prieš savo buvusią sąjungininkę Sovietų Sąjungą, Lietuva pateko į fronto kovų liniją. Vermachtas birželio pabaigoje jau buvo užėmęs Lietuvos teritoriją ir buvo įvesta vokiečių okupacinė karinė valdžia, kuri 1941 m. liepos 28 d. buvo pakeista civiline valdžia⁶⁸. Jos jurisdikcijoje buvo visi ekonominiai aspektai, kuriuos naciai panaudojo kraštui išnaudoti ir sistemingai pavergti. Su civiline valdžia kartu įstatyminiais pagrindais veikusios struktūros – vokiečių saugumo policija

⁶³ Holocaust Education & Archive Research Team, „14 F 130147“, <<http://www.holocaustresearchproject.org/euthan/14f13.html>>.

⁶⁴ M. T. Allen, *op. cit.*, p. 222, 224, 227.

⁶⁵ M. T. Allen, *op. cit.*, p. 227.

⁶⁶ S. Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota...“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 11.

⁶⁷ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

⁶⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 74.

ir SD (SS žvalgybos tarnyba), Tvarkos policija, vokiečių teismai – buvo atsakingos už visas represines priemones. Lietuvos gyventojai buvo apdėti dideliais mokesčiais, privalėjo pristatyti pyliavas į vokiečių valdžios surinkimo punktus, o su tuo nesutinkantys ar kitaip besipriešinantys lietuviai, taip pat tie, kurie kuo nors neįtikino naciams, buvo suimami ir kalinami kalėjimuose, iš kurių kelias neretai vedė į nacių koncentracijos stovyklas. Pati plačiausia lietuvių suėmimo kategorija buvo politiniai kaliniai. Į šį kaltinimą pateko šios pagrindinės subkategorijos:

Pirma – antinacistinės veiklos vykdytojai arba įtariamai šia veikla. Į šią kategoriją pateko žymiausias asmuo – Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) įgaliotinis Leonas Prapuolenis, 1941 m. birželio 23 d. paskelbęs Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo deklaraciją, tačiau rudenį, panaikinus LAF, jis buvo suimtas. K. Škirpa teigė, kad L. Prapuolenis 1941 m. gruodžio 5 d. buvo įkalintas Dachau ir ten kalėjo iki 1942 m. balandžio 7 d. V. Pikturnos teigimu, Prapuolenis paleistas 1942 m. balandžio 6 d., apytiksliai tokiu pačiu laiku, kaip kad nurodė K. Škirpa⁶⁹, tačiau kadangi stovyklose kaliniai neturėjo nei laikrodžių, nei kalendorių, o kalinių laiko samprata buvo nepastovi – praeitis, dabartis, ateitis buvo išsityrusios ir neaiškios – tai reikia vertinti kritiškai. 1943 m. kovą, nepavykus Lietuvoje sukurti SS legiono, į šią kategoriją pateko ir 46 lietuviai inteligentai, tarp kurių buvo rašytojas Balys Sruoga, kunigas Stasys Yla, Antanas Kučinskas-Gervydas. Suimtieji buvo kalinami Vilniaus, Kauno ir Tilžės kalėjimuose, o 1943 m. kovo 25–26 d. jie pasiekė Štuthofą. Į šią kalinių kategoriją pateko ir 1944 m. vasario 16 d. Lietuvos valstybei atkurti sukurtos Lietuvos vietinės rinktinės kariai, vadovaujami Povilo Plechavičiaus. Kuomet Vietinė rinktinė atsisakė vykdyti vokiečių nurodymus, nes pašaukti tarnauti vyrai atiteko SS žiniai, nors buvo sutarta to nedaryti ir Vietinei rinktinei leisti veikti tik Lietuvos teritorijoje, 1944 m. gegužės 15 d. rinktinės štabas ir vadai buvo suimti, o gegužės 16 d. 23 Vietinės rinktinės karininkai išsiųsti į Salaspilio stovyklą netoli Rygos, kurioje iš viso kalėjo 52 Vietinės rinktinės karininkai, iš jos 106 rinktinės kariūnai išgabenti į Štuthofą koncentracijos stovyklą⁷⁰.

Antra – antivokiški pasisakymai, juos traktuojant kaip komunistinius. Už tokio pobūdžio pasisakymus Štuthofe nuo 1943 m. gruodžio 4 d. iki stovyklos išvadavimo buvo kalinamas Aleksoto stiklo fabriko darbininkas Juozas Keršys (g. 1910 m.)⁷¹.

Trečia – antinacinės spaudos platinimas. Už tai 1943 m. balandį buvo suimti 16 Vilniuje veikusios „spaudos grupės“ atstovų (žr. 1 lentelę), leidusių antinacistinius laikraščius. Šiai grupei priklausęs V. Telksnys buvo suimtas dėl jo pažįstamo Ignatavičiaus skundo apie

⁶⁹ K. Škirpa, „Vėliavnešio gelbėjimas“, *Į laisvę*, <<https://partizanai.org/index.php/i-laisve-1972-55-92>>; V. Pikturna, „Lietuva Dachau kacetė“, *Žiburiai*, 1947, Nr. 34 (93), p. 3.

⁷⁰ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 421.

⁷¹ Jono Keršio apklausos lapas, (be datos), LVA, f. K-1, ap. 59, b. 4335, l. 2–3.

grupės veiklą⁷². 1944 m. gegužės 19 d. gestapas sulaukė Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) studentą J. Pajaujį bei prie antinacinio laikraščio „Lietuvių fronto biuletenis“ išspausdinimo prisidėjusius VDU studentus Klemensą Gumauską, Joną Bacevičių, Praną Dūdą, VDU asistentą Izidorių Mališką ir kitą dieną juos išsiuntė į Štuthofą⁷³.

Ketvirta – tariama vokiečių tautos naikinimo veikla. Tuo buvo kaltinami dažniausiai Mažosios Lietuvos gyventojai, nes lietuvių buvimas šiame krašte naciams atrodė kaip vos ne atviras Lietuvos karas prieš vokiečių tautą ir rasę. Už šią veiklą stovyklose kalinti lietuviai buvo priskiriami politinių kalinių kategorijai, nes dažniausiai kaltinimas rėmėsi ne santuokų su vokiečiais sudarymu, ką naciai traktavo kaip „rasės teršimą“, bet lietuvių veikla politinėje sferoje ir antinacine veikla. Mikas Šlaža buvo apkaltintas grįžimu į Klaipėdos kraštą 1941 m. po ištrėmimo už politinę veiklą 1939 m.⁷⁴; J. Grigolaitis turėjo pasirašyti protokolą, kur buvo surašyta jo antinacinė veikla, su užrašu „Schutzhaft“ (apsauginis areštas) – terminu, taikytu politinių kalinių kalinimui pagrįsti⁷⁵. Į šį spektrą pateko ir ne Mažosios Lietuvos gyventojas Vaclovas Sidzikauskas, 1941 m. pradžioje pasitraukęs į Vokietiją, persekiotas sovietų dėl atsisakymo dirbti NKVD agentu⁷⁶. Šia veikla taip pat buvo apkaltinti ir tie asmenys, kurie tarpukariu teisė nacius, pavyzdžiui, Neumano-Sasso bylą parengęs ir su ja dirbęs prokuroras Dionizas Monstavičius buvo įkalintas Sachsenhauzene, taip pat tie, kurie dirbo administracinės veiklos sferoje, kaip kad buvęs Klaipėdos karo komendantas pulkininkas Raimundas Liormanas ir J. Toleikis (kalintas Sachsenhauzene)⁷⁷.

Penkta – komunistai arba įtariamieji komunistine veikla. Antanas Mackevičius 1942 m. buvo suimtas už komunistinę veiklą, tardytas Frankfurte ir iki 1945 m. kovo 10 d. kalinamas Štuthofe⁷⁸. Į šią kategoriją pateko ir sovietinių partizanų rėmėjai bei sovietinių pasipriešinimo grupių organizatoriai: Pranė Vasiliauskaitė 1944 m. buvo kalinta Štuthofe už ryšius su sovietiniais partizanais, komunistavęs Stanislovas Jurevičius, organizavęs pasipriešinimo grupę Kėdainiuose, buvo suimtas 1942 m. gegužę, 1944 m. pirmoje pusėje kalintas Štuthofe, iki karo pabaigos – Mauthauzene⁷⁹. Ona Pribušauskaitė, kaltinta ryšiais su sovietų partizanais, nuo 1944 m. liepos 5 d. iki išlaisvinimo buvo kalinama Štuthofe⁸⁰.

⁷² „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimas. Skyriaus vadovas SS – oberštrumfiureris Miuleris, reikalų tvarkytojas ir pranešėjas šturmbanfiureris Rauka. Lietuvių pasipriešinimo judėjimas“, 1943-04-30, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62; V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, p. 16–17.

⁷³ A. Bubnys, *Lietuviai Štuthofa koncentracijos stovykloje*, p. 73–74.

⁷⁴ M. Šlaža, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, p. 7.

⁷⁵ J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, p. 11–12, 33.

⁷⁶ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatinės paraštės*, p. 189–199.

⁷⁷ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 256.

⁷⁸ Antano Mackevičiaus registracijos lapas, 1945-10-16, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 35302, l. 1.

⁷⁹ Pranės Vasiliauskaitės apklausos protokolai, 1945-12-31, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 2495, l. 2–3; 5; Stanislovo Jurevičiaus anketa ir registracijos lapas, 1945, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 11294, l. 1–3.

⁸⁰ Onos Pribušauskaitės tardymo protokolai, 1945-09-26, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4109, l. 3–5.

Jonas Busėnas už tariamą pagalbą bolševikams buvo suimtas 1942 m. liepos 14 d., po poros mėnesių išvežtas į Štuthofą, kalėjo ir Dachau⁸¹. Kalinimas koncentracijos stovykloje arba kalėjime už šioje subkategorijoje minimą veiklą nebuvo vietos pareigūnų iniciatyva ar noras įsiteikti valdžiai parodant produktyvumą kovoje su nacių oponentais ar sovietais, o aukščiausiu lygmeniu duotas įsakymas: 1943 m. rugsėjo 9 d. generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas liepė sovietinių partizanų veikimo zonoje sudeginti kaimus, o jų gyventojus išvežti į kalėjimus arba nacių koncentracijos stovyklas Vokietijoje⁸².

Lietuviai, kaip ir kitų šalių gyventojai, kalinti nacių stovyklų sistemoje, nebuvo vien tik politiniai kaliniai, buvo ir asocialia veikla – alkoholizmu, prostitucija, nedarbingumu – apkaltintų asmenų bei kriminalinių kalinių. V. Sidzikauskas rašė, jog į Aušvicą buvo siunčiami tie lietuviai, kurie, anot vokiečių, padarė kriminalinius nusikaltimus, pavyzdžiui, šiaulietis kunigas Daumantas nelegaliai Varšuvoje apkriškėjo žydę, o Vilkaviškio ūkininkas Reinys be leidimo paskerdė kiaulę ir sužlugdė vokiečių rekvizicijas⁸³. Nors, anot Sidzikausko, vokiečiai žydų gelbėjimą nelegaliai juos krikštijant laikė kriminaliniu nusikaltimu, tačiau tai iš tikrųjų buvo nacių politiškai sukonstruotos ir tobulintos Holokausto programos stabdymas, dėl to kunigas Daumantas turėtų būti priskiriamas prie politinių kalinių, tačiau Trečiajame reiche, kaip ir kitose totalitarinėse valstybėse, nebuvo aiškių kriterijų, kas priskiriama prie kriminalinių, o kas prie politinių nusikaltimų. Zachsenhauzene taip pat kalėjo kriminalinis kalinys Jurkšaitis ir asocialus asmuo iš Klaipėdos krašto Johanas Nassas⁸⁴, o Ravensbriuke Bronė Polonskaitė buvo priskirta prie asocialių kalinių⁸⁵. Roberta Bartkutė pabrėžia, jog moterys iš Lietuvos Ravensbriuke buvo kalinamos dėl kriminalinės ir asocialios veiklos, dauguma lietuvių ir lenkų kilmės moterų buvo kalinama dėl prasižengimų darbe⁸⁶. Tačiau, neatlikus išsamesnių tyrimų stovyklų archyvuose, sunku nustatyti, už kokią asocialią ar kriminalinę veiklą buvo kalinami lietuviai ir lietuvės. R. Bartkutė taip pat pažymi, jog Ravensbriuke kalėjo 1944 m. liepos 20 d. į Hitlerį pasikėsinusio karininko Klausio fon Štaufenbergo žmona Nina fon Štaufenberg (g. Kaune 1913 m.), o seniausia kalinė buvo lietuvė Liebi Klein (Wohlmann) (g. 1869 m. Kaune)⁸⁷. Zachsenhauzene ir Mauthauzene daugiausia buvo kalinami politiniai kaliniai: Zachsenhauzene – Vladislovas Mačernis, Boleslavas Dabrowskis, Vaclovas Lukoševičius, J. Grigolaitis, M. Šlaža, Klaipėdos krašto seimelio stenografas Molinis, Smalininkų lietuvis Otas Hofmanas, buvęs Klaipėdos krašto policijos direktorius Jonas Toleikis, valdininkas Subaitaitis iš Juknaičių, o Mauthauzene – į vokiečių kariuomenę atsisakęs sto-

⁸¹ Balys Didysis, sudarė R. Pabarčienė, p. 305.

⁸² A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 236.

⁸³ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 211.

⁸⁴ Johano Nassos registracijos kortelė, 1942-10-21, LCVA, f. 1173, ap. 4, b. 5, l. 3; J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, p. 99.

⁸⁵ R. Bartkutė, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 177–180.

⁸⁶ R. Bartkutė, *op. cit.*, p. 176–180.

⁸⁷ R. Bartkutė, *op. cit.*, p. 177.

ti vilnietis lenkas Adolfas Palevičius, kalėjęs nuo 1944 m. kovo iki stovyklos išlaisvinimo⁸⁸. Mauthauzene taipogi buvo kalinti lietuviai, nepaklusę drausmei priverstinuose darbuose Austrijoje, iš jų pabėgę ir mėginę grįžti į Lietuvą⁸⁹. Lietuvis Juozas Binkauskas (g. 1922 m.) 1943-ųjų birželį pateko į lietuvių statybos batalioną, o po mėnesio dėl pabėgimo buvo suimtas ir kalintas Pravieniškėse, 1943 m. gruodį–1944 m. kovą kalintas Guseno koncentracijos stovykloje (pastaroji 1940 m. gegužės 25 d. tapo atskira koncentracijos stovykla su savo komendantu ir valdybos centru – *aut. past.*), po to perkeltas į Mauthauzeną, galiausiai pateko į Vynernoidorfo stovyklą prie Vienos (Mauthauzeno padalinys, buvęs svarbus karo pramonės objektas – *aut. past.*)⁹⁰. Šiaulietis Jonas Andrijauskas (g. 1912 m.) 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo išvežtas darbams į Vokietiją, o dėl daugybės mėginimų pabėgti 1944 m. balandį pateko į Mauthauzeno ir Guseno stovyklas, kur kalėjo iki karo pabaigos⁹¹. Lenkų tautybės vilnietis Janas Daščinskis (g. 1912 m.) Mauthauzene kalėjo nuo 1944 m. gegužės iki 1945 m. gegužės 5 d.⁹² Visoms šioms lietuvių ir Lietuvoje gyvenusių asmenų kalinimo kategorijoms ir jų kaitai, jei tokia buvo, ištirti reikalingi išsamūs buvusių stovyklų muziejuose esančių archyvų tyrimai bei duomenų palyginimai, tačiau tai sudėtinga ne tik dėl spec. istorinių tyrimų užsakymo bei finansavimo stokos, bet ir dėl to, kad Antrojo pasaulinio karo pabaigoje naciai sunaikino daugybę stovyklų veiklos duomenų, siekdami nuslėpti savo nusikaltimų pėdsakus. Lietuviai dėl bendruomenės negausumo, neįtakingumo retai kada kitų kalinių buvo aprašyti. Patys lietuviai irgi neaprašė tikslaus savo tautiečių skaičiaus dėl mažo kontakto su kitais lietuviais, nors kaliniai stengėsi vienytis pagal tautybę, kiek mažiau – pagal kalinimo ženklus.

Stovyklose registruojant lietuvius, kildavo registro problemų, dažniausiai susietų su biurokratijos painumu ir vokiečių nesusigaudymu Lietuvos pilietybės registre. A. Bubnio teigimu, Mauthauzene kaip lietuviai buvo registruojami Lietuvos gyventojai, turintys Latvijos, Rusijos, kitų šalių pilietybes, bei asmenys, gyvenantys Lietuvoje, bet nesantys lietuviais, kaip kad anksčiau minėtas J. Daščinskis; registracijos metu buvo iškreipiami asmenvardžiai ir vietovardžiai, o trūkstant asmens duomenų, buvo įrašoma tik tai, kas turėta – rašomas vietovardis galėjo reikšti paskutinę gyvenamąją vietą prieš patenkant į stovyklą, ypač Vilniaus, nurodyto prie daugumos pavardžių, atveju, nes po 1939 m. rugsėjo

⁸⁸ Vladislavo Mačernio registracijos kortelė, 1942-07-09; Boleslavo Dabrovskio registracijos kortelė, 1942-07-09; Vaclovo Lukoševičiaus registracijos kortelė, 1941-02-22, *LCVA*, f. 1173, ap. 4, b. 5, l. 4–6; Adolfo Palevičiaus filtracijos anketa, 1946-02-15, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 47564, l. 1–2; J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, p. 99; J. Grigolaitis, „Klaipėdos lietuvių auka“, *Mūsų kelias*, 1946-06-13, Nr. 23 (32), p. 4.

⁸⁹ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 76–77.

⁹⁰ Juozo Binkausko registracijos lapas, 1945-07-28, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 5849, l. 1.

⁹¹ Jono Andrijausko registracijos lapas ir tardymo protokolas, 1947-07-03, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 39407, l. 5–6 a. p.

⁹² Jano Daščinskio apklausos lapas, 1945-11-15, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 4565, l. 4.

jame buvo itin daug pabėgėlių iš Lenkijos⁹³. R. Bartkutė, pritardama A. Bubnio tyrimams, teigė, kad registro problemos Ravensbriuke buvo šaltinių stoka ir jų neprieinamumas, pavardžių rašymas iš klausos, o nemažai kalinių buvo lietuvių tautinės mažumos atstovės iš Lenkijos⁹⁴. Šis aspektas vyravo stovyklų tinkle: Štuthofio muziejaus istorikas Konradas Ciechanowski pažymi, kad 1940–1941 m. Štuthofe kalinti lietuviai buvo registruojami kaip lenkai ar rusai dėl sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos⁹⁵. Taipogi dažnai lietuviai buvo registruojami kaip SSRS piliečiai, nes buvo vežami iš 1940–1941 m. Sovietų Sąjungos užimtos Lietuvos, kuri 1941 m. vasarą buvo antrą kartą nacistinės Vokietijos okupuota ir kurią vokiečiai, nors ir įtraukė į Ostlandą, bet tebelaikė SSRS teritorija.

Kaip jau minėta, lietuvių kalinių skaičiai nacių stovyklose nebuvo itin dideli. Lietuvių išveivijos duomenimis, bendras lietuvių skaičius stovyklose siekė 200–300, daugiausia jų kalėjo Maidaneke (1000), Štuthofe (1 200) ir Flossenbiurge (2 500)⁹⁶. Kalinių skaičių randa ma ir buvusių lietuvių kalinių egodokumentuose. Tačiau juose mirusių ir kalintų kalinių skaičius tiksliai nenustatytas dėl dviejų priežasčių: 1) dauguma kalinių neturėjo prieigos prie kalinių kartotekos, jei nedirbdavo SS valdomame kalinių identifikacijos skyriuje, kur buvo saugomos kalinių kortelės ir fotografijos; 2) koncentracijos stovyklose kaliniai susidurdavo su mirtimi kasdien ir daug svarbiau buvo rasti papildomo maisto, geriamo vandens ir saugesnių darbų. Tačiau kai kuriais atvejais daliniai mirusiųjų, taip pat ir kalėjusių asmenų skaičiai, matomi egodokumentuose, tampa svarbiu šaltiniu ne tik siekiant nustatyti kalinimo sąlygas, stovyklų buitį ir kasdienybę, bet ir iš dalies padeda papildyti trūkstamų dokumentų terpę (žr. 2 lentelę).

Lietuvių išveivijos duomenimis, 1941–1944 m. Natzweiler-Štruthofe iš 130 kalintų lietuvių mirė 120, Nojengamėje iš 80 mirė 70, Gusene ir Gros-Rozene lietuvių nebuvo⁹⁷, tačiau, kaip nustatyta šiame straipsnyje anksčiau, šie duomenys nėra tikslūs, o naujausiuose tyrimuose galima rasti šiose abiejose stovyklose kalėjusių lietuvių, nors ne visada ir įvardytų, pėdsakų. Nordhauzeno (Dora-Mittelbau) koncentracijos stovykloje buvo kalinama 30 lietuvių, mirė 25⁹⁸. 1942–1945 m. Aušvicas-Birkenau tapo didžiausia naikinimo stovykla, kurioje buvo naikinami ir Lietuvos gyventojai, nors tikslus mirusių lietuvių skaičius nepateikiamas, taip pat joje ir dar penkiose kitose naikinimo stovyklose Lenkijoje 1942–1944 m. masiškai buvo naikinami Europos žydai. 1942–1944 m. vienoje iš pagrindinių naikinimo

⁹³ A. Bubnys, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 75.

⁹⁴ R. Bartkutė, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 174, 178, 182.

⁹⁵ Konrad Ciechanowski, *Stutthof: hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa: Interpress, 1988, s. 151.

⁹⁶ S. Yla, „Antinacinei rezistencijai paaukota...“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 11.

⁹⁷ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

⁹⁸ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

stovyklų – Maidaneke – kalėjo 1 tūkst. lietuvių, o kiek mirė, nežinoma⁹⁹. Štuthofe 1943–1945 m. kalėjo 1 200 lietuvių, mirė 1 100¹⁰⁰. Tad lietuvių mirtingumas stovyklose, anot išėjų duomenų, siekė 90 proc., tačiau šiam, kaip ir kalintų lietuvių skaičiams patikrinti reikalingas kruopštus darbas stovyklų archyvuose, taipogi lietuvių egodokumentuose nėra pateikta jokios statistikos ar mirusių lietuvių sąrašų.

Išvados

1. Lietuviai į stovyklas buvo vežami dėl politinės veiklos, kaip kad dėl tikro ar tariamo priklausymo komunistų partijai; antinacistinių veiksmų, tokių kaip SS legiono sabotazas, antinacistinės spaudos platinimas, pagalba sovietų partizanams, pabėgimas iš priverstinių darbų; kitų kalinimo kategorijų buvo mažiau. Politiniai kaliniai lietuviai daugiausia buvo vežami į Štuthofą stovyklą, kiek mažiau – į Aušvicą, Mauthauzeną, o Ravensbriukę ir Zachsenhauzeną lietuviai dažniausiai buvo kalinami už antisocialią ar kriminalinę veiklą, nors šioje stovykloje buvo ir politinių kalinių lietuvių. Lietuviai buvo kalinami nacių stovyklose nuo 1941-ųjų vasaros–rudens iki 1945-ųjų, o daugiausia jų atvežta 1943–1944 m. Lietuvių skaičiai stovyklose siekė 200–300, išskyrus Flossenbiurgą, Maidanę ir Štuthofą – per 1–2 tūkst., mažiausiai kalinta Nojengamėje: 80. Lietuvių mirtingumas siekė 90 proc., tačiau šioms skaičiams patikslinti reikia kruopštaus darbo stovyklų archyvuose, o patys lietuviai dėl mažo kontakto su kitais lietuviais savo egodokumentuose taip pat neaprašė tikslaus skaičiaus, nors paprastai kaliniai vienydavosi pagal tautybę.
2. Nacių koncentracijos stovyklų sistemą lietuviai patyrė 1941 m. rudenį–1945 m. pavasarį, sistemai jau nusistačius savo veikimo rėmus – stovyklos buvo atskirtos nuo Trečiojo reicho jurisdikcijos ir gavo SS jurisdikciją, stovyklų tvarka buvo pagrįsta absoliučia galia ir teroru, skirtu lėtai sunaikinti kalinius. Tačiau sistema toliau plėtėsi ir ne tik įtraukė ne vokiečių kilmės kalinius, tokius kaip lenkai, prancūzai, vengrai, bet ir atliko iki karo neįvykdytus uždavinius: Lenkijos inteligentijos ir sovietų karo belaisvių naikinimą, ligotų kalinių žudymą taikant eutanazijos programą ir siekiant juos sunaikinti, taip savotiškai išgryninant vokiečių rasę, ugdant esesininkus kaip „politinius kareivius“, naikinančius „biologinius“ vokiečių tautos priešus. 1943–1945 m. stovyklų sistema buvo įdiegta į karo pramonės sferą, įsteigiant padalinius, skirtus ginkluotės gamybai ir kariuomenės reikmėms tenkinti, o nuo 1945-ųjų pradžios stovyklų sistema patyrė krachą, nes kaliniai iš Rytų Europoje įsteigtų koncentracijos stovyklų, tarp jų ir lietuviai, buvo vežami į ikikarines nacių koncentracijos stovyklas, nepritaikytas tokiam kalinių skaičiui.

⁹⁹ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

¹⁰⁰ S. Yla, *op. cit.*, p. 11.

Priedai

1 lentelė. Spaudos grupės nariai¹⁰¹

Vardas, pavardė	Gimimo metai	Likimas
Nikodemas Abromavičius	1913 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d.
Vaclovas Alksninis	1902 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1949 m. išvyko į JAV.
Jonas Balčaitis	1915 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., pokariu sovietų kalintas Gulage.
Henrikas Blazas	1904 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., 1944 m. pasitraukė į Vakarus.
Vladas Čekauskas	1897 m.	1943 m. spalio 27 d. nužudytas Štuthofo ligoninėje.
Antanas Vytautas Daniūnas	1911 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., tą patį mėnesį mirė Ragainės kalėjime.
Povilas Janeliūnas	1915 m. (?)	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., 1944 m. liepą pasitraukė į Vakarus, o 1949 m. apsistojo Anglijoje.
Balys Kulys	1907 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d.
Simas Kvietkus	1882 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu gyveno Lietuvoje.
Petras Lugas	1909 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., liko gyventi sovietų Lietuvoje.
Stasys Lugas	1907 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje dirbo „Ryto“ spaustuvėje Klaipėdoje.
Juozas Lukoševičius	1908 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., pokariu kalintas Gulage, į Lietuvą grįžo 1953 m.
Augustinas Stankevičius	1914 m. (?)	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., pokariu kalintas Gulage, į Lietuvą grįžo 1954 m.
Vladislovas Telksnys	1915 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje dirbo felčerių.
Ksaveras Urbonavičius	1896 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje dirbo leidyklose vertėju ir redaktoriumi.
Pranas Žukas	1914 m.	Paleistas iš Štuthofo 1944 m. kovo 15 d., antrosios sovietinės okupacijos metu Lietuvoje keitė darbus, galiausiai ėmė dirbti vyriausioju buhalteriu ir ekonomistu.

¹⁰¹ „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimas. Skyriaus vadovas SS – oberšturmfiureris Miuleris, reikalų tvarkytojas ir pranešėjas šturmbanfiureris Rauka. Lietuvių pasipriešinimo judėjimas“, 1943-04-30, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62; A. Bubnys, *Lietuviai Štuthofo koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius, 2023; *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998; V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius, 1990.

2 lentelė. Kalintų ir mirusių lietuvių skaičius egodokumentuose¹⁰²

Autorius	Minimas skaičius, stovykla
B. Sruoga	Štuthofe kalėjo 300 lietuvių, mirusiųjų skaičius nepateikiamas.
S. Yla	Štuthofe mirė 400 lietuvių, gyvųjų skaičius nepateikiamas.
R. Mackonis	Štuthofe mirė 150, iki 1943 m. pab. mirė keletas dešimčių, gyvųjų skaičius nepateikiamas.
L. Puskunigis	Štuthofe mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
V. Telksnys	Štuthofe mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
A. Gervydas	Štuthofe mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
M. Šlaža	Zachsenhauzene kalėjo 100–150 lietuvių, mirusių lietuvių skaičius nepateikiamas.
J. Grigolaitis	Zachsenhauzene mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.
V. Pikturna	Dachau mirė 4 lietuviai, tikslesnis skaičius nepateikiamas.
V. Sidzikauskas	Aušvice mirusių ir kalintų lietuvių skaičius nepateikiamas.

Šaltiniai ir literatūra

Archyvų fondai

1. Filtracinės bylos, *LYA*, f. K-1, ap. 59, b. 2495–47564.
2. Karo belaisvių ir koncentracijos stovyklų kalinių asmens dokumentai, *LCVA*, f. R-1173, ap. 4, b. 5.
3. Saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje (*Der Kommandeur der Sicherheitpolizei und des SD Litauen*), *LCVA*, f. R-1399, ap. 1, b. 26.

Atsiminimai

1. [Kučinskas-Kučas Antanas] Gervydas Antanas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950.
2. Grigolaitis Jonas, *Nacių pragare*, Vilnius: Vaibra, 2012.
3. Mackonis Rapolas, „Mes dar gyvi žmonės“, atsiminimų fragmentai, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alisa Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
4. *Balys Didysis. Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
5. Puskunigis Leonas, „Štuthofas žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius: LGGRTC, 1998.
6. Sidzikauskas Vaclovas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius: Vaga, 1994.
7. Šlaža Mikas, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, Vilnius: Vaga, 1995.
8. Telksnys Vladislovas, *Kamino šešėlyje*, Vilnius: Mintis, 1990.

¹⁰² [A. Kučinskas-Kučas] A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950; J. Grigolaitis, *Nacių pragare*, Vilnius, 2012; S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Chicago, 1951; R. Mackonis, „Mes dar gyvi žmonės“, atsiminimų fragmentai, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998; V. Pikturna, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93); L. Puskunigis, „Štuthofas žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998; V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994; B. Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius, 2021; M. Šlaža, *Žvėrys žmogaus pavidalu*, Vilnius, 1995; V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius, 1990.

Literatūra

1. Allen Michael Thad, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005.
2. Bartkutė Roberta, „Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 174–186.
3. Blatman Daniel, *The Death Marches: The Final Phase of Nazi Genocide*, Cambridge: Bellknap Press, 2010.
4. Bubnys Arūnas, „Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 1 (47), p. 67–81.
5. Bubnys Arūnas, *Lietuviai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais*, Vilnius: LGGRTC, 2023.
6. Bubnys Arūnas, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGGRTC, 1998.
7. Caplan Jane, Wachsmann Nikolaus, *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London: Routledge, 2009.
8. Ciechanowski Konrad, *Stutthof: hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa: Interpress, 1988.
9. Dillon Christopher, *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
10. Evans Richard, *The Third Reich in Power, 1933–1939: How the Nazis Won Over the Hearts and Minds of a Nation*, London: Penguin Books, 2006.
11. Grigolaitis Jonas, „Klaipėdos lietuvių auka“, *Mūsų kelias*, Dilingenas, 1946-06-13, Nr. 23 (32), p. 4.
12. Yla Stasys, „Antinacinei rezistencijai paaukota 29 500 lietuvių“, *Žiburiai*, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 1.
13. Lewy Guenther, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
14. Megargee Geoffrey P., *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume I. Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*, Part A, Bloomington: Indiana University Press, Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2009.
15. Pikturna Vytautas, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, Augsburgas, 1947-08-23, Nr. 34 (93), p. 3.
16. *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Rupšienė Alisa, Vilnius: LGGRTC, 1998.
17. Sofsky Wolfgang, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton: Princeton University Press, 1999.
18. Schwertfeger Ruth, *A Nazi Camp Near Danzig: Perspectives on Shame and on the Holocaust from Stutthof*, London, Bloomsbury Academic, 2022.
19. Wachsmann Nikolaus, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015.

Elektroniniai šaltiniai

1. Holocaust Education & Archive Research Team, „14 F 13“, <<http://www.holocaustresearchproject.org/euthan/14f13.html>>.
2. Škirpa Kazys, „Vėliavnešio gelbėjimas“, *I laisvę*, Los Angeles, 1972–55, Nr. 92, <<https://partizanai.org/index.php/i-laisve-1972-55-92>>.

Gyventojų žudynės Švenčionių krašte 1942 m. gegužės 19–20 d. vykdant keršto akciją už sovietinių partizanų nužudytus vokiečių pareigūnus

I dalis

Rimantas Zizas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ rimantas.zizas@genocid.lt

Santrauka. Straipsnyje siekiama nušviesti 1942 m. gegužės 19–20 d. įvykius Lietuvos generalinėje srityje (tuometinėse Švenčionių ir Svyrių apskrityse): sovietinių partizanų įvykdytą provokacinę akciją – vokiečių pareigūnų nužudymą – ir atsakomąją „keršto akciją“ – civilių gyventojų masines žudynes. Šios žudynės buvo skaudus lietuvių ir lenkų tautinius santykius komplikavęs įvykis, nes „keršto akcijos“ aukos buvo daugiausia lenkai, o ją vykdant dalyvavo lietuvių policija ir lietuviškosios savivaldos administracijos pareigūnai. Lietuvos istoriografijoje žudynės beveik nėra detaliau tyrinėtos ir nėra žinomos Lietuvos visuomenei. Žudynių istoriją daugiausia tyrinėjo lenkų autoriai, tačiau jų pateiktas istorijos naratyvas yra politizuotas, jame nemažai propagandinių teiginių, įvairių spekuliacijų. Šiame straipsnyje nušviečiami kai kurie žudynių istorijos diskusiniai klausimai ar jų aspektai: koks buvo realus žudynių mastas (aukų skaičius), kur vyko žudynės (jų vietos), kas buvo svarbiausi žudynių vykdytojai, kokiais principais (kriterijais) vadovautasi vykdant aukų atranką „keršto akcijai“, kas tapo žudynių aukomis ir kt. Žlungant (sužlugus) „žaibo karo“ planams, „keršto akcija“ vykdyta siekiant atgrasyti gyventojus nuo pasipriešinimo, įbauginti juos, sukelti jiems psichologinį šoką. Be to, straipsnyje keliama versija, kad tiek aukų, kiek buvo paskelbta vokiečių okupacinės valdžios ir ypač lenkiškuose šaltiniuose, realiai nebuvo. Žudynių aukų skaičius buvo didinamas (išpučiamas) ir panaudojamas propagandos tikslams.

Reikšminiai žodžiai: nacių Vokietijos okupacija, Švenčionių kraštas, civilių gyventojų žudynės, nacių okupacinio režimo „keršto akcijos“, sovietiniai partizanai, lietuvių ir lenkų tautiniai santykiai.

The massacre of civilians in the region of Švenčionys during the 19–20 May 1942 reprisal campaign for the killing of German officials by Soviet partisans

Part I

Summary. The article seeks to shed light on the events of 19–20 May 1942 in the General District of Lithuania (Generalbezirk Litauen), in what were then the counties of Švenčionys and Svir: the provocative action carried out by Soviet partisans – the killing of German officials – and the retaliatory ‘reprisal campaign’ – the mass killing of civilians. This massacre was a traumatic event that complicated

Lithuanian–Polish ethnic relations, as the victims of the reprisal campaign were predominantly Poles, and the Lithuanian police and officials from the Lithuanian self-government administration were involved in its execution. In Lithuanian historiography, this series of mass murders has received little detailed attention and remains largely unknown to the Lithuanian public. The history of the massacre has been studied primarily by Polish authors, but the narrative they present is politicised and contains a considerable number of propagandistic claims and various speculations. This article examines several contested issues and aspects of the massacre: its actual scale (the number of victims), the sites of the killings, the principal perpetrators, the principles (criteria) used in selecting victims for the reprisal campaign, the identity of the victims, and other related issues. With the collapse of the Blitzkrieg strategy, the reprisal campaign was carried out with the aim of deterring the population from resistance, intimidating them, and inducing psychological shock. In addition, the article puts forth the argument that the number of victims was actually lower than that claimed by the German occupation authorities and cited in Polish sources, and suggests that these figures were inflated and used for propaganda purposes.

Keywords: occupation of Nazi Germany, Švenčionys region, massacres of civilians, „revenge actions“ of the Nazi occupation regime, Soviet partisans, Lithuanian and Polish national relations.

Įvadas

Ankstyvą 1942 m. gegužės 19-osios rytą grupė ginkluotų civilių užpuolė iš Švenčionių į Lentupį važiuosį lengvąjį automobilį, nužudė tris jo keleivius vokiečių pareigūnus, juos apiplėšė ir išniekino jų palaikus. Vokiečių okupacinė valdžia tuoj pat, nedelsdama, 1942 m. gegužės 19–20 d. Švenčionių krašte įvykdė atsakomąją „keršto akciją“, kurios metu, jos viešai paskelbtais duomenimis, buvo sušaudyta 400 sabotuotojų ir priešo teroristų. Iš tikrųjų tai tebuvo tik nekalti vietiniai civiliai gyventojai, daugiausia lenkai.

Šie tragiški įvykiai Švenčionių krašte įvairiais (politiniais, tautiniais, moraliniais) aspektais yra susipynę į painų ir skaudų istorijos mazgą. Atvirą provokacinę teroro akciją prieš vokiečių pareigūnus įvykdė sovietiniai (baltarusių) partizanai, o atsakomosios „keršto akcijos“ sumanytojai bei vykdytojai buvo vokiečiai, jų okupacinio režimo represinės struktūros. Vykdam šią akciją, deja, dalyvavo ir lietuvių policija bei kai kurie lietuviškosios savivaldos Švenčionių ir Svyrių apskričių administracijos pareigūnai. Dėl to žudynių Švenčionių krašte istorija nebuvo populiari lietuvių išeivijoje Vakaruose. Dėl sovietų partizanų įvykdytos atviros provokacinės akcijos, nulėmusios masines nekaltų civilių gyventojų žūtis, pobūdžio ji politiškai nebuvo patogi ir sovietinei istoriografijai. 1942 m. gegužės 19–20 d. žudynės Švenčionių krašte daugiausia tyrinėjo lenkų autoriai.

Šaltiniai ir istoriografija

Vokiški šaltiniai. Vokiškų šaltinių žudynių Švenčionių krašte tematika išliko nedaug, o jų informacija yra lakoniška, šabloniška ir pasikartojanti. 1942 m. gegužės 19–20 d. įvykius Švenčionių krašte nušviečia ir vokiškąjį požiūrį į juos pateikia tuoj pat po žudynių paskelbtas Lietuvos generalinės srities Vilniaus apygardos gebitskomisaro Horsto Wulffo

skelbimas (jis sudaro vientisą dokumentą, parašytą vokiečių, lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbomis)¹, taip pat jo 1942 m. gegužės 28 d. raštas Vilniaus apygardos apskrčių viršininkams dėl vadinamųjų „atsiskaitymo priemonių“². H. Wulffo skelbime vokiečių pareigūnų nužudymas vertinamas kaip „pasibjaurėtinas“, bailus veiksmas, už kurį sušaudyta 400 „sabotuotųjų“ ir „priešo teroristų“. Sovietų partizanų teroro akcija minima ir kituose vokieškuose šaltiniuose³.

Apie Švenčionių įvykius trumpomis informacijomis buvo pranešta įvairiomis kalbomis Ostlande ir Lietuvoje leistuose laikraščiuose, neišskiriant ir Vilniuje lenkų kalba leisto dienraščio „Goniec Codzenny“⁴. Įdomu pastebėti, kad laikraščių pranešimuose atsiranda frazė, jog tarp sušaudytųjų daugiausia buvo lenkų, o keršto akcija ciniškai vertinta kaip „savaiame suprantama atsiskaitymo“ priemonė (pirminiame archyvine H. Wulffo skelbimo variante šių frazių nėra).

Vokiečių okupacijos metų lietuviški šaltiniai ir istoriografija. Lietuvių antinacinio pagrindžio spauda sovietinių partizanų veiksmus vertino kaip „svetimo gaivalo“ įvykdytą teroro aktą, kaip „provokaciją, nuo kurios lietuvių tauta atsiriboja“⁵. Žudynes pasmerkė ir nuo jų vieningai atsiribojo visa įvairių kryptų antinacinio pagrindžio spauda. Kairiojo sparno „Nepriklausomos Lietuvos“ laikraščio vertinimu, žudynės buvo „rudųjų išlaisvintojų grynas savivalės aktas – baisus, žiaurus, nežmoniškas“⁶. Tačiau jokių detalių apie žudynes lietuviškojo pagrindžio spauda nepateikė.

¹ H. Wulffo skelbimo „Vilniaus apygardos vyrai ir moterys“ originalą žr.: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-685, ap. 4, b. 6, l. 22; Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 13.

² H. Wulffo 1942 05 28 raštas Vilniaus apygardos apskrčių viršininkams, LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 2, l. 569–571. Abiejų dokumentų faksimilės paskelbtos knygoje: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 / Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 173–177 (Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti leidinys). H. Wulffo skelbimas buvo paskelbtas ir sovietmečiu, žr. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, dokumentų rinkinys, d. 1, Vilnius, 1965, p. 94–95.

³ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Ostlande 1942 m. (tikslinės datos nėra) ataskaita Ostlando reichskomisarui H. Lohsei, LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 6–7 ir kt.

⁴ „Bailliai nužudyti du Reicho vokiečiai: imtasi griežčiausių priemonių – 400 žmonių sušaudyta“, *Į laisvę*, 1942 05 23, Nr. 120; *Naujoji Lietuva*, 1942 05 24, Nr. 121; „Feiger Meuchelmord an Reichsdeutschen“, *Wilnaer Zeitung*, 23, Mai 1942; „Bestialskie zamordowanie niemieckiego oficera oraz dwóch niemieckich Sonderfuhrerow“, *Goniec Codzienny*, 22 05 1942; „Tchórzliwe skrytobójstwo popełnione na Niemcach z Rzeszy: Zastosowanie bardzo surowych środków odwetowych. Jako odwet rozstrzelano 400 mężczyzn“, *ibid.*, 24 05 1942; „Kas naujo Lietuvoje“, *Karys* (savaugos dalinių savaitraštis), 1942 05 30, Nr. 23, p. 6 ir kt.

⁵ Katalikų (dešinėsios) politinės pakraipos pagrindinis laikraštis „Į laisvę“ paskelbė informaciją, pavadintą „Atsiribojame“, *Į laisvę*, 1942 05 26, p. 6.

⁶ Dėl teroro veiksmų, *Nepriklausoma Lietuva*, 1942 08 01.

Savo pranešimuose į Vakarus (JAV žvalgybai), apžvelgdamas lietuvių ir lenkų santykius, žudynes minėjo ir žurnalistas ir rezistentas Antanas Valiukėnas⁷. Jis rašė: „Lenkų vežimas į Reichą iš Vilniaus krašto, lenkų šaudymas ties Lentupiu (Švenčionių apskrityje), lenkų arba tariamų lenkų nušalinimas iš ūkių, nors visa tai yra vykdoma lietuvių rankomis, bet yra išimtinai vokiečių darbas.“ A. Valiukėnas taip pat pabrėžė, kad „sveikoji Lietuvos visuomenė“, žymiausi jos atstovai, pradedant kaire ir baigiant dešine, aiškiai atsiribojo nuo vokiečių vykdomos politikos Lietuvos lenkų atžvilgiu⁸.

Įvykius Švenčionių krašte savo dienoraštyje 1942 m. gegužės 22 d. įrašė palyginti detalai aprašė Lietuvos generalinės srities finansų generalinis tarėjas Jonas Matulionis. Jis rašė, kad „apie Švenčionis“ šią savaitę nušauti trys vokiečiai, jų lavonai apiplėšti, mašina padegta. Spėjo, kad tai tikriausiai rusiškų desantininkų darbas. Kad keršydami vokiečiai varė iš apylinkių gyventojus ir juos šaudė viduryje laukų. Kad mūsų policija sušaudytųjų priskaičiuoja ligi tūkstančio. Kad dėl šio įvykio žmonės labai jaudinasi. Kad pagal „tikslus davinius“ sušaudyta 400 asmenų. Generalinis tarėjas neminėjo fakto, kad dauguma sušaudytųjų buvo lenkai: jo žodžiais, šaudymui žmonės buvo imami be jokios atrankos – „kas pakliuvo, tas buvo sušaudytas“⁹. Apskritai iš įrašo matyti, kad net Lietuvos generaliniai tarėjai nebuvo tiksliai informuoti apie Švenčionių „keršto akciją“. J. Matulionis vadovavosi nuogirdomis, spėliojo, nes kai kurie jo teiginiai netikslūs arba apytiksliai. Šiame įrašė jis užsiminė ir apie geležinkelio diversiją, įvykdytą ties Kalnėnais (Jonavos apylinkėse), esą ir ten būta daug areštų. Kadangi ji buvo įvykdyta „burliokų apgyvendintoje srityje“, tai daugiausia jų buvo ir tarp suimtųjų. J. Matulionis, matyt, turėjo galvoje 1941 m. rugsėjo 11–12 d. įvykdytą baudžiamąją akciją Užusaliuose prieš rusų tautybės gyventojus, rėmusius sovietinius partizanus; dalis jų buvo ginkluoti, tada buvo nužudyti 43 žmonės¹⁰. Generalinis tarėjas rašo, kad kalbėjo su „generolu“ [turimas galvoje Lietuvos generalinės srities pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas – R. Z.], nes į įvykį būtinai reikia reaguoti: pirma, prašyti lietuvių atžvilgiu netaikyti šio metodo, antra, leisti Lietuvoje įsteigti savišaugą, apginkluojant po tris ar keturis kaimo vyrus, kurių uždavinys būtų kova su desantininkais

⁷ A. Valiukėnas (1913–1946) buvo vienas iš LAF'o steigėjų Berlyne, vėliau VLIK'o veikėjas, Lietuvos pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Vokietijoje Kazio Škirpos sekretorius. Naudodamasis savo tarnybine padėtimi, Vakarams (JAV žvalgybai) diplomatiniais kanalais siuntė informacijas (pranešimus) apie padėtį vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1945 04 13. 1945 m. sovietų suimtas Berlyne, slapta pargabentas į Lietuvą, nuteistas 10 metų lagerio, 1946 03 28 mirė Iv-dellage, Sverdlovsko sr. Žr.: M. Treinys, *Gyvenimas – meteorio skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža*, Kaunas, 2003, p. 327–465; *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2 (Š–Ž), 1944–1947, Vilnius, 2005, p. 306.

⁸ M. Treinys, *Gyvenimas – meteorio skrydis...*, p. 379.

⁹ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Torontas, 1975, p. 84.

¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 391, Masinių žudynių vietų Lietuvoje sąrašas, dokumentų rinkinys; Kaip žudynių vieta Užusaliai minimi daugelyje kitų archyvinių šaltinių ir darbų Antrojo pasaulinio karo įvykių Lietuvoje tematika, žr.: R. Zizas, *Lietuvos piliečių neįvydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės*; Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *ibid.*, p. 114, 333.

ir panašiais teroristais. J. Matulionis tvirtino, kad šiuo klausimu jau buvo parengęs laiško projektą, kurį reikėtų įteikti vokiečių generalkomisariatui¹¹.

Tačiau apskritai lietuvių visuomenės veikėjai ir antinacinės rezistencijos dalyviai dėl įtemptų ir priešiško lietuvių ir lenkų tautinių santykių į žudynių Švenčionių krašte istoriją nesigilino.

Tarp 1944 m. pasitraukusiųjų į Vakarų politinės emigracijos atstovų (lietuvių policijos, lietuviškosios savivaldos administracijos pareigūnų ir kt.) neabejotinai buvo asmenų, gerai informuotų apie žudynes Švenčionių krašte. Tačiau galima daryti prielaidą, kad dėl lietuvių dalyvavimo jose ir kitų aplinkybių (lenkų emigracijos vadovybės pozicijos, žr. toliau lenkų šaltinius ir istoriografiją) jie tylėjo ir atsiminimų ar kitų liudijimų, atrodytų, nepaskelbė.

Lenkų šaltiniai ir istoriografija. Iš pat pradžių žudynės Švenčionių krašte tapo daugiausia lenkiškų šaltinių autorių¹², o vėliau ir tiriamųjų darbų autorių dėmesio centre. Tikri ir tariami faktai pasiekė Vakarų, ir čia plėtotas lenkiškasis žudynių istorijos naratyvas. Žudynės atsidūrė Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone dėmesio centre. Laikraščio „Dziennik Polski“ 1942 m. rugsėjo 24 d. duomenimis, vyriausybės vadovas Vladislovas Sikorskis savo savaitinėje kalboje paskelbė, jog gegužės 20–21 d. gestapo vadovaujami lietuviai plačiame ruože apie Švenčionius nužudė keliolika tūkstančių lenkų. Kaptarūnų kaime buvo išžudyti beveik visi vyrai, daugiausia lenkai.

Lietuvos generalinės srities visuotinio gyventojų surašymo, vykusio 1942 m. gegužės 27 d., duomenimis, Švenčionių apskrities Švenčionių valsčiaus Kaptarūnų kaime buvo 37 ūkiai, kai kuriuose iš jų gyveno po kelias šeimas, iš viso 152 gyventojai¹³. Tik keliose šeimose nebuvo vyrų. Taigi, ar tiesa, kad šio kaimo vyrai buvo išžudyti? Galima daryti teorinę prielaidą, kad surašymo duomenys atspindi kaimo gyventojų sudėtį iki lygiai prieš savaitę įvykdytų žudynių, t. y. tai, kad gyventojų surašymo duomenys buvo sufalsifikuoti. Tačiau vargu ar taip galima teigti, nes Lietuvos generalinės srities visuotinis gyventojų surašymas vykdytas siekiant spręsti okupuoto krašto praktinius valdymo, ekonominio išnaudojimo, žmonių išvežimo darbams į Vokietiją ir kitus okupacinės politikos uždavinius. (Vargu ar pedantiški vokiečiai būtų leidę daryti tokius akivaizdžius surašymo duomenų iškraipymus.) Matyt, netiesa ateina iš lenkiškų šaltinių. Pažymėtina, kad nė vieno nužudyto Kaptarūnų kaimo vyro pavardė nėra įrašyta nužudytųjų Švenčionyse sąrašuose, taip

¹¹ J. Matulionis, *Neramios dienos*, p. 84–85.

¹² Vilniaus krašte pagrindžio sąlygomis veikė Londone įsikūrusios Lenkijos Respublikos emigracinės vyriausybės įgaliotinio kraštui (*Delegatura Rządu RP na Kraj*) aparatas, kuris vadovavo lenkų pasipriešinimui, kūrė būsimos atkurtos Lenkijos valstybės valdžios ir valdymo organus. Su įgaliotinio institucija glaudžiai susijusi Vilniaus krašte veikusi lenkų pagrindžio karinė Armijos Krajos organizacija.

¹³ Lietuvos generalinės srities visuotinis gyventojų surašymas, 1942 05 27, Švenčionių apskritis Švenčionių valsčius Kaptarūnų kaimas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 5924, l. 31. Butų (ūkių) surašymas, l. 32–105.

pat ir sudarytuose lenkų autorių¹⁴. Taigi Kaptarūnų kaimo vyrų išžudymo faktą, matyt, tenka vertinti kaip akivaizdų propagandinį pramaną.

Tokią prielaidą leidžia daryti tame pačiame šaltinyje pateikti ir kiti netikri, išgalvoti faktai, pavyzdžiui, kad neva Švenčionyse buvo įvykdytas lenkų pogromas, kad 200 žmonių buvo nužudyta butuose, gatvėse ir kitur. Buvo žudomos moterys, joms pjaustomos ausys, krūtys, o nėščiosios buvo užkasamos gyvos (tai sunkiai įsivaizduojamas, absurdiškas žiaurumas, baisesnius dalykus sunku ir įsivaizduoti). Esą žudynes vykdė lietuviai (policija, „kariuomenė“, miškų apsauga), gestapas. Dėl lietuvių žiaurumo patys vokiečiai juos baudė mirties bausme¹⁵.

Lenkų propaganda, matyt, dažniausiai žudynių Švenčionių krašte pagrindu, tvirtino, kad Vilniaus krašte vykdytas nuolatinis ir apgalvotas „lenkiškos visuomenės naikinimas“, jis paverstas „ištisa didžiąja žudykla“, žudynių mastas net pralenkia vokiečių „kruinai prispautą Lenkiją ir pavergtąją Europą“¹⁶. Tokie palyginimai buvo grynai propagandinio pobūdžio, švelniai tariant, buvo perdėti.

Kalbant apie Švenčionių žudynes, galima paminėti ir tuo pačiu metu (gegužės 25 d.) už neaiškiomis aplinkybėmis nušautą vokiečių Pietryčių Lietuvoje Eišiškių apskrityje, Valkininkuose sušaudytus apie 20 lenkų¹⁷.

Vertinant „pirminių“ lenkiškų šaltinių istorinę informaciją Švenčionių žudynių tematika, pažymėtina, kad jos turinį lėmė lenkų pogrindyje vyravęs neigiamas požiūris į Lietuvos valstybę ir lietuvius. Lietuviai esą buvo didžiausi okupantų vokiečių kolaborantai, jie kaltinti dėl lenkų patirtų skriaudų, dalyvavimo vykdant antilenkišką terorą. 1942 m. žudynės Švenčionių krašte, apskritai lietuvių nusikaltimai Vilniaus krašte, buvo parankus įrankis lenkų propagandai, siekiant pagrįsti savo valstybines pretenzijas į Vilnių, įpiršti sąjungininkams ypač neigiamą lietuvių įvaizdį. Nereikia pamiršti, kad Didžioji Britanija niekada negarantavo Lenkijos rytinių sienų neliečiamumo ir nepripažino Vilniaus prijungimo prie Lenkijos¹⁸.

„Pirminių“ lenkiškų šaltinių informacija apie Švenčionių žudynes priklausė Vilniaus krašto lenkų pogrindžio jėgoms, kurių veikėjai buvo ypač priešišškai nusiteikę prieš Lietuvą ir lietuvius. Būtent jie ir buvo išpūstų, sureikšmintų, piktų (kartu ir neobjektyvių) anti-lietuviškų propagandinių teiginių autoriai.

¹⁴ Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie: wspomnienia i refleksje z czasów dwóch okupacji*, Plock, 2009, s. 56–57.

¹⁵ Lietuvių nacionalinio pogrindžio šaltinio lenkų spaudos (*Dziennik Polski*, 1942 09 26) apie Švenčionių žudynes apžvalga, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 3–4.

¹⁶ R. Zizas, Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais, in: *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 90.

¹⁷ *Ibid.*, p. 91. Apie sušaudymą Valkininkuose plačiau žr. Jono Blažio baudžiamąją bylą, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-19246, l. 32, 61, 92, 121, 139 ir kt.

¹⁸ Arūnas Bubnys, „Lenkų pogrindžio požiūris į Lietuvos valstybingumą 1939–1944 metais“, in: *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 115.

Lenkijos politinės ir karinės valdžios centrinių institucijų Varšuvoje ar Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone nusistatymas Lietuvos atžvilgiu buvo nuosaikesnis. Tačiau, kaip rodo kai kurios publikacijos Lietuvos lenkų spaudoje (Lietuvos lenkų istoriko Jaroslavo Volkonovskio (Jarosław Wołkonowski) komentarai), politiniais sumetimais Lenkijos vyriausybė laikė nepriimtiniu dalyku abejoti lenkų pagrindžio propagandos išpūstais duomenimis apie Švenčionių žudynių mastą, reikalavo nubausti žudynių kaltininkus ir kt., tais klausimais lietuvių emigracinėms organizacijoms išsiuntinėjo laiškus¹⁹.

Lietuvių politinė emigracija Vakaruose vertino Lenkijos emigracinės vyriausybės politinę paramą prasidėjusioje laisvės kovoje, pripažino lietuvių tautos teisę į nepriklausomą valstybę. (Žinoma, lenkų visuomenėje pokarinė Lenkija buvo įsivaizduojama su nepakeistomis prieškarinėmis 1939 m. sienomis su Vilniumi ir Lvivu.) Todėl lietuvių emigracijos politinės organizacijos buvo priverstos taikstyti su lenkišku požiūriu ir informacija. (Diskusija Švenčionių 1942 m. žudynių klausimu, matyt, neišsiplėtojo, nors jų atgarsių lietuviškoje spaudoje turėjo būti.)

Be abejo, 1942 m. Švenčionių žudynės minimos Vilniuje Bernardinų bažnyčioje surašytuose Armijos Krajovos Vilniaus apygardos dokumentuose (jie saugomi atskirame LCVA fonde). Lenkų pagrindžio 1943 m. rugpjūčio mėn. šaltinyje, lietuvių ir lenkų santykių apžvalgoje, pažymima, kad, oficialiais duomenimis, prie Švenčionių buvo nužudyta 400 žmonių, nors faktiškai jų skaičius buvo daug didesnis²⁰.

Apibendrintai kalbant, istorinę informaciją, pateiktą lenkiškuose, ypač „pirminiuose“, šaltiniuose reikia vertinti kritiškai. Deja, lenkų istorikai ir kiti autoriai ne visada taip daro. Todėl kai kurie akivaizdūs propagandiniai teiginiai apie Švenčionių žudynes pateko ir į mokslinę literatūrą.

Iš 1942 m. Švenčionių žudynes tyrinėjusių lenkų autorių galima išskirti Marijos Vardzynskos (Marios Wardzyńskos), Piotro Nivinskio (Piotro Niwińskiego), Zdislavo Chlevinskio (Zdisławo Chlewińskiego), Monikos Tomkevič (Monikos Tomkiewicz) darbus²¹. Lenkų autoriai 1942 m. gegužės 19–20 d. žudynes Švenčionių krašte dažniausiai nušviečia viso Vilniaus krašto represijų kontekste.

P. Nivinskis mokslinėje konferencijoje, 2002 m. vykusioje Varšuvoje, tvirtino, kad per 1942 m. žudynes Švenčionyse buvo nužudyta 1 200 lenkų ir kad juos nužudė vokiečiams pavaldi lietuvių saugumo policija (saugumas) ir lietuvių (viešojo?) policija. Kad žudynių vykdytojus lietuvius už savivaliavimą patys vokiečiai baudė mirties bausme²².

¹⁹ A. Radczenko, „Mord w Świącianach. Niemieckie represje były sowietom na rękę“, *Kurjer Wileński*, 20 maja, 2022.

²⁰ LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 33, l. 1.

²¹ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa, 1993, s. 73–74; P. Niwiński, *Panieriai žmonių žudynių vieta*, Varšuva, 2015; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa, 1999, s. 308–309; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, wydanie poprawione i uzupełnione, Warszawa, 2022.

²² Media o IPN 15 marca 2005, <http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/18/2940/PRZEGLAD_Mediow_15_mara_2005_r.html>.

Žudynės Švenčionių krašte 1996 m. Varšuvoje išleistoje monografijoje apie Armijos Krajovos Vilniaus apygardą minėjo ir Lietuvos lenkų istorikas Jaroslavas Volkonovskis. Autorius koncentruotai pateikė lenkų istoriografijoje žinomus faktus apie žudynes (minėjo ir 1 200 nužudytųjų skaičių), pogromą Švenčionyse ir kitus žiauriausius žudynių faktus, moterų žudymą ir tyčiojimasi iš jų su visomis jau paminėtinomis detalėmis. Be abejo, autorius tai darė siekdamas pabrėžti žudynių vykdytojų lietuvių (jo žodžiais, policijos, karinių dalinių (lenk. *wojsko*), miškų apsaugos pareigūnų) žiaurumą²³. Reikia pastebėti, kad nors ir buvo suimtų moterų, tačiau nė viena iš jų nebuvo nužudyta. Tai rodo tiek sovietiniai (KGB) šaltiniai, tiek ir pačių lenkų autorių paskelbti žudynių aukų sąrašai (juose vien vyrai). Taip pat galima pastebėti, kad kai kurie lenkų istorikai, kaip antai Krzysztof Buchovskis, 2006 m. Bialystoke išleistoje monografijoje atsargiai vertino lenkų pagrindžio šaltinių ir savo kolegų istorikų pateikiamus duomenis apie Švenčionių žudynių aukų skaičių, spėjo, kad jie tikriausiai padidinti²⁴. Tiesa, vėliau ir minėtasis J. Volkonovskis keitė (švelnino) savo poziciją šiuo klausimu ir vokiečių paskelbtą 400 aukų skaičių (o ne žymiai padidintus lenkų šaltinių duomenis) vertino kaip artimą tiesai²⁵.

2000–2005 m. Švenčionių žudynės tyrė Lenkijos nacionalinės atminties institutas (*Instytut Pamięci Narodowej*, IPN), šio instituto padalinio Gdansko skyrius ir Nusikaltusiųjų lenkų tautai baudžiamojo persekiojimo komisija (lenk. *Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*). IPN komunikate (ataskaitoje) tvirtinama, kad tyrinėjant Švenčionių žudynes buvo apklausta kelios dešimtys liudininkų, tyrinėti Lenkijos ir Lietuvos archyvai bei kiti šaltiniai. Buvo padaryta išvada, kad 1942 m. gegužės 19–20 d. buvo nužudyta mažiausiai 400 buvusios Švenčionių apskrities (pavieto) Kamajų, Adutiškio, Kiemeliškių ir Tverečiaus valsčių gyventojų, daugiausia lenkų inteligentų ir ūkininkų. Vykdamas žudynes dalyvavo vokiečių saugumo policija, (lietuvių) policija iš Švenčionių, Naujųjų Švenčionių (Švenčionėlių), Lentupio ir specialusis būrys iš Vilniaus. Žudynės vertintos ne kaip atpildo (keršto, lenk. *zemsta*), o kaip genocido akcija prieš lenkų tautą. Tvirtinta, kad žudynėms vadovavo lietuvių policijos majoras Jonas Maciulevičius. Sovietinių partizanų, vadinamų ne partizanais, o sovietiniais diversantais, pretekstas genocido akcijai buvo jų veikla; jie vėliau (1943 m.) nužudė 80 lenkų Armijos Krajovos Kmitico (Antonio Burzynskio) būrio partizanų ir kt. IPN komunikate skelbta, kad buvo išaiškintos kelių dešimčių sušaudytų Švenčionių krašto žmonių pavardės, tačiau tikslaus jų skaičiaus nustatyti nepavyko ir tyrimas buvo nutrauktas²⁶.

²³ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996, s. 80.

²⁴ K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok, 2006, s. 364.

²⁵ Žr. J. Volkonovskio komentarus A. Radczenko publikacijoje „Mord w Świecianach. Niemieckie represje były sowietom na rękę“, *Kurjer Wileński*, 20 maja, 2022.

²⁶ IPN komunikato apžvalga padaryta remiantis publikacija *Nasz Dziennik*, 2013 05 20; medžiaga 2014 02 19 paskelbta interneto svetainėje „Postawy i apylinkės“, autorius Genadiusz K., „Żeby pamiętać!“, <<http://postawyiokolice.blogspot.com/2014/02zeby-pamietali.html>>.

Apskritai Vilniaus apygardos Švenčionių rajono lietuvių kriminalinės policijos viršininkas J. Maciulevičius²⁷ lenkų istoriografijoje tapo lietuvių nusikaltimų lenkų tautai simboliu: 1944 m. jis pasitraukė į Vakarų, o 1948 m. spalį prancūzų okupacinėje Vokietijos zonoje buvo suimtas ir išduotas Lenkijos komunistinei valdžiai. 1950 m. gegužės 2 d. Olštyno apeliacinis teismas J. Maciulevičių nuteisė mirties bausme, o tų pačių metų gruodžio 12 d. bausmė buvo įvykdyta (jis buvo pakartas).

Lenkų istoriografijoje yra nuomonių, kad J. Maciulevičiaus nusikalstamos veiklos tyrimas buvęs paviršutiniškas, apie Švenčionių žudynes, jų kaltininkus ir aukas nedaug kas išsiaiškinta²⁸.

„Vikipedijos“ publikacijos anglų kalba įvadinėje dalyje apie 1942 m. gegužės 19–21 d. Švenčionių žudynes tvirtinama, kad pagrindiniai jų vykdytojai buvo kolaborantinė lietuvių slaptoji policija (paaiškinama, kad Lietuvoje ji buvo žinoma kaip Lietuvių saugumo policija) ir kad buvo nužudyta nuo 400 iki 1 200 lenkų²⁹. Be abejo, šią istorinę „Vikipedijos“ informaciją (kaip ir kitais istorijos klausimais) reikia vertinti atsargiai, kritiškai. Tačiau tokie pat maksimaliai dideli, išpūsti duomenys apie Švenčionių žudynių aukų (nužudytųjų) skaičių ir kita informacija pateikiami ir naujausiuose lenkų istorikų moksliniuose tyrimuose³⁰.

Pažymėtina, kad tiek IPN, tiek apskritai lenkų autoriai nekvestionavo (kritiškai nevertino) Vilniaus apygardos gebitskomisaro H. Wulffo paskelbtų duomenų apie 400 žmonių sušaudymą. Šis aukų skaičius lenkų istoriografijoje laikomas minimaliu, nors ne visi autoriai su tuo sutinka. Šio pirminio vokiško šaltinio kritiškas neįvertinimas, nekalbant jau apie lenkiškus ir kitus šaltinius, kuriuose žudynių aukų skaičius dar daugiau (nerealiai) padidintas (išpūstas), nesurandant įsivaizduojamo aukų skaičiaus, lemia prielaidas atsirasti mokslinių požiūrių klaidingai (ydingai) išvadai apie tai, kad Švenčionių žudynių aukų skaičius ir kiti jų istorijos klausimai yra nepakankamai ištirti ir pan.

Apskritai lenkiškasis požiūris į žudynes Švenčionių krašte įsigalėjęs (vyrauja) ir istoriografijoje, ir internetinėje erdvėje. Kalbant bendrais bruožais apie lenkų istoriografiją, galima pastebėti tokias bendro pobūdžio tendencijas: žudynės Švenčionių krašte buvo

» Lenkų partizanų būrys iš tikrųjų buvo nuginkluotas 1943 08 26. Sušaudyta tik dalis būrio partizanų, kita jo dalis paleista, iš paleistųjų sudarytas lenkų sovietinių partizanų būrys. Sovietinių partizanų vadovybė (F. Markovas) nesiryžo sušaudyti visų nuginklėtų ir suimtų lenkų partizanų, nuogąstavo, kad vokiečių ir lenkų propaganda žudynes galėjo įvertinti kaip „antrąją Katynę“. Pažymėtina, kad akcijoje dalyvavo ir sovietiniai lietuvių partizanai. Nuginklėtų ir suimtų lenkų partizanų tardymui vadovavo NKVD Lietuvos TSR operatyvinės grupės viršininkas Jonas Vildžiūnas. Plačiau žr.: R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje*, p. 357–358.

²⁷ Tokias J. Maciulevičiaus pareigas patvirtina archyviniai šaltiniai, žr. SD įstaigų telefonų knyga, 1943 m., LVA, K-1, ap. 46, b. 1291, p. 11, 33.

²⁸ 1942 m. gegužė. Tragedija Lentupyje (papildyta), autorius Genadiusz K., <<http://postavyiokresnosti.blogspot.com/2015/12/1942.html>>.

²⁹ Świeciany massacre, <https://en.wikipedia.org/wiki/Swieciany_massacre>.

³⁰ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia Ponarska 1941–1944*, Warszawa, 2022, s. 132; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Świecianach*, <<https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-w-akcja-odwetowa.159.pl>>.

lenkų tautos genocido aktas. Ženkliai padidinamas žudynių masiškumas (mastai), nužudytų aukų skaičius, išplėstas žudynių vietų arealas (vietovių, kur jos vykdytos, skaičius), žudynių vietos sutapatinamos su žmonių suėmimo vietomis, atrodytų, kad sureikšminamas Lietuvių policijos dalyvavimas ir vaidmuo žudynėse, pabrėžiamas jos aktyvumas, žiaurumas ir pan. Pernelyg remiamasi ir pasitikima lenkiškais šaltiniais, jie nevertinami kritiškai, nepanaudojami kiti šaltiniai ir pan. (Kai kurių lenkiškų istoriografijos nuostatų kritiškas vertinimas ir argumentavimas bus aptarti šiame straipsnyje vėliau, nušviečiant atskirus žudynių istorijos aspektus.)

Sovietiniai šaltiniai ir istoriografija. Informacija apie Švenčionių žudynes sovietinė Lietuvos vadovybė Maskvoje pasiekė iš vokiečių oficialių informacinių šaltinių ir spaudos (pavyzdžiui, iš informacijos laikraštyje „Deutsche Zeitung im Ostland“).

1942 m. lapkritį Maskvoje įkurtas vadinamasis sovietinis Lietuvos partizaninio judėjimo štabas (LPJŠ) pateikė tokią „tik tarnybiniam panaudojimui“ skirtą informaciją: 1942 m. gegužę drg. M[arkovo] vadovaujamas būrys nužudė Švenčionių apskrities gebitskomisarą Becką. Atvykę iš Vilniaus smogikų būriai už jo galvą Švenčionių apskrityje sušaudė 450 žmonių. Tarp sušaudytųjų – vokiečių organizacijose [įstaigose – R. Z.] dirbę lenkų, rusų ir baltarusių tautybių tarnautojai ir valstiečiai³¹.

Apie Švenčionių žudynes A. Sniečkų informavo nuo 1942 m. Švenčionių apylinkėse veikę sovietiniai partizanai Stanislovas Apyvala, Motiejus Šumauskas ir Genrikas Zimanas³².

Iš sovietinių šaltinių paminėtina ir lenkų komunistinio veikėjo Vilniaus krašte Jano Pševalskio (Przewalski, slapyvardis Sakovičius) 1943 m. rugpjūtį parašyta ir tų pačių metų rudenį jo į Maskvą nuvežta informacinė ataskaita, pavadinta „Lenkų padėtis Vilniaus krašte vokiškos okupacijos sąlygomis“. J. Pševalskis rašė apie praėjusiais metais Švenčionyse nežinomų asmenų nužudytus tris vokiečių valdininkus. Jo ataskaitoje nemažai netikslumų ir neaiškumų. Jis pateikė vokiečių oficialaus pranešimo spaudoje duomenis apie 400 žmonių sušaudymą „kaip atpildą“. Tačiau tikrovėje sušaudytųjų skaičius esą buvo žymiai didesnis, kalbama, kad jis siekė net tris tūkstančius³³.

³¹ Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) 1944 m. tarnybinio panaudojimo medžiaga apie padėtį Lietuvoje: naudoti tarnyboje, *LYA*, f. 1, ap. 1, b. 21, l. 6.

³² S. Apyvalos 1943 m. gegužės 17 d. pranešimas, *LYA*, f. 57, ap. 1, b. 1, l. 1. M. Šumauskas ir G. Zimanas – Lietuvos KP(b) CK operatyvinės grupės vadovai –1943 m. pavasarį atvyko partizaninei veiklai į vokiečių užnugarį (Baltarusijos miškus). G. Zimanas pafrontėje sutiko ir užrašė trijų Lietuvoje jau pabuvojusių raudonarmiečių, vokiečių karo belaisvių, per fronto liniją perėjusių į sovietinį užnugarį ir iš jo vėl pasiųstų į Lietuvą, pasakojimus, minėjo ir 1942 m. Švenčionių įvykius. 1943 03 13 G. Zimano (Jurgio) užrašytas Jevdokimovo, Boldino ir Novikovo pasakojimas apie Lietuvą, *LYA*, f. 16895, (A. Sniečkaus fondas), ap. 2, b. 186, l. 167.

³³ Sakovič, „Lenkų padėtis Vilniaus krašte vokiškos okupacijos sąlygomis“ (tuometinis dokumento vertimas į lietuvių kalbą), *LYA*, f. 1, ap. 1, b. 55, l. 2–9, (dokumento originalas l. 1a (voke). J. Pševalskis į Maskvą buvo pasiųstas informacijos suteikimo tikslais. Jis iš Rūdninkų girios į Baltarusijos miškus (partizanų aerodromą) išvyko 1943 m. rugsėjo 19 d. Kaip vienas geriausių Vilniaus komunistinio pagrindžio veikėjų darbe tarp lenkų Vilniaus krašte jis greitai grąžintas atgal. Žr.: R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 359.

Panašiai rašė ir Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Paleckis. 1944 m. kovo 21 d. Maskvoje vienoje iš savo paskaitų jis tvirtino, kad sovietiniai partizanai nužudė du vokiečių valdininkus ir kad už tai Vilniaus krašte buvo sušaudyta 400 žmonių. Anot J. Paleckio, esą vėliau paaiškėjo, jog iš tikrųjų buvo sušaudyta keletas tūkstančių žmonių. Kiek papildyta ši medžiaga buvo paskelbta „Tiesoje“³⁴.

1944 m. rugpjūčio 13 d. darbą pradėjo Lietuvos SSR ypatingoji valstybinė komisija okupantų vokiečių ir jų talkininkų nusikaltimams ištirti (be respublikinės, sudarytos apskrityčių, miestų ir valsčių, specialiosios komisijos). Komisijos pirminė medžiaga (aktai apie 1942 m. Švenčionių žudynes, nužudytų asmenų artimųjų ir giminių prašymai sovietų valdžiai leisti nužudytuosius perlaidoti katalikų kapinėse bei kita medžiaga) yra saugoma Rusijos Federacijos centriniam valstybiniame archyve Maskvoje (anksčiau, sovietmečiu, šis archyvas vadintas Centrinio valstybinio Spalio revoliucijos archyvu). Šio archyvo mikrofilmuoti dokumentai apie žudynes Švenčionių krašte saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA)³⁵.

Švenčionių krašto 1942 m. gegužės mėn. žudynių tematika gausiausią ne tik sovietinių, bet, matyt, ir apskritai visų archyvinių šaltinių grupę sudaro KGB baudžiamosios bylos. Tai 1941 m. Birželio sukilimo Švenčionių apskrityje dalyvių, vokiečių okupacijos metų okupacinio režimo valdžios lietuviškosios savivaldos ir represinių struktūrų (policijos) pareigūnų, tarp jų ir 1942 m. Švenčionių žudynėse dalyvavusių vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narių, bei pokario antisovietinės ginkluotos rezistencijos dalyvių Lietuvoje baudžiamosios bylos. Rengdamas šį straipsnį autorius surado ir ištyrė daugiau kaip dvidešimt tokių bylų, kuriose yra daugiau ar mažiau vertingos informacijos apie Švenčionių žudynes. Dėl sukauptos gausios ir vertingos istorinės informacijos kaip baudžiamųjų bylų priedą reikia paminėti ir vadinamąsias KGB literines bylas. Ypač vertingos vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narių literinės bylos³⁶.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narių, potencialiai galėjusių dalyvauti ir Švenčionių žudynėse, likimai pokario metais klostėsi skirtingai. Kaupiantis nusikalstamiems faktams ir paaiškėjus naujoms aplinkybėms, kai kurių Ypatingojo būrio narių baudžiamosios bylos buvo atnaujinamos ir peržiūrimos. Į šio būrio narių nusikaltimų tyrimus įsitraukė ir Lenkijos Liaudies Respublikos saugumo institucijos, nes kai kurie Ypatingojo būrio nariai, 1944 m. traukdamiesi į Vakarus, pasiliko ir pakeitę pavardes apsigyveno Lenkijoje. Tai Jonas Barkauskas (Jan Barkovski), Vladislovas Butkūnas (Władysław Butkun), Viktoras Galvanauskas (Wiktor Gilwiński), Juozas Miakišius (Josef Miakisz) ir kiti. Kai 1970 m. Lietuvos SSR KGB priėmė nutarimą iškelti baudžiamąją bylą bu-

³⁴ Justas Paleckis, „Pabaltijo tautų kova prieš vokiškuosius okupantus“, *LYA*, f. 17541, ap. 1, b. 26, l. 33 (J. Paleckio fondas); *Tiesa*, 1944 10 25.

³⁵ *LCVA*, f. MK-1, ap. 1, b. 17.

³⁶ *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 4907, 4909–4916 ir kt.

vusiems Ypatingojo būrio nariams V. Butkūnui ir Juozui Miakišiui, SSRS prokuratūra tą pačių metų gegužės 5 d. kreipėsi į Lenkijos Liaudies Respublikos generalinę prokuratūrą prašydama juos atiduoti Lietuvos SSR KGB³⁷. Tačiau Lenkijos valdžia, vadovaudamasi su SSRS vyriausybe 1958 m. sausio 21 d. pasirašyta konvencija dėl teisinės pagalbos ir teisinių santykių sprendžiant civilines ir baudžiamąsias bylas asmenų, turinčių dvigubą pilietybę, jų neatidavė³⁸. Už įvykdytus nusikaltimus lenkų tautai Lenkijoje suimti Ypatingojo būrio nariai buvo teisiami Varšuvoje ir Olštynė. Apskritai Lenkijos Liaudies Respublikos ir Lietuvos TSR saugumo institucijos glaudžiai bendradarbiavo tirdamos Ypatingojo būrio narių nusikaltimus. 1973 m. gruodį Varšuvos vaivadijos teismas V. Butkūną ir J. Miakišių nuteisė mirties bausme, o 1977 m. buvo nuteistas ir V. Galvanauskas (visiems nuteistiesiems paskirta mirties bausmė buvo pakeista dvidešimt penkerių metų kalėjimo bausme).

Įvairiais aspektais įdomi Ypatingojo būrio nario Vinco Sausaičio baudžiamoji byla. 1948 m. liepos 19 d. sovietinis karo tribunolas jį nuteisė dvidešimt penkerius metus kalėti. Pažymėtina, kad jis buvo teistas laikotarpiu, kai SSRS laikinai nebuvo taikoma mirties bausmė (1947 m. gegužės 26 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumas priėmė įsaką „Dėl mirties bausmės panaikinimo“, o mirties bausmę sugrąžino 1950 m. sausio 12 d. įsaku). Be to, apie V. Sausaičio dalyvavimą žmonių žudynėse KGB nebuvo žinoma. Jam bausmė buvo sušvelninta ir 1955 m. spalio 19 d. iš įkalinimo vietos jis buvo išleistas³⁹. 1976 m. Lenkijoje suimto V. Galvanausko parodymais, V. Sausaitis aktyviai dalyvavo žudynėse Paneriuose. 1977 m. kovo 18 d. LTSR prokuratūra priėmė nutarimą baudžiamąją bylą V. Sausaičiui atnaujinti⁴⁰. Jo baudžiamoji byla tapo didele penkių tomų byla, daugelio kitų Ypatingojo būrio narių tardymų ir liudininkų apklausų protokolų bei įkalčių rinkiniu, taip pat ir apie Švenčionių žudynes.

Sovietmečiu Partijos istorijos instituto prie Lietuvos KP CK darbuotojai vykdė mokslines ekspedicijas, kuriose siekta išsiaiškinti ir įamžinti vadinamojo „revoliucinio judėjimo“, „kovos už Tarybų valdžią“ Lietuvoje įvykius, taip pat ir okupantų vokiečių bei „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytų nusikaltimų vietas. Apie tokius istorinius įvykius buvo surašomi aktai. Remiantis liudininkų parodymais ir archyvine medžiaga, buvo surašyti ir Švenčionių žudynių vietų nustatymo aktai. Pagal juos 1942 m. gegužės 20 d. Švenčionių krašte žmonės žudyti Adutiškyje, Švenčionyse, Švenčionėliuose, t. y. Lietuvos TSR teritorijoje buvo nustatytos trys žudynių vietos.

Sovietinė propaganda ir istoriografija eksploatavo lietuvių buržuazinius nacionalistus, kaip nuožmius nacių talkininkus ir bendrininkus, atsakingus už įvykdytas visų tarybinių

³⁷ Vlodo Butkūno, Vinco, ir Juozo Miakišiaus, Kristupo, kontrolinė-stebimoji byla, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 47610/3, l. 2, 7–10, 17–20, 22. Nutarime pažymima, kad jų bylą reikia išskirti iš baudžiamosios bylos Nr. 3463/3. Tai Ypatingojo būrio nario Mečislovo Butkaus baudžiamoji byla, tačiau joje nėra nė žodžio apie žmonių žudynes.

³⁸ LTSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1971 02 10 raštas SSSR KGB 2-ajai pagrindinei valdybai, *ibid.*, b. 4916, l. 264 (literinė byla).

³⁹ 1977 12 30 kaltinamoji išvada V. Sausaičio baudžiamosioje byloje, *LVA*, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 275.

⁴⁰ KGB tardymo skyriaus tardytojo J. Gavėno 1977 03 28 raštas priimti bylą savo žinion, *ibid.*, b. 47746/3, t. 1, l. 275.

žmonių (taip pat ir lenkų) žudynes. „Lietuvis žudikas“ ar bent jau aktyvus nacių talkininkas buvo viena svarbiausių sovietinių Antrojo pasaulinio karo metų Lietuvos istorijos istoriografijos klišių⁴¹. Tai leidžia daryti prielaidą, kad žudynių Švenčionių krašte masto ir lietuvių dalyvavimo jose (įvykdytų žvėriškumų) faktų KGB nesistengė nutylėti, pagražinti ar pan., o greičiau atvirksčiai. Tad KGB šaltiniai (žinoma, kritiškai juos vertinant) leidžia kritiškiau ir objektyviau pažvelgti į lenkų šaltinius ir autorių naratyvus, atskirti jų propagandinio pobūdžio medžiagą nuo tikrų istorinių faktų ir pan.

Duomenų apie žudynes Švenčionių krašte galima rasti dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)“. Šio dvitomoio dokumentų rinkinio 1 dalis išleista 1965 m., o antra dalis – 1973 m. 1942 m. gegužės 20 d. žudynės Švenčionių krašte įtrauktos į rinkinyje paskelbtą masinių žudynių, vykdytų 1941–1944 m. Lietuvoje, vietų sąrašą⁴².

Duomenų apie žudynes pateikta ir Mažojoje lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje (MLTE)⁴³.

Be abejo, sovietmečiu Lietuvos TSR spaudoje apie Švenčionių žudynes pasirodydavo ir propagandinių straipsnių⁴⁴.

Iš sovietinės istoriografijos mokslinio tiriamojo pobūdžio darbų paminėtinas Juozo Jurginio dar 1951 m. paskelbtas straipsnis apie Vilniaus krašte hitlerinių okupantų vykdytą „masinį terorą“, (jame autorius trumpai nušvietė ir 1942 m. gegužės 20 d. žudynes Švenčionių krašte)⁴⁵.

Vėliau iš sovietinių autorių plačiausiai apie žudynes Švenčionių krašte rašė Petras Kežinaitis 1961 m. autorių kolektyvo išleistoje knygoje „Hitlerinė okupacija Lietuvoje“⁴⁶. Jis pateikė besiformuojantį sovietinės istoriografijos naratyvą – lietuvių tautai vis labiau ir labiau priešinantis, hitleriniai okupantai sustiprino masinį terorą, pati sovietinių partizanų įvykdyta vokiečių nužudymo akcija pateikiama kaip kovos akcija (vokiečiai susikovė su tarybiniais partizanais ir žuvo), per keršto akciją, kaip esą dabar (t. y. tada, apie 1960 m.), jau galutinai išsiaiškinta ir nustatyta, kad buvo nužudyta ne 400, o žymiai daugiau nekaltų žmonių. Autorius pateikė nemažai sulietuvintų nužudytų aukų pavardžių ir kt.⁴⁷

⁴¹ S. Jėgelevičius, „SSRS–Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai, straipsnių rinkinys*, sudarė Alfredas Bumblauskas, Nerijus Šepetytis, Vilnius, 1999, p. 80–81.

⁴² Masinių žudynių vietų suvestinis sąrašas, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, dokumentų rinkinys, d. 2, Vilnius, 1973, p. 38–414. Žudynių vietos Švenčionių apskrityje (Adučiškis, Švenčionys, Švenčionėliai) minimos p. 406–407.

⁴³ Adučiškis, *MLTE*, t. 1, A–J, Vilnius, 1966, p. 16; Švenčionėliai, *ibid.*, t. 3, R–Ž, Vilnius, 1971, p. 440; Švenčionys, *ibid.*, p. 441.

⁴⁴ B. Urbanavičius, S. Apyvala, „Žudikai nenuplaus kruvinų rankų“, *Tiesa*, 1959 03 29; E. Žemaitis, „Jų rankos suteptos krauju“, *Tarybinis mokytojas*, 1962 06 24, Nr. 50.

⁴⁵ J. Jurginis, „Hitlerinių okupantų masinio teroro priemonės Vilniaus krašte“, in: *Lietuvos istorijos instituto darbai*, 1951, t. 1, p. 230–241.

⁴⁶ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, straipsnių rinkinys, Vilnius, 1961.

⁴⁷ P. Kežinaitis, *Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje*, *ibid.*, p. 113.

Žudynės Švenčionių krašte savo monografijoje mini ir Juozas Bulavas. Remdamasis sovietinių partizanų vadų 1959 m. paskelbtais duomenimis, autorius į mokslinę apyvertą įvedė apie 500 sušaudytų vietos gyventojų (aukų) skaičių⁴⁸. Taip pat žudynės savo monografijoje apie sovietinius partizanus „prabėgomis“ paminėjo ir žymiausias sovietinių partizanų Lietuvoje veiklos tyrinėtojas Povilas Štaras⁴⁹.

Pateikta trumpa sovietinės istoriografijos apžvalga rodo, kad joje nors ir pateikta kai kurių vertingų duomenų apie 1942 m. gegužės 19–20 d. vykdytas žudynes Švenčionių krašte, bet pati jų istorija nėra ištirta, o jos naratyvas politizuotas. Sovietinėje istoriografijoje ištrinta aukų nacionalinė tapatybė, paskelbtos pavardės sulietuvinotos. Susidaro įspūdis, kad šios žudynės tai nusikaltimas ne lenkų, o lietuvių tautai, kovojusiai už tarybų valdžią. Kita vertus, sovietinių autorių kai kurie teiginiai sutampa su lenkų autorių teiginiais (arba yra iš jų „pasiskolinti“, perimti).

Žydų šaltiniai ir istoriografija. Kalbant apie Švenčionių žudynių šaltinius, galima paminėti ir negausią žydiškų šaltinių grupę. Vilniaus geto metraštininkas Hermanas Krukas Vilniaus geto ir stovyklų kronikose 1942 m. gegužės 21 d. padarė įrašą, pavadintą „Šimtų lenkų nužudymas“: „Pasakojama, kad netoli Švenčionių veikė partizanų grupės, kurios užpuolė keletą vietovių. Esą tyrimas rodo, jog tai padarė bolševikai ir lenkų bei rusų radikalai. Buvo imtasi ekstensyvių priemonių ir kitą rytą maždaug 400 lenkų įvykdyta mirties bausmė.“⁵⁰

Palyginti plačiai žudynės Švenčionių krašte savo atsiminimų knygoje nušvietė Icchakas Rudnickis (Aradas), gimęs 1926 m. Švenčionyse, sovietinis partizanas, Izraelio armijos generolas, istorikas. Jo žodžiais, buvo suimta 400 vyrų, dauguma jų buvo lenkų, rusų ir baltarusių inteligentijos atstovai; visi suimtieji buvo sušaudyti. Įdomu pastebėti, kad I. Aradas su tam tikra piktdžiuga (pasitenkinimu) konstatavo, kad visi sušaudytieji buvo vyrai, daugelis jų turėjo karinį pasirengimą, tačiau „leidosi išvedami į mirtį“: po šio įvykio esą kitataučių „panieka“ žydams dėl nesipriešinimo Holokausto akcijose išnyko⁵¹. I. Arado knyga, paminint ir Švenčionių žudynes, aptariama didelės (tęstinės) apimties recenzijoje lietuvių išeivijos leistame žurnale „Karys“ (knyga dėl antilietuviškų motyvų vertinta nepalankiai, tai rodo ir recenzijos pavadinimas)⁵².

Lietuviški šaltiniai ir istoriografija 1990 m atsikūrus nepriklausomai Lietuvai. Iš šių šaltinių pirmiausia paminėtini buvusio Švenčionių apskrities agronomo Viktoro Maldžiūno (g. 1917 m.) atsiminimai. Jis pateikė įdomių ir vertingų detalių apie vokiečių okupacines

⁴⁸ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas 1941–1944*, Vilnius, 1969, p. 197.

⁴⁹ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966, p. 204.

⁵⁰ Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, p. 296.

⁵¹ I. Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius, 2020, p. 130–131. Ši knyga tai pataisytas vertimas į lietuvių kalbą knygos Y. Arad, *The Partizan: From the Valley of Death to Mount Zion*, New York, 1979.

⁵² „A., Neapykantos ir keršto knyga“, *Karys*, 1980, Nr. 8, p. 354–358, Nr. 9, p. 405–408, Nr. 10, p. 450–454.

įstaigas, Švenčionyse dirbusius vokiečių pareigūnus, nužudytąjį Becką, vokiečių nužudymo aplinkybes ir kt.⁵³

Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje, straipsnyje apie Lentupio miestelį, tvirtinama, kad už nušautus tris vokiečių karius okupantai naciai išžudė visus Lentupio vyrus, taip pat visus vyrus, gyvenančius 4 km spinduliu aplink miestelį, iš viso apie 400–600 žmonių. Internetiniame straipsnyje „Švenčionių apskrities gyventojų žudynės“ tvirtinama, kad buvo nužudyta daugiau kaip 500 šios apskrities gyventojų. Neaišku, kuo remiantis žudynių chronologiniai rėmai pratęsti iki gegužės 27 d., be to, yra ir kitų netikslumų⁵⁴. Duomenys apie žudynes, jų masto (aukų skaičiaus) išpūtimas, taip pat ir netikslumai Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje akivaizdžiai yra atėję iš nekritiškai įvertintų lenkiškų ir sovietinių šaltinių bei jų autorių darbų.

Atkūrus nepriklausomybę, viena pirmųjų žudynes paminėjo ir kai kuriuos duomenis apie jas pateikė, t. y. įvedė kai kuriuos archyvinis duomenis į mokslinę apyvartą, Audronė Janavičienė⁵⁵.

Tyrinėdamas Lietuvos piliečių ne žydų persekiojimo ir civilių gyventojų žudynių tematiką, tarp jų ir represines „atsiskaitymų“ (keršto) akcijas, ir sovietinių partizanų veiklą Lietuvoje, Švenčionių žudynių istoriją nušvietė ir šių eilučių autorius, kai kurios jo išvalgos detaliau nušviečiamos ir argumentuojamos šiame tyrime⁵⁶.

Apie Švenčionių žudynes įdomią ir vertingą publikaciją laikraštyje „Švenčionių kraštas“ 2012 m. paskelbė žurnalistas Algis Jakštas. Jo duomenimis, per keršto akciją buvo nužudyta daugiau kaip 300 nekaltų civilių gyventojų. Lietuvoje iš viso buvo nužudyti 104 žmonės (Adutiškyje – 34, Švenčionyse – 37, Švenčionėliuose – 33), ir tik apie 10 sušaudytųjų buvo ne lenkų tautybės. Baltarusijoje, Lentupyje, buvo sušaudyta 180 žmonių, nemažai jų buvo nužudyta ir Kliuščionyse⁵⁷. Šie skaičiai (duomenys) vertintini kaip gana realūs.

Švenčionių žudynių temą 2017 m. iškėlė išeivijos istorikas, geografas, teisininkas Augustinas Idzelis (1942–2018). Internetinėje erdvėje jis pateikė kai kurių istorinių detalių, kėlė žudynių tyrinėjimo ir nušvietimo aktualijų klausimą. Jo žodžiais, apie Švenčionių žu-

⁵³ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, Atsiminimai, Kaunas, 1996, p. 121–129.

⁵⁴ K. Garšva, G. Ereminas, Lentupis, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius, 2007, p. 799; N. Spiridovienė, Švenčionių apskrities gyventojų žudynės, <<https://vle.lt/straipsnis/svencioniu-apskrities-gyventoju-zudynes>>. Nurodomas Becko vardas Gustavas (turėtų būti Josephas). J. Beckas vadinamas Švenčionių apskrities komisaru (tokių pareigų jis nėjo, apskritai tokios pareigybės vokiečių okupacinio administracinio režimo valdžios struktūroje Lietuvoje nebuvo).

⁵⁵ A. Janavičienė, „Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 101.

⁵⁶ R. Zizas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, in: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 / Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p.114–115, 333–334.

⁵⁷ A. Jakštas, „Įvykiai, kurių negalime pamiršti“, *Švenčionių kraštas*, 2012 05 16, Nr. 37 (1180). Publikacija, pavadinta „Švenčionių žudynės“, paskelbta internete <https://lt.wikipedia.org/wiki/Švencionių_žudynės>.

dynes Lietuvoje niekas nekalba, o daugelio Lietuvai reikšmingų istorijos faktų šiandien vis dar nėra istorinėje apyvartoje⁵⁸. (Autorius, be abejo, turėjo galvoje „lietuvių visuomenę“, Lietuvos lenkų bendruomenę žudynes minėjo, apie jas „kalbėjo“.)

Pažymėtina, kad po 1990-aisiais įvykusio nepriklausomos Lietuvos valstybės atsikūrimo poreikį domėtis Švenčionių žudynėmis savo laiku lėmė ne tik istorinės tiesos paieškos, bet ir praktiniai istorinio teisingumo įgyvendinimo tikslai. Atkurta Lietuvos valstybė išmokėjo kompensacijas (pašalpas) Antrojo pasaulinio karo metais nukentėjusiems asmenims. Daugeliui žmonių kilo sunkumų įrodyti savo giminių ir artimųjų žūties faktus Švenčionių krašto žudynėse. Nežinota, kur Lietuvos archyvuose apie jų aukas ieškoti duomenų. Dėl tuomet tvyrojusio nepasitikėjimo tarp lenkų ir lietuvių net kildavo įtarimų, kad žmonės sąmoningai klaidinami ar kad informacija apie žudynes slepiama⁵⁹.

Baltarusių šaltiniai ir istoriografija. Sovietmečiu Baltarusijoje apie Fiodoro Markovo įvykdytą akciją buvo tylima. Tik 1975 m. Minske išleistame Naročiaus krašto revoliucinės kovos dalyvių ir sovietinių partizanų atsiminimų rinkinyje buvo paskelbti baltarusių sovietinio partizano, vokiečių nužudymo akcijos 1942 m. gegužės 19-osios rytą dalyvio Vladimiro Saulevičiaus trumpi atsiminimai „Mūsų kovos pradžia“⁶⁰. Jis daug ką nutylėjo (svarbiausia, kokius skaudžius padarinius sovietinių partizanų akcija lėmė vietos gyventojams), tačiau pateikė ir įdomių Švenčionių įvykių (žudynių) istorijos detalių.

Medžiagos apie žudynes Lentupyje galima rasti jau cituotose interneto svetainėse, pavyzdžiui, svetainėje lenkų ir rusų kalbomis „Postavai (lietuviškai Pastovys) ir apylinkės“⁶¹. Kaip rodo internetiniai duomenys apie Lentupį, jokių nuorodų į baltarusių istorikų specialius 1942 m. gegužės 19–20 d. vykusių žudynių tyrimus miestelyje ir jo apylinkėse nėra, remiamasi lenkų autorių duomenimis, vyrauja jų požiūris. Nereikia pamiršti, kad 1942 m. balandį prie Ostlando reichskomisariato Lietuvos generalinės srities buvo prijungta Baltarusijos reichskomisariato Ašmenos apskritis ir naujai sudaryta Svyrių apskritis, o prie Eišiškių apskrities – Benekainių valsčius; taigi visa ši teritorija baltarusių autoriams tapo savotiška „pilkąja zona“.

Internete galima rasti pateikiamus kai kuriuos įdomius skaičius, pavyzdžiui, kad 1942 m. gegužės 19–20 d., Švenčionių žudynių metu, Lentupyje buvo šaudomi žydai. Gegužės 20 d. nacistai ir policininkai čia sušaudė 66 (61) žydus⁶².

⁵⁸ V. Valiušaišio pokalbis su istoriku A. Idzeliu, „NKVD metodai naudojami ir dabar“, Čikaga, 2017 09 10, <<https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/istorikas-a-idzelis-nkvd-metodai-naudojami-ir-dabar>>.

⁵⁹ G. Jankus, Adutiškio žudynės: aukų artimieji nieko negali įrodyti, *Akistata* (laikraštis nuo 1990 m. leistas Kaune) 1999 09 24, Nr. 73(697), p. 11.

⁶⁰ V. Saulevič, „Načalo našej borby“, in: *Liudi Naročianskogo kraja: vospominanija učastnikov revoliucionnoj borby i Velikoj Otečestvennoj vojny*, Minsk, 1975, s. 252–257.

⁶¹ 2014 02 19 paskelbta medžiaga, autorius Genadiusz K., „Żeby pamiętać“, <<http://postawyiokolicy.blogspot.com/2014/02zeby-pamietali.html>>, Mai 1942; „Tragedija v Lintupiach“ (dopolneno), paskelbta rusų k. 2015, <<http://postawyiokresnosti.blogspot/2015/12/1942.html>>.

⁶² <https://ru.wikipedia.org/wiki/getto_v_Lyntupiach>.

Sovietų partizanų provokacinė akcija Švenčionių–Lentupio apylinkėse

Detaliau pažvelkime į tai, kas įvyko Švenčionių apylinkėse 1942 m. gegužės 19-osios rytą. Baltarusių sovietinių partizanų grupė, vadovaujama gerai žinomo sovietinių partizanų veikėjo F. Markovo⁶³, įvykdė teroro akciją. V. Saulevičius liudijimu, 1942 m. gegužę sovietiniai partizanai sužinojo, kad gebitskomisaras Beckas iš Švenčionių vyks į Lentupį. Buvo nutarta jį likviduoti. Vėliau sužinota tiksliai jo išvykimo data (diena ir valanda) – gegužės 20 d. [turėtų būti gegužės 19 d. – R. Z.] 7 val. ryto (Maskvos laiku). Sovietinių partizanų grupė, kurią sudarė Markovas, Saulevičius, Smirnovas, Baliuckis ir Malyginas, ankstyvą gegužės 19-osios rytą (apie 4 val.) miškais patraukė prie Švenčionių ir Lentupio plento. Apie 8 val. jie pamatė greitai važiuojantį automobilį. Pasidalinę į dvi grupes partizanai iš arti (20 metrų atstumo) į automobilį atidengė ugnį. V. Saulevičius mini nušautus vairuotoją, Becką ir žandarmerijos šefą Krulį (turėtų būti Grulį). Buvo paimti vokiečių ginklai, dokumentai, uniformos, o nuo Becko rankos numautas žiedas su briliantu. Padegę automobilį partizanai pasitraukė, apsistojo Novosiolkuose pas Markovo dėdę Ivaną Vasiljevą, o Becko portfelį su dokumentais paslėpė netoli dėdės sodybos⁶⁴.

Akcijos vykdymo detalės šaltiniuose kiek skiriasi. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Ostlande ataskaitoje Ostlando reichskomisarui Hinrichui Lozei (Lohse) nurodoma, kad 1942 m. gegužės 19 d. vermachto lengvoji mašina kelyje iš Švenčionių į Lentupį buvo sulaikyta moters, o po to 5–6 ginkluotų civilių atakuota rankinėmis granatomis ir apšaudyta iš automatų. Mašinos keleiviai vokiečiai – vyresnysis leitenantas ir du zonderfiureriai – buvo mirtinai sužeisti. Buvo pradėta pabėgusių nusikaltėlių paieška. Kaip keršto atpildas buvo sušaudyta 400 Vilniaus apygardos žmonių⁶⁵.

Galima pastebėti, kad Vilniaus apygardos lietuvių saugumo policija dar 1942 m. balandį paskelbė „bolševikų-teroristų“ paiešką. Buvo paieškomi Vladimiras Saulevičius, Grigorijus Šapovalas, Nikolajus Petkovas, Vera Širokova, Nikolajus Zarcinas ir Anatolijus (pavardė nenurodyta). Kiek vėliau, 1942 m. rugpjūčio mėn., A. Lileikis pateikė detalią (nors ir ne visai tiksliai) informaciją apie Teodorą (Fiodorą) Markovą – teroristų grupės vadą⁶⁶.

⁶³ Fiodoras Markovas (1913–1958) gimė Lentupio valsčiuje, Kačioniškių kaime. 1934 m. baigė Švenčionių J. Pilsudskio mokytojų seminariją, dirbo mokytoju. Nuo 1934 m. Vakarų Baltarusijos kompartijos narys, už komunistinę veiklą kalintas Lenkijos valdžios. 1939 m. atėjus sovietams – Švenčionių miesto vykdomojo komiteto pirmininkas. Pasitraukė į SSRS, 1941 m. rugpjūtį kaip diversinės grupės vadas atsiųstas į vokiečių užnugarį. Vokiečių nužudymas Švenčionių apylinkėse nebuvo pirmoji tragiškų padarinių turėjusi F. Markovo grupės įvykdyta akcija. Grupė 1942 m. Naujųjų metų naktį Šemetavoje jie sudegino namą, kuriame žuvo 19 civilių. Vėliau F. Markovas vadovavo sovietinių partizanų būriui, K. Vorosilovo vardo brigadai. Aktyviai kovojo su lenkų Armija Krajova. 1944 m. jam suteiktas SSRS didvyrio vardas. Palaidotas Molodečne, čia jo vardu pavadinta gatvė, pastatytas paminklinis biustas. Žr.: Fiodor Markov Grigorjevič, <https://warheroes.ru/hero.asp?Hero_id=7361>.

⁶⁴ V. Saulevič, „Načalo našej borby“, in: *Liudi Naročianskogo kraja: vospominanija učastnikov revoliucionnoj borby i Velikoj Otečestvennoj vojny*, Minsk, 1975, s. 255–257.

⁶⁵ LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 6–7. Vokiečių žūties aplinkybes patvirtina V. Maldžiūnas: pusiaukelėje tarp Švenčionių ir Lentupio kelių automobiliui užstojo kažkokia moteris, matyt, sovietinių partizanų bendrininkė. Automobiliui sustojus, į jį pasipylė šūviai. Žr.: V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128.

⁶⁶ Lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininko A. Lileikio 1942 m. balandžio 28 d. raštas apygardos policijos vadams, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 5, l. 307; *ibid.*, b. 86, l. 143, 254–255.

Taigi 1942 m. gegužę vokiečiai turėjo informacijos apie F. Markovo grupę, tačiau sovietinių partizanų (diversantų) pavojus nebuvo įvertintas – vokiečiai iš Švenčionių į Lentupį vyko lengvuoju automobiliu, be jokios apsaugos.

Vokiečių nužudymo akcijos istorijoje bene įdomiausias yra neaiškus J. Becko vertėjos Eleonoros Rakovskos vaidmens klausimas. Ji galimai buvo sovietinių partizanų akcijos nužudant vokiečius dalyvė, informavusi juos apie J. Becko ir kitų vokiečių išvykimo į Lentupį laiką. Lenkų autoriai griežtai neigia bet kokią E. Rakovskos ar kitų lenkų pagrindžio dalyvių dalyvavimą ar prisidėjimą nužudant vokiečius, nes tai mestų šešėlį lenkų pagrindžiui, trukdytų daryti kategoriškus apibendrinimus ir apskritai lenkų pateikiamam žudynių istorijos naratyvui būtų nepatogus faktas. Vis dėlto galima svarstyti E. Rakovskos prisidėjimo prie vokiečių nužudymo akcijos klausimą. Netiesioginis įrodymas yra tai, kad ji vienintelė iš tų rytą keliavusiųjų automobiliu iš Švenčionių į Lentupį liko (buvo palikta) gyva. E. Rakovska buvo gerai pažįstama su F. Markovu, su juo kartu mokėsi Švenčionyse. V. Maldžiūnas savo atsiminimuose rašo, kad su vokiečiais važiavo ir J. Becko vertėja Rakauskaitė, spėjo, kad ji buvo sąmokslu dalyvė, pažinojo F. Markovą, buvo jo mokslo draugė⁶⁷.

Tačiau svarbiausi išlieka sovietinių partizanų liudijimai. V. Saulevičius savo atsiminimuose tvirtina, kad sovietiniai partizanai turėjo savo „ryšininką“, kuris bent du kartus pranešė apie J. Becko kelionę į Lentupį. Keistoka, tačiau įdomi V. Saulevičius pasakojama istorija apie J. Becko žiedo likimą. Jo žodžiais, partizanas Vasilijus, ant piršto užsimovęs šį žiedą, nuėjo į jaunimo vakaronę. Pasirodę vokiečiai žiedą pastebėjo. Vokietis pistoleto rankena smogė partizanui į galvą, šis išsigando ir viską papasakojo⁶⁸, o ką papasakojo, konkrečiai nedetalizavo. Matyt, ir apie E. Rakovską, galimą jos vaidmenį vokiečių nužudymo istorijoje.

Kaip įdomų liudijimą apie Švenčionių įvykius (žudynes), jų sukeltą atgarsį Lietuvoje ir J. Becko vertėjos vaidmenį galima vertinti jau minėtą G. Zimano 1943-ųjų pavasarį užrašytą trijų buvusių raudonarmiečių (vokiečių karo belaisvių) pasakojimą. Jų liudijimu, prie Becko nužudymo prisidėjo jo vertėja, informavusi žudikus apie išvykimo „maršrutą ir laiką“. Neva žmonės kalbėjo, kad vertėja buvo žydaitė⁶⁹.

Kaip rodo 2001 m. liepos 26 d. internete paskelbtas Ričardo Mackevičiaus (Ryszard Mackiewicz) Varšuvoje užrašytas Eleonoros ir jos sesers Elvyros pasakojimas, E. Rakovska (g. 1920 m. Vilniuje) gyveno Švenčionyse, nuo 1940 m. buvo labai aktyvi Armijos Krajovos Vilniaus apygardos narė, be lenkų mokėjo vokiečių ir lietuvių kalbas, lenkų pagrindžio

⁶⁷ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128.

⁶⁸ V. Saulevičius, *Mūsų kovos pradžia...*, p. 257.

⁶⁹ G. Zimano (Jurgio) 1943 03 13 užrašytas buvusių raudonarmiečių pasakojimas apie Lietuvą, *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 186, l. 167. Įdomūs ir kiti buvusių raudonarmiečių liudijimai. Jų žodžiais, buvo nužudytas „pulkinkas Beckas“, jo pavardė esą buvo tikra, ją minėjo „visoje Lietuvoje“, tačiau buvę sovietiniai karo belaisviai pagrįstai abejojo dėl jo aukšto karinio laipsnio. Jų duomenimis, Beckas buvo komisijos arkliams rekvizuoti pirmininkas, jį nužudė „nelegalios organizacijos nariai“. Įdomu pastebėti, kad buvę raudonarmiečiai gerai atsiliepė apie Lietuvos žmones, jie įspėdavo apeiti Lentupio apylinkes, nes ten po žudynių policija labai gaudė visokius „neaiškius“ asmenis ir kt.

žmonių pastangomis buvo įdarbinta J. Becko biure (jame dirbo ir daugiau lenkų pogrindininkų), po vokiečių nužudymo buvo suimta, kalinta Lukiškių kalėjime, nuteista mirties bausme, tačiau už lenkų pogrindžio (Armijos Krajovos) išpirką mirties bausmė jai buvo pakeista į kalinimu prievartos darbų stovykloje Pravieniškėse. Čia buvo kalinta ir jos sesuo bei motina. Atėjus sovietams, ji buvo suimta NKVD, tačiau išleista į Lenkiją⁷⁰. (Galima pridurti, kad išėjusi iš Pravieniškių E. Rakovska įsijungė į lenkų pogrindį, tačiau, NKGB užverbuota (slapyvardis Nina), buvo siunčiama pogrindyje veikusių dalyvių paieškai⁷¹.)

Sovietų partizanų įvykdytą akciją galima vadinti rezistenciniu, antivokišku veiksmu, prie jo įvykdymo galėjo prisidėti ir lenkų pogrindžio žmonės⁷². Ši akcija buvo atvirai provokacinė, išskirtinai įžūli: vokiečiai buvo ne tik nužudyti ir apiplėšti, bet ir buvo išniekinti jų palaikai (nupjauti lytiniai organai numesti šalia lavonų ar sugrūsti į burnas)⁷³. Ji buvo įvykdyta grubiu sovietiniu stiliumi, neįsijungiant atsakomybės už jos skaudžius padarinius vietos gyventojams.

Archyvinuose šaltiniuose labai įvairuoja sovietinių partizanų teroro akcijos auka tapusio J. Becko pareigos, jos sureikšminamos. 1941 m. spalį J. Beckas apibūdinamas kaip Švenčionių apskrities žemės tvarkytojas, vėliau – kaip vokiečių kariuomenės ūkio komendantas, apskrities žemės ūkio vadovas (*Kreislandwirtschaftsfuhrer*). J. Becką V. Maldžiūnas apibūdina taip: 30–40 metų amžiaus ūkininkas iš Bavarijos, ramaus būdo, naitovokas, mažaraštis, nacionalsocialistų partijos narys⁷⁴. Nužudytasis Walteris Gruhlis buvo žandarmerijos viršininkas Vileikoje (Baltarusija). Buvo nužudytas ir dar vienas vokiečių – karo belaisvių stovyklos komendantas, jo pavardė minima rečiau, ji įvairuoja (lenkų šaltiniuose minima Schneiderio pavardė)⁷⁵. V. Maldžiūnas mini ir Švenčionėlių karo belaisvių stovyklos viršininką Šmitą⁷⁶.

Žudynių Švenčionių krašte masto (aukų skaičiaus) ir žudynių vietų problema

Švenčionių žudynių masto – aukų skaičiaus – duomenys, žudynių vietų nustatymas ir kiti faktai yra svarbūs ne tik egzekucijos „keršto akcijai“, jos mastui apibūdinti, bet ir spręsti

⁷⁰ <<http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/253234/edition/249934/content?ref=L3B1YmxpY2FOW9ulzl1MzMS991Z-G10aWulzl1MDEw/Mg>>; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 131; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie...*, s. 38–39.

⁷¹ A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius, 2015, p. 424.

⁷² Be jau minėtų šaltinių, E. Rakovska, kaip įtariamoji ryšiais su partizanais, minima ir Švenčionėlių policijos nuovados viršininko B. Gruzdžio 1945 01 04 parodymuose jo baudžiamojoje byloje, *LYA*, f. K-1 ap. 58, b. 45561/3, l. 88–89.

⁷³ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128; A. Janavičienė, *Sovietiniai diversantai Lietuvoje...*, p. 101. Šį faktą minėtame interneto šaltinyje patvirtina ir A. Idzelis.

⁷⁴ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128.

⁷⁵ „Zbrodnia w Święcianach 1942“, <[pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swięcianach_\(1942\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swięcianach_(1942))>; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie...*, s. 38–39.

⁷⁶ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 122.

apie lietuvių policijos ir lietuviškosios savivaldos pareigūnų nusikaltimų, kolaboravimo masą, lietuvių ir lenkų tautinius santykius, to laikmečio visuomenės nuotaikas ir kitus vokiečių okupacijos laikotarpio reiškinius.

Žudynės Švenčionių krašte lėmė objektyvios ir subjektyvios aplinkybės (veiksniai). Visų pirma per sovietinių partizanų įvykdytą akciją žuvo trys vokiečiai. Tokio didelio masto teroro akcija Lietuvos generalinėje srityje „banditų“ (sovietinių partizanų) buvo įvykdyta pirmą kartą. Dėl J. Becko ir W. Gruhlio žūties užuojautą spaudoje paskelbė generalinis komisaras Lietuvoje Teodoras Adrianas Rentelinas⁷⁷. Vokiečių civilinės valdžios (administracijos) vyriausiojo pareigūno Lietuvoje, generalinio komisaro dėmesį nužudytiesiems galima aiškinti tuo, kad jie abu, nors ir nepriklausė aukšto rango pareigūnams, bet buvo Vokietijos reicho piliečiai (vokiečių okupacinio režimo pareigūnų supratimu, toks nužudytųjų statusas buvo svarbi, nusikaltimą sunkinanti aplinkybė).

Kaip jau minėta, 400 nužudytųjų yra minimalus žudynių aukų skaičius, šalia jo pateikiami ir žymiai didesni skaičiai. Antai „Vikipedijoje“ lenkų kalba didelės apimties informacijoje apie žudynes Švenčionių apylinkėse tvirtinama, kad buvo nužudyta 600 lenkų, tarp jų 450 Švenčionių ir miesto apylinkių gyventojų: Švenčionyse – 49, Švenčionėliuose – 27, Lentupyje – 150, Sobulkiuose (?) (Soboleke) – 40, Adutiškyje – 33, Kaznodzieizeke (Kaznadziejiškių k.) – 20 žmonių. Žmonės žudyti Kamajuose, Vydžiuose, Kiemeliškėse, Vygodu (?) (Wygody), Kaptarunovo (Kaptarunowe), Šudovcų (Szudowcy), Gilutovo (Gilutow), Sutkaučyznos (Sutkowsczyznoje), Vieličkių k. (?) (Wieliczka), Popillikove (buvo Popielikų I, II kaimai), Zakovo (Zakove), Janamiškių (?) (Janamiszeke), Romaniškių (?) (Romaniszki), Užuraisčio (Azurejszy) kaimuose, Tverečiuje.

Baudžiamosiose bylose ir kituose Lietuvos SSR KGB šaltiniuose dauguma šių žudynių vietovių neminimos (arba paneigiama, kad žudynės ten vyko). Antai policininkas Balys Seliukas kaltintas tuo, kad po Becko nužudymo konvojavo suimtus žmones iš Tverečiaus į Švenčionis, kur jie buvo sušaudyti. Tverečiaus valsčiuje tada buvo suimti ir Švenčionyse sušaudyti du žmonės – Pankratijus Petrovas ir Filipas Razmanovas (ar Razmarovas). Tverečiaus valsčiuje buvo sutelkti žmonės ir iš kitų, iš viso keturių valsčių, o suimtieji buvo išvaryti į Švenčionis⁷⁸. Jokių duomenų apie tai, kad Tverečiuje po vokiečių 1942 m. gegužę įvykdyto nužudymo būtų šaudyti žmonės, nėra ir nuteistų miestelio apylinkių 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių baudžiamojoje byloje⁷⁹.

Liudijimų apie tai, kad žmonės nebuvo žudomi kai kuriose minimose Baltarusijos vietovėse, o varomi žudyti į Lentupį, galima rasti ir lenkiškuose šaltiniuose. Antai Romaniškių dvaro valdytoja vokiečių Chanelė Vagner, sužinojusi, kad buvo suimti jos dvaro darbi-

⁷⁷ Wilnaer Zeitung, 23 Mai 1942.

⁷⁸ Liudijimo J. Glušonoko (g. 1888) 1944 11 parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29505/3, l. 18; Skliausteliuose pateikta pavardė paimta iš Ignalinos rajono kraštotyrininkų 1978–1979 m. užpildytų anketų apie žuvusiuosius už tarybų valdžią sąrašo, LYA, f. 3377, ap. 66, b. 11, l. 51, 59. Abu sušaudytieji buvo iš Dietkaučyznos kaimo.

⁷⁹ Jeronimo Gyljo ir Prano Blaževičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9759/3, l. 47–48, 122 ir kt.

ninkai, Romaniškių ir Sobulkų kaimų žmonės, sėdo į karietą ir pasivijusi varomų žmonių kolonos viršininką įkalbėjo jos žmones paleisti. Taip ji išgelbėjo kelias dešimtis žmonių⁸⁰.

Iš Tverečiaus valsčiaus ir kitų vietovių neblogai dokumentuotų pavyzdžių Lietuvoje atrenkant aukas keršto akcijai galima daryti prielaidą apie tokį žudynių mechanizmą: žmonės suiminėti įvairiose vietovėse, tačiau vietoje jie nežudyti (žinoma, išskyrus galimus pavienius, atskirus ekscesus). Atrinkti sušaudymui žmonės buvo telkiami (koncentruojami) „tarpinėse“ ir „galutinėse“ žudynių vietose. Lietuvos teritorijoje žudynių vietos buvo Adutiškis, Švenčionys, Švenčionėliai, o Baltarusijoje – pagal dabartinę administracinę suskirstymą – Vitebsko srities Pastovio rajono Lentupio miestelis.

Lenkų istoriografijoje tvirtinama, kad dėl sovietinių diversantų teroro akcijos Švenčionių krašte buvo šaudomi kaliniai Lukiškių kalėjime ar kad dėl Švenčionių įvykių Lukiškių kaliniai lenkai buvo šaudyti Paneriuose⁸¹. Tokiais teiginiais (ypač pirmuoju) galima suabejoti. Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai kartu su Vilniaus ypatingojo būrio vadovybe nuolat atvykdavo į Lukiškių kalėjimą, kur atsirinkdavo kalinamus asmenis, visų pirma žydus, gabenti į Panerius ir ten juos žudyti⁸². 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais politiniai kaliniai sušaudymui iš Lukiškių ir SD kalėjimų buvo išvedami vieną–tris kartus per savaitę. Tačiau Lukiškių kalėjimo kaliniai sušaudymui Paneriuose buvo išvedami ir 1942–1944 m.⁸³ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys Lukiškių kalėjime turėjo savo atstovą (rus. *priedstavitel*), kuris atrinkdavo pasmerktuosius sušaudyti, nurodoma, kad jo pavardė buvo Žeromskis⁸⁴.

Lietuvoje anksčiausiai ir tiksliausiai bendras nužudytų žmonių (aukų) skaičius nustatytas Adutiškyje. Jau 1946 m. policininko (A. Kučinsko) baudžiamojoje byloje buvo pateikti duomenys, kad prie Adutiškio buvo sušaudyti 33 žmonės⁸⁵. Adutiškio apylinkės tarybos 1951 m. rugpjūčio 23 d. pažymoje pateikiamos 16-os nužudytųjų pavardės⁸⁶. Toks pat 33 vietos gyventojų aukų skaičius nurodytas ir MGB Švenčionių rajono vadovybės 1951 m. pažymoje⁸⁷. Partijos istorijos instituto 1965 m. akte, surašytame remiantis liudininkų Veroni-

⁸⁰ <<http://postavyiokresnosti.blogspot.com/2015/12/1942.html>>.

⁸¹ „Zbrodnia w Świecianach 1942“, <[pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swiecianach\(1942\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swiecianach(1942))>.

⁸² Duomenys apie atrinktus sušaudyti Paneriuose Lukiškių kalėjimo kaliniai, *ibid.*, LYA, f. K-1 ap. 58, b.47746/3, t. 1, l. 138; S. Livčino 1951 05 18 parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 91.

⁸³ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio nario Vlado Korsako baužiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 17671/3, l. 47; Lietuvos SSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininko kpt. Sindiko 1972 12 11 d. raportas Lietuvos SSR KGB pirmininkui J. Petkevičiui, *ibid.*, K-1, ap. 46, b. 4916, l. 9–14 (literinė byla).

⁸⁴ Lietuvos SSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininko kpt. Sindiko 1968 07 29 d. pažyma KGB miestų ir rajonų bei poskyrių viršininkams, *ibid.*, b. 4916, l. l. 238.

⁸⁵ E. Krickio (g. 1927) 1946 m. vasario 17 d. parodymai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 38647/3, l. 37.

⁸⁶ K. Trečioko baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 24339/3, l. 224.

⁸⁷ MGB Švenčionių rajono skyriaus viršininko papulkininkio Beliajevo 1951 m. kovo 22 d. pažyma apie Švenčionių apskrities policijos veiklą (vokiečių okupacijos metais), *ibid.*, b. 24329/3, l. 173 (vokas).

kos Daškevič ir Pranės Krickienės atsiminimų pagrindu, nurodoma, kad buvo sušaudyti 32 žmonės⁸⁸.

Seserys Veronika ir Apolonija Daškevič liudijo, kad jos buvo suimtos kartu su tėvu Ivanu (Janu)⁸⁹. V. Daškevič liudijimu, Adučiškyje iš viso buvo suimta apie dešimt moterų, tačiau jos visos gegužės 20 d. paleistos. Buvo paleistas ir invalidas Konstantinas Juzefovičius⁹⁰.

Pagal Partijos istorijos instituto 1965 m. aktą 1942 m. gegužės 20 d. buvo sušaudyti 29–32 Švenčionių ir aplinkinių kaimų gyventojai⁹¹. Aktas buvo surašytas remiantis liudininkų Kilikėjos Dudalevos (sušaudyto Jeremijaus Dudalevo žmonos), Elenos Zimnickajos-Čeniavskajos (sušaudyto Edvardo Zimnickio žmonos) ir Paulinos Dombrovskajos liudijimais. Visos trys liudininkės prisiminė, kad po karo dalyvavo perkeltant sušaudytųjų palaikus iš bendrojo kapo į katalikų kapines. MLTE 1971 m. paskelbtais duomenimis, Švenčionyse buvo nužudyta 30 žmonių⁹². Tokie duomenys pateikti ir Švenčionių apskrities policininko A. Valio, žudynių liudininko, 1952 m. parodymuose⁹³.

Švenčionių gyventojos Elenos Sadvoskajos (g. 1892 m., baltarusės) liudijimu, į šaudymo vietą – žydų kapines – buvo varomi apie 40 vyrų, tarp jų ir du žydai. Ji nusekė paskui pasmerktuosius, nes tarp jų buvo daug pažįstamų. Liudininkė taip pat pastebėjo, kad šaudant žmonių minia stovėjo už 200 metrų nuo šaudymo vietos. Byloje yra Švenčionių geto žydų parodymų, nes suimtieji į keršto akciją buvo varomi pro getą⁹⁴.

Apie Vitašonių kaimo gyventojų – vyro Afanasijaus Jelkino, dirbusio Švenčionių apskrities Staškų apylinkės tarybos sekretoriumi, ir Firšo Baliuckio – sušaudymą liudijo Ustinija Jelkina⁹⁵. A. Jelkino palaikai rasti atskirai nuo kitų sušaudytųjų, matyt, jis bandė pabėgti⁹⁶.

⁸⁸ Švenčionių rajono Adučiškio miestelio masinio vietos gyventojų sušaudymo 1942 m. vietos nustatymo aktas, 1965 09 22, Nr. 72, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 91. Skaičiai nežymiai skiriasi dėl to, kad vienas adutiškietis Antonis Bumbelis (Antanas Bumblys) formaliai nebuvo sušaudytas, jis šaudynių vietoje mirė patyręs širdies smūgį.

⁸⁹ A. Daškevič 1951 08 26 parodymai, *ibid.*, b. 24339/3, l. 153–156.

⁹⁰ V. Daškevič (g. 1912) 1951 05 05 ir 1951 09 04 parodymai, *ibid.*, b. 24330/3, l. 192–193, 337; b. 24339/3, l. 176; Eugenijos Ščiučko (g. 1920) 1951 09 24 parodymai, *ibid.*, b. 24339/3, l. 181.

⁹¹ Masinio gyventojų sušaudymo Švenčionyse 1942 m. gegužės 20 d. vietos nustatymo aktas, 1965 m. rugsėjo 28 d., Nr. 75, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 94; nurodoma, kad buvo sušaudyta 30 žmonių.

⁹² Švenčionys, *MLTE*, t. 3, R–Ž, Vilnius, 1971, p. 441.

⁹³ A. Valio 1952 04 17 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 9789, l. 120–121.

⁹⁴ E. Sadvoskajos (Sadvoskos) 1951 03 03 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 24329/3, l. 49–50, 82; A. Taico (g. 1928) 1951 03 03 parodymai, *ibid.*, l. 85–86.

⁹⁵ Ustinijos Jelkinos (g. 1892 m.) 1952 07 16 parodymai, *ibid.*, b. 3875/3, l. 161–165 (liudininkė datas nurodė pagal senąjį kalendorių).

⁹⁶ MGB Vilniaus srities tardytojo vyr. leitenanto Suslovo surašytas žudynių vietos apžiūros 1952 07 22 protokolas, *ibid.*, b. 3875/3, l. 225–227.

MGB Švenčionių rajono vadovybės 1951 m. duomenimis, Švenčionyse nužudytų aukų skaičius siekė 35–40 žmonių⁹⁷.

Švenčionėliuose pagal Partijos istorijos instituto 1965 m. aktą buvo sušaudyti 24–26, o MLTE pateiktais duomenimis – 27 žmonės. Z. Chlewinskis nurodo tokį patį skaičių ir pateikia 18-os nužudytųjų pavardes⁹⁸. Žudynių vieta buvo prie Švenčionėlių–Švenčionių kelio, kairėje pusėje, 1 km nuo Švenčionėlių. Minimas aktas buvo surašytas remiantis Michalinos Navickienės (Novickos), sušaudyto Leonardo Novickio žmonos, ir Juzefos Kulešienės (Kuleš), sušaudyto Petro (Piotro) Kuliešiaus (Kuleš) žmonos, liudijimais. J. Kuleš liudijo, kad jos vyras suimtas 3 val. nakties, o sušaudytas po pietų. Ji buvo nuėjusi į sušaudymo vietą, buvo parsivežusi vyro palaikus palaidoti į namus, tačiau turėjusi juos grąžinti į sušaudymo vietą. Apie P. Kuleš sušaudymo faktą 1982 m. KGB liudijo ir sušaudytojo brolis Jevgenijus⁹⁹.

Švenčionėlių gyventojas, dirbęs gaisrininku, rusas Leonas Pavlovas, suimtas 1942 m. gegužės 20 d. naktį, tvirtino, kad iš viso Švenčionėliuose buvo suimta 40–45 žmonės. Septyniems žmonėms, tarp jų ir jam, pavyko pabėgti iš kameros. Vėliau Pavlovas sužinojo, kad dalį suimtųjų paleido, o dalį sušaudė. Panašiai liudijo ir jo žmona Aksinija Pavlova, tuo metu lankiusi suimtą vyrą, atnešusi jam maisto: dalis suimtųjų buvo paleista, sušaudyta apie 30 žmonių¹⁰⁰. Rudinskajos (Rudinskos) parodymais, Švenčionėliuose buvo sušaudyti 28 žmonės¹⁰¹.

Švenčionėlių policijos nuovados viršininkas B. Gruzdis tvirtino, kad Švenčionėliuose buvo suimta apie 50 žmonių, iš jų 22 žmonės sušaudyti, o kiti paleisti¹⁰². Maždaug tą patį liudijo ir Švenčionėlių gyventojas A. Šišlo: Švenčionėliuose buvo suimta 53–54 žmonės, apie pusę suimtųjų buvo paleista¹⁰³.

Apibendrinant galima daryti prielaidą, kad duomenų apie labai didelį aukų skaičių Švenčionių žudynėse KGB šaltiniuose nėra. Antai buvęs vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narys Petras Černiauskas, kaip liudininkas V. Sausaičio baudžiamojame byloje, 1969 m. į tardytojo klausimą, kas jam žinoma apie žudynes Švenčionyse, tvirtino, kad jam apie 1942 m. teko girdėti, jog, nušovus vokiečių komendantą Becką, Šven-

⁹⁷ MGB Švenčionių rajono skyriaus viršininko pplk. Beliajevo 1951 m. kovo 22 d. pažyma apie Švenčionių apskrities policijos veiklą (vokiečių okupacijos metais), *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 24329/3, l. 173 (vokas).

⁹⁸ Fašistinio teroro aukų sušaudymo 1942 m. gegužės 20 d. prie Švenčionėlių–Švenčionių kelio vietos nustatymo aktas, 1965 09 23, aktas Nr. 74, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 93; *MLTE*, t. 3, R–Ž, Vilnius, 1971, p. 440; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie*, s. 57–58.

⁹⁹ Lietuvos SSR KGB tardymo skyriaus 1982 lapkričio 11 d. pažymos, *LYA*, f. K-40, ap. 2, b. 128, l. 61–62.

¹⁰⁰ Leono Pavlovo (g. 1917 m.) 1950 05 26. parodymai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 24618/3, l. 71; A. Pavlovos (g. 1915) 1950 05 24 parodymai, *ibid.*, l. 74, 137.

¹⁰¹ *Ibid.*, b. 24618/3, l. 142–143 (J. Dieninio byla).

¹⁰² B. Gruzdzio parodymai karo tribunolo 1945 01 26 teismo posėdyje, *ibid.*, b. 45561/3, l. 145.

¹⁰³ A. Šišlo 1950 05 24 parodymai, *ibid.*, b. 24618/3, l. 116–118.

čionių apylinkėse buvo sušaudyta apie 120 žmonių¹⁰⁴. Tai gana realūs duomenys. Tačiau apskritai, kaip savaime suprantamą, galima pastebėti tendenciją, kad siekiami sušvelninti savo kaltę represijų vykdytojai stengėsi sumažinti aukų skaičių. Tačiau didelių skaičių nėra ir liudininkų, sušaudytųjų giminių bei jų artimųjų parodymuose.

Remiantis tyrinėtais Lietuvos archyvų (taip pat ir KGB archyvo) duomenimis, galima tvirtinti, kad 1942 m. gegužės 19–20 d. vykusių žudynių vietas buvo Lietuvos generalinės srities apskrities centras Švenčionys, taip pat Švenčionių apskrities miesteliai Adutiškis ir Švenčionėliai. Apie tai, kad žudynės vykdytos kitose Lietuvos vietose, jokių duomenų nepavyko aptikti. Jau minėta, kad 1942 m. gegužės 20 d. žudynės Švenčionių krašte įtrauktos į sovietmečiu sudaryto masinių žudynių vietų sąrašą, jame nurodyta, kad Adutiškyje buvo nužudyti 33, Švenčionyse (žydų kapinėse) – apie 30, Švenčionėliuose – 25 žmonės¹⁰⁵.

Iš viso 1942 m. gegužės 20 d. Lietuvos teritorijoje buvo sušaudyta apie 90 žmonių.

Daugiausia žmonių buvo suimta 1942-ųjų pavasarį sudarytose ir prie Lietuvos generalinės srities prijungtose Svyrių apskrities vietovėse (dabartinėje Baltarusijos teritorijoje), o didžiausia žudynių vieta buvo Lentupio miestelis. Remiantis lenkiškais šaltiniais ir lenkų autorių pateikiamais duomenimis, Lentupyje buvo nužudyta ne mažiau kaip 150 žmonių. Z. Chlevinskio duomenimis, Lentupio kunigas Janas Šutkevičius (Szutkiewiczius) 1987 m. Lentupio bažnyčioje įrėngė dvi atminimo lentas, kuriose buvo įrašytos 150 žudynių aukų pavardės¹⁰⁶.

Deja, Lietuvos ypatingajame archyve saugomose baudžiamosiose bylose ir kituose KGB šaltiniuose nepavyko aptikti jokių duomenų apie žudynes šiame Vakarų Baltarusijos miestelyje. Apie šias žudynes ir lietuvių dalyvavimą jose jokios informacijos nėra ir didelės apimties aktyvaus 1941 m. Birželio sukilimo dalyvio Rytų Lietuvoje (Labanoro apylinkėse), vėliau Lentupio eigulio Leono Vinčiūno (g. 1921 m.), baudžiamosiose bylose¹⁰⁷.

Kaip minėta, lenkų autoriai mini ir nemažai kitų vietovių, kuriose neva vyko žudynės, o kai kurias iš jų, pavyzdžiui, Soboleke (Sobulkuose?) ar Kaznadziejiškėse, galima vadinti masiškomis. Vis dėlto atrodytų, kad žudynių aukų skaičius Lentupyje ir kitose vietovėse kartojasi. Tuometinėje Svyrių apskrityje, kaip ir Lietuvos teritorijoje, žmonės buvo suimami, varomi į Lentupį ir ten žudomi. Dalis atrinktų aukų galėjo atsidurti Švenčionyse ar Švenčionėliuose.

¹⁰⁴ Liudytojo P. Černiausko 1969 11 12 parodymai V. Sausaičio baudžiamosiose bylose, *LYA*, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 216, t. 4, l. 121.

¹⁰⁵ Masinių žudynių vietų Lietuvoje sąrašas, dokumentų rinkinys, in: *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, sudarė G. Erslovaitė, redagavo B. Baranauskas, E. Rozauskas, Vilnius, 1973, p. 391.

¹⁰⁶ Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie...*, s. 59–60, 62.

¹⁰⁷ *LYA*, K-1, ap. 58, b. P-17182, t. 1–2.

Taigi apskritai „keršto“ – žmonių suėmimų ir žudynių – akcijos epicentras buvo ne dabartinės Lietuvos teritorija, t. y. Švenčionių, Adučiškio ir Švenčionėlių apylinkės, o baltarusiškos, tuo metu Lietuvos generalinei sričiai Svyrių apskrčiai priskirtos vietovės.

Neatsitiktinai kartais kai kuriuose vokiškuose, lietuviškuose ar sovietiniuose šaltiniuose žudynės pirmiausia vadinamos Lentupio žudynėmis, o apie Švenčionis kalbama kaip apie „papildomą“ žudynių vietą. Kai kurie tokie dokumentai šiame straipsnyje jau cituoti. Pažymėtina, kad „Vikipedijoje“ rusų kalba tvirtinama, jog po plačiai nuskambėjusios F. Markovo grupės diversijos Švenčionių–Lentupio plente vokiečiai įkaitais paėmė 200 Lentupio miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojų. Esą vokiečiai išplatino atsisaukimą, kuriame partizanai buvo raginami pasiduoti. Jiems nepasidavus, įkaitai buvo sušaudyti. Vilniaus gebitskomisaras įsakė dar [t. y. „papildomai“ – R. Z.] sušaudyti 400 Švenčionių lenkų ir kt.¹⁰⁸

Sprendžiant iš lenkiškų šaltinių, žudynės Lentupyje galėjo turėti kai kurių specifinių bruožų. Juose minima, kad Lentupyje žmonės šaudyti iš kulkosvaidžio, žudynėse dalyvavo ir vokiečiai, ir lietuvių policininkai, pastarieji žudynėse buvo uolesni, labiau stengėsi negu vokiečiai¹⁰⁹. Be lenkiškų, neturint kitų šaltinių, sunku atskirti propagandinius nuo realių istorinių faktų. Nėra rimtesnių įrodymų, kad šaudant aukas Lietuvoje būtų dalyvavę lietuvių policininkai. Diskusinis klausimas: ar jie dalyvavo šaudant žmones ir Lentupyje? Kalbant apie šaudymą iš kulkosvaidžio galima pastebėti, kad iš pradžių žmonės taip buvo šaudyti ir Paneriuose, tačiau Ypatingojo būrio vadas Martinas Veisas (Martin Weiss) tokį šaudymo būdą uždraudė, nes taip šaudant likdavo nemažai sužeistųjų, ir kaip efektyvesnę ginklą įsakė naudoti karabinus¹¹⁰.

Apibendrinant žudynių mastą (nužudytųjų skaičių), galima daryti prielaidą, kad per 1942 m. gegužės 19–20 d. „keršto akciją“ iš viso nužudyta apie 250–300 žmonių (Lietuvos teritorijoje apie 90, Lentupyje apie 150–200 žmonių).

Paliekant nuošalyje skaičius apie žudynes, įvairių, pirmiausia lenkų, autorių manipuliacijas skaičiais istorinėje literatūroje, gilinantis į įvykius ir konkrečią istorinę situaciją, galima suabejoti, ar realiai žudynėse buvo tiek aukų, kiek paskelbė vokiečių propaganda.

Ižengę į Lietuvą kaip išvaduotojai, vokiečiai (ypač jų civilinės valdžios administracija) politiniais tikslais stengėsi vykdyti kiek švelnesnę okupacinę politiką negu kitur SSRS ar Lenkijos teritorijoje. Karo pradžioje Lietuvoje jie, „kryžiaus žygyje“ prieš bolševizmą pergalingai žygiuodami į rytus, apimti nugalimumo manijos, buvo atlaidūs sprendžiant sovietinių veikėjų likimus, kartais netgi kritiškai lietuvių radikalų, vykdžiusių antisovietinius represinius veiksmus ar sovietinio aktyvo žudynes, atžvilgiu, netgi jas varžė ir amnestavo nemažai

¹⁰⁸ Fiodoras Markovas, <<http://partizany.by/partisan-hero/fedor-markov>>.

¹⁰⁹ „1942 m. gegužė. Tragedija Lentupyje“, <<http://postaviokresnosti.blogspot/2015/12/1942.html>>.

¹¹⁰ M. Šikšnianas, „Tarp masės ir individo. Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1945 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2016, Nr. 1 (39), p. 96.

sovietinių aktyvistų. Antai Šiaulių apygardos gebitskomisaras Hansas Gevekė (Hans Gewecke) 1941-ųjų rudenį kreipėsi į visus apygardos apskričių viršininkus ir miestų burmistrus prašydamas nedelsiant jam pranešti apie kalinamus komunistus. Visiems aktyviai neveikusiems komunistams jis atvirose susirinkimuose rekomendavo „suteikti malonę“. Esą taip jau buvo pasielgta Šiaulių, Mažeikių ir Telsių apskrityse¹¹¹. Apie Šiauliuose amnestuotus 85 sovietinius aktyvistus („bolševikų suklaidintuosius“) buvo skelbiama laikraštyje „Deutsche Zeitung im Ostland“ ir Lietuvoje leistoje spaudoje. Antai Kaune leistame „Ūkininko patarėjui“ šis atvejis komentuos taip: „Didysis Vokietijos reichas griežtai baudžia nusikaltėlius ir švelniai elgiasi su suklaidintaisiais, kurie gali grįžti į darbo procesą ir tautų bendruomenę.“¹¹²

Švelnesnė okupacinė politika buvo demonstruojama ir vėliau. Antai Lietuvos generalinis komisaras T. A. Rentelnas 1942 m. birželio 23 d. rašte Ostlando reichskomisarui H. Lohsei „Dėl elgimosi su žmonėmis“ vykdant mobilizaciją į vadinamąją pagalbinę transporto tarnybą neigiamai vertino šaukimo komisijų komandų veiksmų priemones – ant šautuvų užmautus durtuvus, guminius rimbus, storas lazdas. Esą tokie metodai galbūt tiktų lenkų teritorijoje kampanijos prieš Lenkiją metu, bet ne čia, generalinėje Lietuvos srityje¹¹³.

Tačiau tokia padėtis pradėjo keistis. Bene svarbiausias objektyvus žudynių veiksnys buvo karo įvykių eiga, besikeičianti (vis prastesnė vokiečiams) padėtis frontuose, vokiečių nuotaikų kaita. 1941 m. pabaigoje–1942 m. pradžioje, vokiečiams Rytų fronte pralaimėjus mūšį prie Maskvos, į karą įstojus JAV, žlungant (sužlugus) „žaibo karo“ strateginiam planui, keičiantis karo eigai (jo užsitęsimo perspektyvai), keitėsi ir vokiečių okupacinė politika: jie ėmė griežčiau slopinti bet kokią nepaklusnumą ar pasipriešinimą savo užnugaryje. Buvo prisimintos ir politinių kalinių padarytos nuodėmės. Lietuvos kalėjimuose buvo pradėti šaudyti iki tol kalinti politiniai kaliniai¹¹⁴. Švenčionių keršto, arba atsiskaitymo (atpildo), akcija buvo įvykdyta taip pat siekiant atgrasyti gyventojus, visų pirma lenkus, nuo pasipriešinimo, įbanguinti visuomenę, sukelti jai psichologinį šoką. Švenčionių žudynės buvo vokiečių nacistų antilenkiškos politikos – neapykantos lenkams (lenkų tautai) – išraiška ir rezultatas.

Kita vertus, kraštutinės represinės akcijos Lietuvoje buvo ribojamos ir praktiniais karo vedimo tikslais. Siekta, kad vokiečių užnugaryje tvyrotų „ramybė ir tvarka“, kad okupuota Lietuva – žemės ūkio kraštas – tvarkingai dirbtų Vokietijos karo mašinai. Ši tendencija aiškiai

¹¹¹ H. Gewecke 1941 09 26 raštas apygardos apskričių viršininkams ir miestų burmistrams, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 95, l. 127–128.

¹¹² „Šiauliuose amnestuoti 85 bolševikų suklaidintieji“, *Ūkininko patarėjas*, 1941 09 06, p. 6.

¹¹³ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, dokumentų rinkinys, sudarė B. Baranauskas, K. Rukšėnas, Vilnius, 1970, p. 98, 99.

¹¹⁴ Antai 1942 m. vasario 12 d. Kaune karo lauko teismo buvo nuteisti ir sušaudyti 42 komunistai, kovo 10 d. 37 teroristų grupės nariai, gegužės 12 d. Panevėžio apskrityje Kurganavos giraitėje sušaudyti 32 lietuviai, liepos mėn. susekta ir likviduota besiorganizuojanti komunistinė antifašistinė organizacija Šiauliuose ir kt. Žr.: R. Zizas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, in: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 / Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 110–112.

pastebima po Švenčionių žudynių išsiųstame Vilniaus apygardos gebitskomisaro H. Wulffo 1942 m. gegužės 28 d. rašte apygardos apskrčių viršininkams dėl atsakomųjų priemonių, kuriame jis įsakmiai rekomendavo vengti panašių į Lentupio (Švenčionių) atsiskaitymo akcijų, nes šiaurinėje ir rytinėje srities dalyje, t. y. ten, kur buvo vykdytos žudynės, ūkininkai neatliko žemės ūkio ir miško kirtimo darbų, darbai valstybiniuose ūkiuose taip pat nežengė į priekį, ir prašė apie nušovimus tuojau pranešti, kad būtų galima įbauginti atitinkamais plakatais¹¹⁵. Taigi plakatai (skelbimai) ir jų turinys buvo svarbus propagandinio karo ginklas.

Galima kelti versiją, kad tiek aukų, kiek paskelbė okupacinė vokiečių valdžia, Švenčionių krašte 1942 m. gegužės 19–20 d. nebuvo, kad ji, vadovaudamasi savo politiniais ir praktiniais karo vedimo tikslais ir interesais, siekdama atgrasyti gyventojus nuo pasipriešinimo, įbauginti juos, sukelti psichologinį šoką, keičiantis karo eigos perspektyvai, sužlugus (žlungant) „žaibo karo“ planams, t. y. spręsdama karo politinius (propagandinius) bei praktinius tikslus ir uždavinius pati padidino aukų skaičių, žudynių mastą.

Apskritai neabejotina, kad didžiausia lenkų žudynių vieta Lietuvoje buvo Paneriai. Tačiau pažymėtina, kad naujausioje lenkų istoriografijoje Paneriuose nužudytų aukų skaičius sumenko nuo 20 tūkst. iki 1,5–2 tūkst. M. Tomkevič duomenimis, Paneriuose iš viso buvo nužudyta 80 tūkst. žmonių: iš jų 72 tūkst. žydų, apie 5 tūkst. sovietinių karo belaisvių, 1,5–2 tūkst. lenkų, apie 1 tūkst. lietuvių ir kitų tautybių komunistų¹¹⁶.

Kita didžiausia lenkų žudynių vieta buvo Švenčionių kraštas. Net ir imant minimaliausius skaičius, 1942 m. gegužės 19–20 d. Švenčionių krašto gyventojų žudynes po Panerių galima laikyti masiškiausia, centruota lenkų tautybės gyventojų žudynių vieta. Tačiau lenkų istoriografijos autorių požiūris į Švenčionių žudynių mastą (aukų skaičių) nesikeičia arba keičiasi labai nežymiai.

Tęsinys (II dalis) kitame numeryje.

¹¹⁵ LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 2, l. 570.

¹¹⁶ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia Ponarska 1941–1944*, Warszawa, 2022, s. 184.

Kolaboravimo su XX a. okupaciniais režimais samprata Lietuvos visuomenės nuomonėje: interpretacijos ir aktualumas

Irena Šutinienė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ irena.sutiniene@genocid.lt

Santrauka. Straipsnyje, remiantis suaugusių šalies gyventojų reprezentatyvaus kiekybinio tyrimo duomenimis, aptariama visuomenės nuomonėje vyraujanti kolaboravimo samprata ir kolaboravimo problemų aktualumas įvairioms visuomenės grupėms. Be to, aptariama tiek bendra samprata, tiek kai kurių konkrečių „kolaboravimo“ su sovietiniu ir nacistiniu režimu atvejų vertinimo kriterijai, taip pat kolaboravimo atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimai. Visuomenės nuomonėje vyraujanti bendra kolaboravimo samprata yra gana aiški ir pagrindinių jos kriterijų (tokių kaip sąsajos su represijomis ir represinėmis struktūromis bei darbas realią sprendimų galią turėjusiose politinėse-administracinėse institucijose) ribos yra griežtos ir vienareikšmės. Daugiau nevienareikšmiškumo yra vertinant konkrečius „kolaboravimo“ atvejus, darbą mažiau galios turėjusiose pozicijose, skleidžiant okupacinių režimų ideologijas ir kt. Straipsnyje aptariami ir kai kurių viešajame diskurse prieštarinčiai vertinamų „kolaboravimo“ atvejų vertinimai visuomenės nuomonėje.

Reikšminiai žodžiai: kolaboravimas, kiekybinis tyrimas, kolaboravimo interpretacijos visuomenės nuomonėje.

The Concept of Collaboration with 20th-Century Occupation Regimes in Lithuanian Public Opinion: Interpretations and Relevance

Summary. Drawing on data from a representative quantitative survey of Lithuania's adult population, the article examines the prevailing concept of collaboration in public opinion and the relevance of collaboration-related issues for various groups in society. Both the general concept and the criteria for evaluating specific cases of 'collaboration' with the Soviet and Nazi regimes are discussed, along with assessments of the forms of (non-)memorialisation of collaboration. The general concept of collaboration prevailing in public opinion is relatively clear, and the boundaries of its core criteria (such as links to repression or the repressive apparatus, and work in political-administrative institutions that had real decision-making power) are strict and unambiguous. Greater ambiguity emerges when assessing specific cases of 'collaboration', work in lower-level positions with less power, spreading the ideologies of the occupation regimes, and so on. The article also examines the assessment of certain controversial cases of 'collaboration' in public discourse.

Keywords: collaboration, quantitative research, public opinion.

Kolaboravimo su okupaciniais režimais klausimai nuo Antrojo pasaulinio karo svarstomi daugumoje Europos šalių, permąstant santykio su totalitarine praeitimi, jos atminties klausimus. Lietuvoje jie viešai svarstomi nuo pat valstybės atkūrimo pradžios 1990-aisiais, tiek vertinant bendradarbiavimą su sovietiniu režimu, tiek permąstant kolaboravimo su nacių režimu klausimus. Valstybės atkūrimo pradžioje šiuos klausimus neišvengiamai kėlė sovietinio režimo aukų atminties „sugrįžimas“, taip pat praktiniai valstybės kūrimo klausimai. Laikui bėgant kolaboravimo tiek su nacistiniu, tiek su sovietiniu režimu klausimai svarstyti ir spręsti įvairiais – ir akademiniu, ir teisiniu, ir viešųjų diskusijų bei atminimo praktikų – lygmenimis, jų turinys ir aktualumas taip pat kito. Nors Lietuvos viešojoje erdvėje ir atminties kultūroje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, pirmaisiais dešimtmečiais šių klausimų svarbą mažino herojinio pasipriešinimo ir neprisitaikymo sovietmečiu pasakojimo dominavimas¹, mokslo diskurse šie klausimai svarstyti, atlikta ir daugybė istorinių bendradarbiavimo su okupaciniais režimais tyrimų. Vyko ir neretai gana konfliktiškos viešos diskusijos, susijusios su archyvų atvėrimu, istoriniais tyrimais bei teisiniais sprendimais (svarstyti iliustracijos klausimai, kartu su istoriniais tyrimais pradėti svarstyti ir moraliniai lietuvių dalyvavimo Holokauste, slaptųjų KGB agentų ir panašūs klausimai). Šios diskusijos suaktyvėjo nuo Rusijos karo Ukrainoje 2014-aisiais, o ypač nuo plataus masto invazijos 2022-aisiais pradžios. Šių krizių sukeltas ontologinis nesaugumas ne tik sustiprino herojinio „kovų ir kančių“ atminties pasakojimo reikšmę, bet ir paskatino okupacinių režimų atminties permąstymą atkreipiant dėmesį į kolaboravimą ir su tuo susijusius nusikaltimus². Pastaruoju dešimtmečiu dažniausiai diskutuota konkrečių atminties kultūros ir politikos įvykių ar sprendimų kontekste. Lietuvos kolaboravimo diskurso tyrimą atlikusi Liucija Vervečkienė 2011–2021 m. laikotarpiu jame vyravusią problematiką įvardija būtent kaip „(ne)įamžinimo problemas“³. Diskutuojama tiek dėl sampratos, ką laikyti kolaborantais, tiek dėl konkrečių praeities asmenybių ar grupių priskyrimo kolaborantams bei jų atminimo (ne)įamžinimo, keliama ir galimo dabartinio bendradarbiavimo su priešiškomis šalimis klausimai.

Tiek diskusijos, tiek įvairių visuomenės grupių ir institucijų reakcijos į konkrečius atminimo politikos sprendimus (pavyzdžiui, diskusijos dėl kai kurių įpaminklinimo ar pa-

¹ Ieva Zake, „The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 59–80; Felix Krawatzek, „Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 2022, No. 36(1), pp. 298–327; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 228–292.

² Dovilė Budrytė, „Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania“, 2021, p. 22, <<https://rdcu.be/cTfA>>.

³ Liucija Vervečkienė, „Ji buvo politinė kolaborantė: kolaboravimo sampratos Lietuvoje po 1990-ųjų“, paskaita, skaityta Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, 2025-09-03.

minklų pašalinimo iniciatyvų, kai kurių savivaldos institucijų atsisakymas ar delsimas įgyvendinti 2023 m. gegužės 1 d. įsigaliojusį Lietuvos Respublikos įstatymą, įpareigojantį pašalinti iš viešųjų erdvių totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas reprezentuojančius objektus ir kt.) rodo visuomenėje esantį didelį kolaboravimo sampratos interpretacijų daugiareikšmiškumą, įvairovę, neaiškumą, neretai ir prieštaringas bei konfliktuojančias interpretacijas. Išsamiausiai kolaboravimo klausimai Lietuvoje nagrinėti moksliniuose tyrimuose, bet jų interpretacijos ir rezultatai ne visuomet turi įtakos visuomenėje vykstančioms diskusijoms ar atminties kultūros ir politikos lauko veikėjų sprendimams. Šiose diskusijose ir iš dalies atminimo praktikose remiamasi stichiškai susiklosčiusiais „kolaboravimo“ kriterijais, dažnai susiformavusiais ne tiek dėl mokslinių tyrimų, kiek dėl įvairių atminties kultūros bei kitų kolektyvinės atminties formų naratyvų ir diskursų įtakos.

Moksliniuose tyrimuose ši sąvoka vartojama tiksliau ir labiau niuansuotai, bet čia taip pat išryškėja kolaboravimo reiškinių bei jį apibūdinančios sampratos sudėtingumas ir daugiareikšmiškumas. Bendradarbiavimo su okupaciniais režimais reiškiniai apibūdinant juos tiek šia, tiek kitomis (išdavystės, konformizmo ir panašiomis) sąvokomis Lietuvoje daugiausia tirti ir samprata svarstyta interpretuojant ir vertinant žmonių bei įvairių struktūrų veiksmus ir laikysenas totalitariniuose ir autoritariniuose režimuose, ypač sovietmečiu⁴. Šie tyrimai atskleidžia šios sampratos daugiasluoksniškumą (ji apima politinį, moralinį, teisinį aspektus⁵), interpretacijų įvairovę, kintamumą, taikymo priklausomybę tiek nuo šalies, tiek nuo kitų konkrečių kontekstų ir niuansų. Įvairūs bendradarbiavimo su okupaciniais režimais aspektai atskleisti ir daugybėje istorinių tyrimų tiriant įvairių institucijų, struktūrų, grupių, taip pat įvairių istorinių asmenybių, kūrėjų ir kitų asmenų laikysenas ir veiklą Antrojo pasaulinio karo metu, stalinizmo laikotarpiu ir vėlyvuoju sovietmečiu (paminėtini L. Truskos, A. Anušausko, A. Bubnio, A. Eidinto, A. Rukšėno, M. Pociaus, J. Starkausko, K. Burinskaitės, V. Ivanausko, V. Klumbio ir daugelio kitų tyrimai). Atliktas ir sovietmečio kolaboravimo atminties šeimų kartose tyrimas⁶. Moksliniuose tyrimuose kolaboravimo samprata apibrėžiama aiškiau ir tiksliau negu viešajame diskurse, nemažai diskutuojama dėl jos apibrėžčių ir taikymo vertinant įvairių asmenybių, grupių ir institucijų veiklą konkrečiuose istoriniuose kontekstuose ir situacijose, bet ir čia išlieka interpretacijų įvairovė, konstatuojamas sąvokos apibrėžimo

⁴ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007; Valdemaras Klumbyš, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021; Vilius Ivanauskas „Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrininkų trajektorijose“, *Darbai ir dienos*, 2014, p. 209–227; Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu, sudarė Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Kęstutis K. Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.

⁵ Vytautas Tininis, „Kolaboravimo sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 71.

⁶ Liucija Vervečkienė, „Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas“, *Tautosakos darbai*, 2025, p. 13–31.

problemiškumas ir egzistuojančių apibrėžčių nepakankamumas apibūdinant konkrečių asmenybių ar grupių laikysenas ir veiksmus konkrečiose istorinėse situacijose⁷.

Kolaboravimo sąvokos daugiareikšmiškumas ir kontekstualumas konstatuojamas ir užsienio šalių tyrimuose. Mokslininkai atkreipia dėmesį į universalių kolaboravimo, išdavystės ir panašių reiškinių apibrėžčių negalimumą ir jų priklausomybę nuo konkrečių istorinių kontekstų – istorinio laikotarpio, politinio režimo, galios santykių, atminties politikos ir kt. Tas pats veiksmas skirtinguose kontekstuose gali būti laikomas išdavyste, prisitaikymu, būdu išgyventi ar net moraliai pateisinamu pasirinkimu. Pasak Eleonoros Narvselius ir Gelinados Grinchenko, „išdavystė toli gražu nėra archetipinė transistorinė schema, kurią galima perkelti į skirtingas istorines aplinkybes, bet veikiau lanksti konstrukcija, pagrįsta mąstymu apie (ne)įmanomas [lojalumo] ribų peržengimo strategijas“, ir „išdavystės socialinė reikšmė, svarba ir moralinis vertinimas skiriasi priklausomai nuo simbolinės tvarkos ir istorinio konteksto [...] Išdavystė apima daug „pilkų atspalvių“ ir dažnai yra požiūrio klausimas“⁸. Taigi ši sąvoka suvokiama kaip dinamiška, daugiasluoksnė ir kontekstuali.

Lietuvos viešosios erdvės diskusijose ir atminimo praktikose matomo kolaboravimo sampratos interpretacijų daugiareikšmiškumo, neaiškumo, įvairovės, o neretai ir konfliktiškų susidūrimų kontekste svarbu žinoti ir kiekybinius šių interpretacijų populiarumo visuomenėje aspektus: kokios kolaboravimo su sovietiniu ir nacistiniu režimu interpretacijos aktualios ir vyrauja plačiojoje visuomenėje bei konkrečiose jos socialinėse grupėse, o kokios svarbios tik nedidelėms grupėms, koku laipsniu visuomenės nuomonėje atsispindi viešose diskusijose matomos konfliktiškos interpretacijos, ar vyrauja poliarizuojančios kategoriškos, ar „pilkosios zonos“ interpretacijos, kokiems „kolaboravimo“ atminties politikos sprendimams visuomenė pritaria ar nepitaria ir pan. Šiame straipsnyje tokie klausimai nagrinėjami remiantis kiekybinio tyrimo – reprezentatyvios visuomenės nuomonės apklausos – duomenimis. Tyrimo rezultatai traktuotini kaip apžvalginis tyrimas, atskleidžiantis tik kai kuriuos apibendrintus kiekybinius populiariosios kolaboravimo sampratos aspektus, bet jie neatskleidžia daugelio jos taikymo ir interpretacijų konkrečiuose kontekstuose niuansų; tam reiktų išsamesnių, gilesnių ir kiekybinių, ir kokybinių tyrimų.

Tyrime siekta nustatyti šiuos aspektus: 1) kolaboravimo su okupaciniais režimais klausimų aktualumą visuomenėje; 2) visuomenės nuomonėje vyraujančios kolaboravimo

⁷ Kęstutis K. Girnius, *op. cit.*; Kęstutis K. Girnius, „Išdavystė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5, p. 36–42; Vytautas Tininis, *op. cit.*; p. 71–78; Valdemaras Klumbys, *op. cit.*, p. 71–86; Algis Kasperavičius, „Kolaboravimas: chronologinės ribos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 85–88.

⁸ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, „Introduction: „Formulas of Betrayal“ – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory“, in: *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 2, 10.

sampratos turinį (apibrėžties kriterijus) ir jo skirtumus pagrindinėse visuomenės socialinėse-demografinėse grupėse; 3) kolaboravimo trimis okupacijų laikotarpiais – stalininiu (1940–1941 m. ir 1944–1952 m.), nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944 m.) ir postalininiu (1953–1988 m.) – vertinimų skirtumus; 4) kolaboravimo sampratos ribų „griežtumą“ – vienareikšmių „juoda balta“ ir niuansuotų „pilkosios zonos“ vertinimų santykį šioje sampratoje; 5) kai kuriuos kontekstualius sampratos niuansus – kolaboravimą „pateisinančių“ aplinkybių ir kriterijų vertinimus; 6) kai kurių „kolaboravimo“ atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimus.

Tyrimo metodologija

Nepaisant jau minėtos kolaboravimo sampratos interpretacijų konkrečiuose kontekstuose įvairovės, ji turi ir bendrą turinį – išdavystės ir bendradarbiavimo su priešu konotaciją, susiklosčiusią nuo Antrojo pasaulinio karo įvardijant Prancūzijos maršalo Philippe'o Pétain'o bendradarbiavimą su nacistine Vokietija, o po karo taikomą ir kitoms šalims, patyrusioms okupaciją⁹. Greta šio bendro turinio, tiek teoriniuose, tiek empiriniuose kolaboravimo reiškinių tyrimuose išryškėja ir konkretni jo turinį apibūdinantys kriterijai, kuriais remiamasi nagrinėjant ir vertinant konkrečius kolaboravimo atvejus. Eleonora Narvselius ir Gelinada Grinchenko, aptardamos daugelį kolaboravimo teorinių konceptualizacijų ir empirinių tyrimų, identifikuoja kelias tyrėjų nagrinėjamas kolaboravimo reiškinių apibrėžiančių kriterijų grupes. Tai savanoriškumo ir prievartos santykis, skiriant savanorišką ir priverstinį (pavyzdžiui, grėsmės gyvybei, smurto ir pan. atvejais) kolaboravimą; atsižvelgiama ir į individualaus ar kolektyvinio veikėjo intencionalumą (ar veikta sąmoningai), taip pat jo subjektiškumą – galimybes galios santykiuose, alternatyvių pasirinkimų buvimą ar nebuvimą. Vertinami ir kolaboravimo motyvai, išskiriant ideologinio pritarimo okupaciniam režimui, materialinės naudos ar karjeros motyvus, „neutralų“ oportunistinį kasdienio išgyvenimo prisitaikymą, „taktinį“ bendradarbiavimą siekiant sumažinti žalą ar apsaugoti bendruomenę, vadinamąjį „horizontalų kolaboravimą“ – intymius ar kitokius socialinius ryšius ir kt.¹⁰ Skiriamas ir kolektyvinis (tam tikrų institucijų, struktūrų, grupių), ir individualus bendradarbiavimas¹¹. Taip pat pastebima, kad kolaboravimo apibrėžimą ir identifikavimą daro dar sudėtingesnį kolaboravimo laipsnio klausimai – didelė „pilkoji zona“ tarp kolaboravimo ir rezistencijos, kuri yra ypač aktuali Rytų ir Vidurio Europos kontekste¹². Lietuvos tyrėjai taip pat šią problematiką laiko viena aktualiausių dėl ilgalaikės sovietinės okupacijos trukmės, diskutuodami dėl kolaboravimo

⁹ Peter Apor, Sandor Horváth, James Mark, „Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist regimes“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Peter Apor, Sandor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, p. 9.

¹⁰ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, *Introduction...*, pp. 8–14.

¹¹ *Op. cit.*, p. 10.

¹² Martin Dean, „Where Did All the Collaborators Go?“, *Slavic Review*, 2005, No. 64 (4), pp. 791–798.

sampratos taikymo įvairiems sovietmečio laikotarpiams laiko ribų, dėl „pilkąją zoną“ apibūdinančių prisitaikymo, konformizmo ir panašių sampratų¹³.

Apklausoje siekėme tirti ne gyventojų požiūrius į konkrečią mokslininkų suformuluotą kolaboravimo sampratą, o minėtą visuomenės nuomonėje atsispindinčią „kolaboravimo“ sampratą, stichiškai susiformavusią tiek dėl istoriografijos ir mokslinių interpretacijų, tiek dėl įvairių atminties diskursų ir naratyvų įtakos. Konkrečius apklausoje tirtus sampratos turinio empirinius rodiklius sudarė Lietuvos kontekste priskirtinų kolaboravimui veiksmų sąrašas, sudarytas remiantis tiek teorine ir istorine literatūra, tiek Lietuvos viešosios erdvės diskusijų interpretacijomis, išryškėjusiomis pastarojo meto diskusijose. Šis sąrašas apima platų Lietuvos istoriniuose kontekstuose kolaboravimui priskirtinų veiksmų spektrą – nuo dalyvavimo represijose ar genocide iki „kasdienio prisitaikymo“. Bet, kaip minėta, kolaboravimo identifikavimas konkrečiais atvejais apima daugybę konkrečių istorinių aplinkybių ir niuansų, darančių sunkiai įmanomas ne tik universalias, bet ir išsamias bendresnes konkrečių šalių konkretiems laikotarpiams tinkamas apibrėžtis. Todėl ir šioje apklausoje tyrėme apibendrintą, iš dalies supaprastintą sampratą, neapimančią daugelio konkrečių niuansų. Tam tikrą supaprastinimą reiškia jau pats kolaboravimo sąvokos vartojimas atsisakant kitų (išdavystė, konformizmas, nusikaltimas ir pan.) sąvokų, kurios, nors rečiau, bet irgi vartojamos viešajame ir ypač akademiniam diskurse apibūdinant specifinius bendradarbiavimo reiškinių niuansus. Vis dėlto viešose diskusijose bendram neigiamai vertinamo bendradarbiavimo su okupaciniais režimais turiniui apibūdinti dažniausiai vartojama kolaboravimo sąvoka, todėl apklausoje apsiribojome tik ja, ir apklausos duomenys atspindi būtent šios sąvokos populiariausias interpretacijas.

Konstruodami empirinius rodiklius, stengėmės apimti visus pagrindinius tiek teoriniuose, tiek konkrečiuose empiriniuose Lietuvos ir užsienio, ypač Rytų ir Vidurio Europos, tyrimuose aptariamus kolaboravimo sampratos aspektus, ypač tuos, kurie vienaip ar kitaip aptariamai ir viešajame diskurse, pritaikydami juos Lietuvos kontekstams. Rėmėmės ir istoriškai susiformavusį bendrą – bendradarbiavimo su priešu – turinį atspindinčiomis mokslinėmis apibrėžtimis, tokiomis kaip Lietuvos kontekstams pritaikytas Kęstučio K. Girniaus apibrėžimas, pagal kurį kolaboravimas „tai tam tikras okupuotos šalies piliečio ryšys su okupacine valdžia, pasireiškiantis talkininkavimu ją įtvirtinant, susidorojant su jos oponentais ar bent juos neutralizuojant. Kolaboravimu laikytini, greta kitų, šie veiksmai: (a) aktyvus dalyvavimas arėjimas atsakingų pareigų okupanto valdžios ir organizacijų struktūrose, (b) žmonių išdavimas ar įskundimas saugumo organams ir (c) viešas valdžios nusikaltimų teisinimas“¹⁴. Tačiau, kaip minėta, ir tyrimuose, ir viešajame diskurse ši sąvoka interpretuojama nevienodai, tie patys veiksmai ir laikysenos dalyje tyrimų apibūdindami kolaboravimo, o kitoje dalyje –

¹³ Kęstutis K. Girnius, *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu?..*; Nerija Putnaitė, *Nenutrūkusi styga...*

¹⁴ Kęstutis K. Girnius, *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*, p. 269.

prisitaikymo, konformizmo ir panašiomis sąvokomis, todėl atsižvelgta ir į kitomis sąvokomis apibūdinamus (apibrėžiant kolaboravimą, santykis su jomis interpretuojamas įvairiai) šių reiškinių tyrimus¹⁵. Greta bendrų teorinių „rėmų“ formuluojant konkrečius tyrimo rodiklius stengtasi atspindėti ir aukščiau aptartus pagrindinius konkrečiuose užsienio, ypač Rytų ir Vidurio Europos šalių, kolaboravimo reiškinių tyrimuose išryškėjusius kriterijus¹⁶, pritaikytus Lietuvos istoriniams kontekstams. Taip pat remtasi ir Lietuvos istoriografijos tyrimais apie įvairių institucijų, grupių, istorinių asmenybių veiklą ir laikysenas okupacininių režimų metu¹⁷. Rengiant metodiką, buvo labai svarbios Lietuvos inteligentijos laikysenų sovietmečiu tyrėjo istoriko Valdemaro Klumbio konsultacijos.

Vienas svarbiausių šaltinių konstruojant empirinio tyrimo rodiklius buvo ir viešosios erdvės interpretacijos. Jau minėta, kad viešojoje nuomonėje atsispindi implicitinė, pastaruoju dešimtmečiu labiausiai konfliktų dėl atminimo (ne)įamžinimo metu išryškėjusi samprata, todėl analizuotos diskusijos dėl šiuo metu didžiausią rezonansą sukėlusių konkrečių (ne)įamžinimo atvejų bei atminimo politikos sprendimų¹⁸. Stengėmės atspindėti populiariausius, pasikartojančius šiose diskusijose „kolaboravimą“ apibūdinančius kriterijus.

Greta kolaboravimo sampratą atspindinčių Lietuvos kontekstuose priskirtinų kolaboravimui veiksmų sąrašo tirti dar tokie viešosios erdvės diskusijose aktualūs šią sampratą patikslinantys ir atskleidžiantys kai kuriuos jos taikymo konkretiems atvejams niuansus rodikliai kaip kolaboravimą „pateisinantys“ kriterijai, taip pat konkrečių asmenybių, dėl kurių „kolaboravimo“ vyko ar vyksta daugiausia diskusijų viešojoje erdvėje, „kolaboravimo“ vertinimai. Lietuvos istoriniuose kontekstuose aktualūs ir skirtingais viena po kitos sekusių trijų okupacijų laikotarpiams kolaboravimo vertinimo skirtumai. Klausia ir apie viešojoje erdvėje gana emociškai diskutuojamus kolaboravimo atminimo „(ne)įamžinimo“ būdus.

¹⁵ Kęstutis K. Girnius, *op. cit.*; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu?...*; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga...*

¹⁶ *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018; *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Peter Apór, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017;

¹⁷ Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007; Arūnas Bubnys, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011; A. Bubnys, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017; Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.

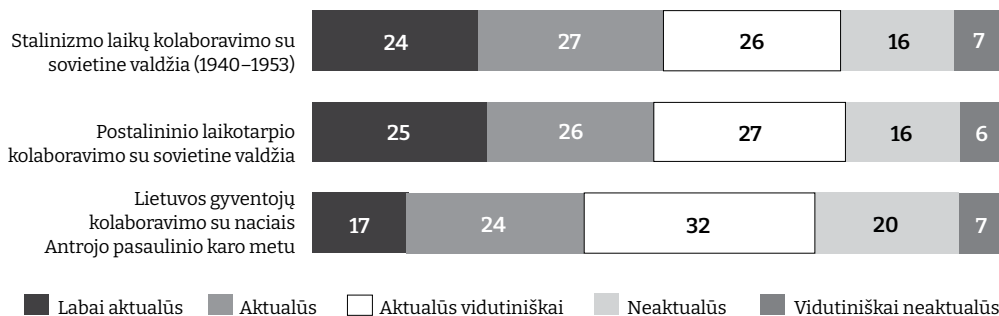
¹⁸ Išsami diskurso analizė nebuvo atlikta, nagrinėtos tik didžiausią rezonansą viešojoje erdvėje sukėlusios pastarojo dešimtmečio diskusijos, susijusios su konkrečiais atminties (ne)įamžinimo sprendimais – paminklų ir kitų atminimo ženklų įrengimu ar nukėlimu, „desovietizacijos“ komisijos sprendimais. Nagrinėta portaluose *LRT.lt*, *Delfi.lt*, *15min.lt*. skelbta medžiaga šiais klausimais.

Apklausa¹⁹, kurios duomenys čia aptariami, atlikta 2025 m. balandžio 18–28 d. ir statistiškai reprezentuoja suaugusių Lietuvos gyventojų (nuo 18 iki 75 metų amžiaus) nuomones. Imtis atitinka šios grupės gyventojų proporcijas pagal amžių, lytį, išsimokslinimą, šeiminių padėtį, pajamas, gyvenamosios vietos ir užsiėmimo tipą.

Kolaboravimo klausimų aktualumas visuomenėje

Nors įvardijant kolaboravimui priskiriamus veiksmus viešose diskusijose vartojamos ir kitos sąvokos (išdavystė, konformizmas ir kt.), pati kolaboravimo kaip bendradarbiavimo su priešų samprata Lietuvos visuomenėje atrodo esanti aktuali ir turinti griežtai neigiamas konotacijas. Vienas tai rodančių faktų yra 2006 m. atliktos reprezentatyvios gyventojų apklausos duomenys, pagal kuriuos, atsakydami į atvirą klausimą apie gėdingiausius Lietuvos istorijos įvykius ar reiškinius, kolaboravimą su įvairiomis okupacinėmis valdžiomis žmonės įvardijo pirmoje vietoje, antroje vietoje taip pat paminėta konkreti kolaboravimo forma – dalyvavimas Holokauste²⁰.

2025 m. apklausos duomenys rodo, kad kolaboravimo su abiem XX a. okupaciniais režimais klausimus laiko aktualiais didžioji dauguma visuomenės (žr. 1 pav.). Aktualiausiais laikomi kolaboravimo abiem sovietmečio laikotarpiais klausimai: kad jie aktualūs ir labai aktualūs 2025 m. manė kiek daugiau negu pusė apklaustųjų, o kolaboravimo klausimus visais trimis tirtais laikotarpiais laikė neaktualiais tik 22–27 proc. gyventojų.

1 pav. Kolaboravimo klausimų aktualumo vertinimas (proc.). Klausimas: *Kaip manote, kokių laipsnių kolaboravimo klausimai šiuo metu aktualūs Lietuvos visuomenei?*

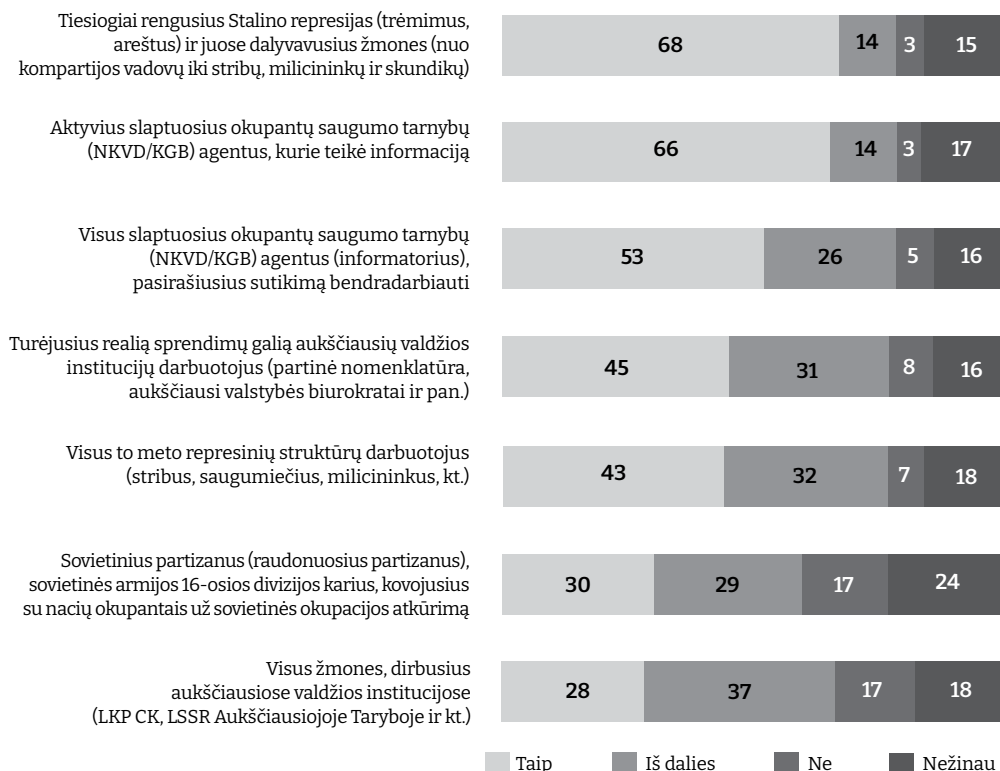
¹⁹ Apklaušą 2025 m. balandžio 18–28 d. atliko tyrimų kompanija „Spinter tyrimai“. Statistiškai reprezentatyvioje suaugusių šalies gyventojų apklausoje apklausta 1 019 respondentų. Imtis atitinka šios grupės gyventojų proporcijas pagal amžių, lytį, išsimokslinimą, šeiminių padėtį, pajamas, gyvenamosios vietos ir užsiėmimo tipą. Atsakymų statistinė paklaida 3,1 proc. Apklausa atranka kvotinė, apklausa atlikta kombinuotu metodu. Išsamiau apie „Spinter tyrimų“ kompanijos apklausos metodus žr.: <<https://spinter.lt/metodai/kiemybiniai-metodai/>>.

²⁰ Atsakymai į atvirą (iš anksto nenurodant atsakymų variantų) klausimą „Ko iš savo praeities lietuviai (Lietuvos piliečiai) turėtų labiausiai gėdytis?“ Atsakydami žmonės dažniausiai vartojo kolaboravimo, kartais išdavystės sąvokas, kartais įvardydamie konkrečius (daugiausia XX a.), kartais – „visų okupacijų“ laikotarpius. Žr. Irena Šutininė, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, in: *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, Kaunas, 2008, p. 131.

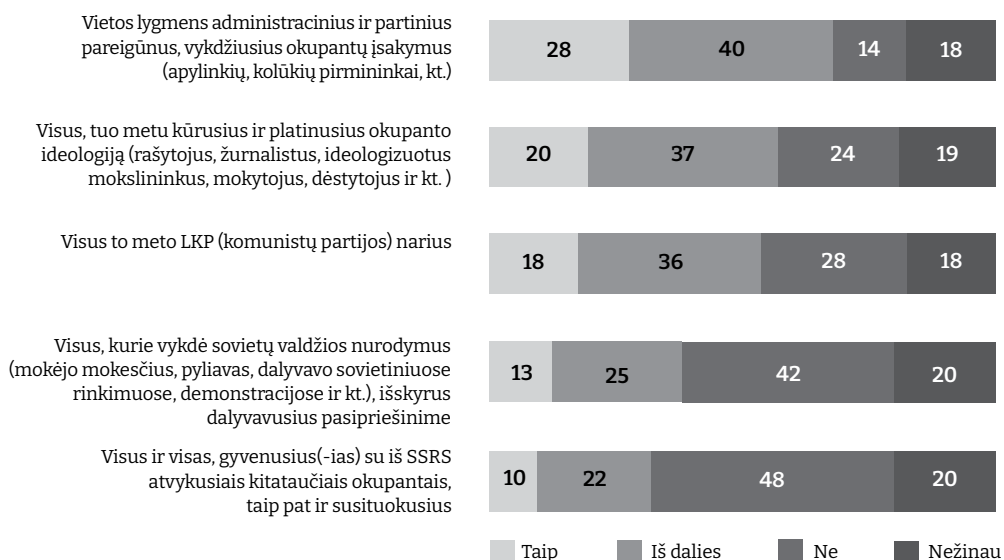
Kolaboravimo nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu klausimai laikomi kiek mažiau aktualiais: aktualiais ir labai aktualiais juos laiko 41 proc. respondentų, didesnė dalis negu kolaboravimo su sovietiniu režimu klausimus – vidutiniškai aktualiais. Didesnis kolaboravimo abiem sovietinės okupacijos laikotarpiais aktualumas už kolaboravimą su nacistiniu režimu, tikėtina, sietinas ne tik su trumpesne skiriančio šią okupaciją nuo dabarties laiko distancija, bet ir su geopolitinės situacijos sukeltu nesaugumu, aktualizavusiu būtent sovietinės okupacijos atmintį – tiek „kovų ir kančių“ atminties naratyvą, tiek „kolaboravimo“ su okupacine valdžia atmintį²¹. Tai patvirtintų vienodas kolaboravimo abiem sovietmečio laikotarpiais – tiek vėlesniu postalininiu, tiek ankstyvesniu stalinizmo – aktualumo vertinimas.

Kolaboravimo sampratą apibrėžiantys kriterijai visuomenės nuomonėje

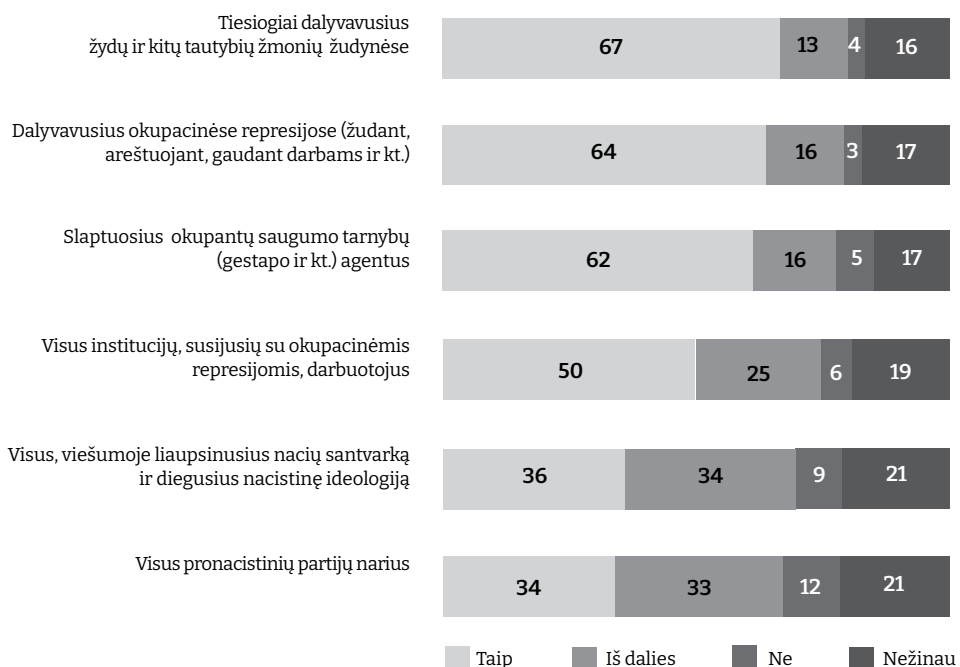
2025 m. visuomenės nuomonėje vyraujančioje kolaboravimo sampratoje galima identifikuoti kelias bendras visiems tirtiems okupacijos laikotarpiams taikomą ją apibrėžiančių kriterijų grupes (žr. 2–4 pav.).

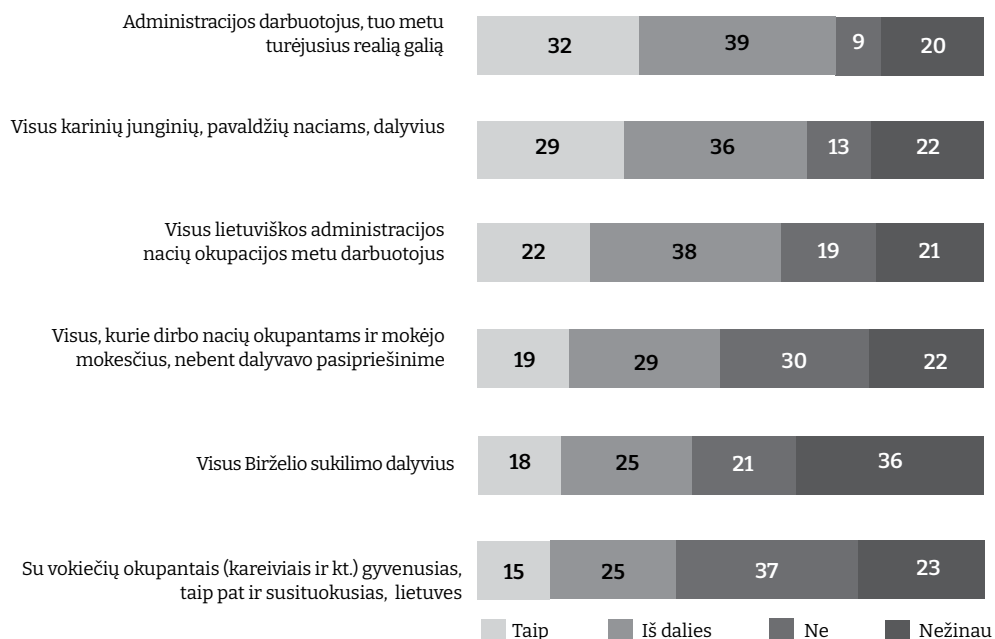

²¹ Dovilė Budrytė, „Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania“, 2021, p. 22, <<https://rdcu.be/cTfA>>.

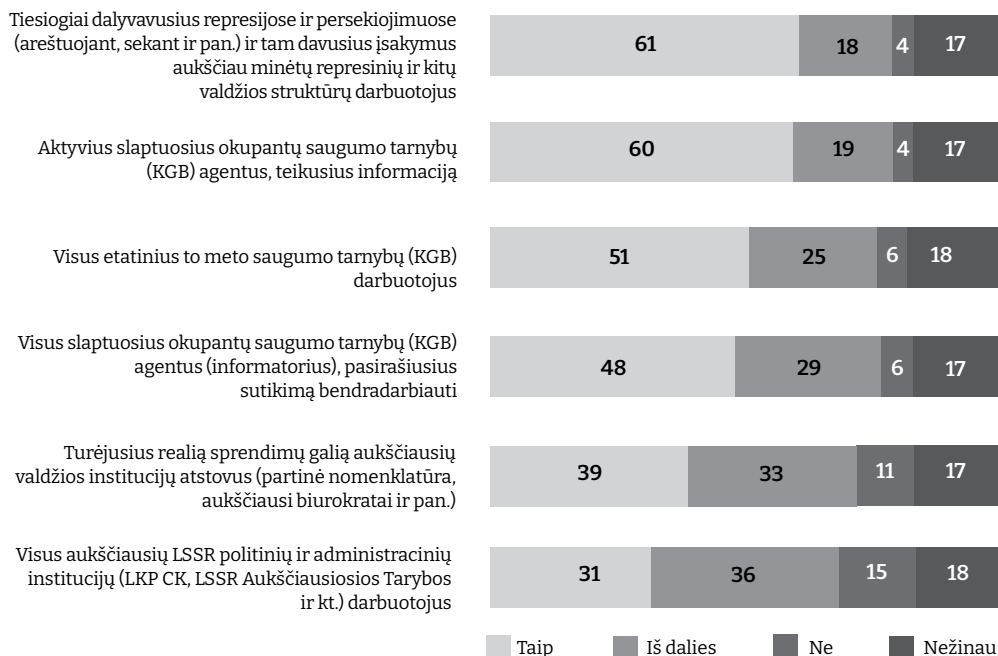

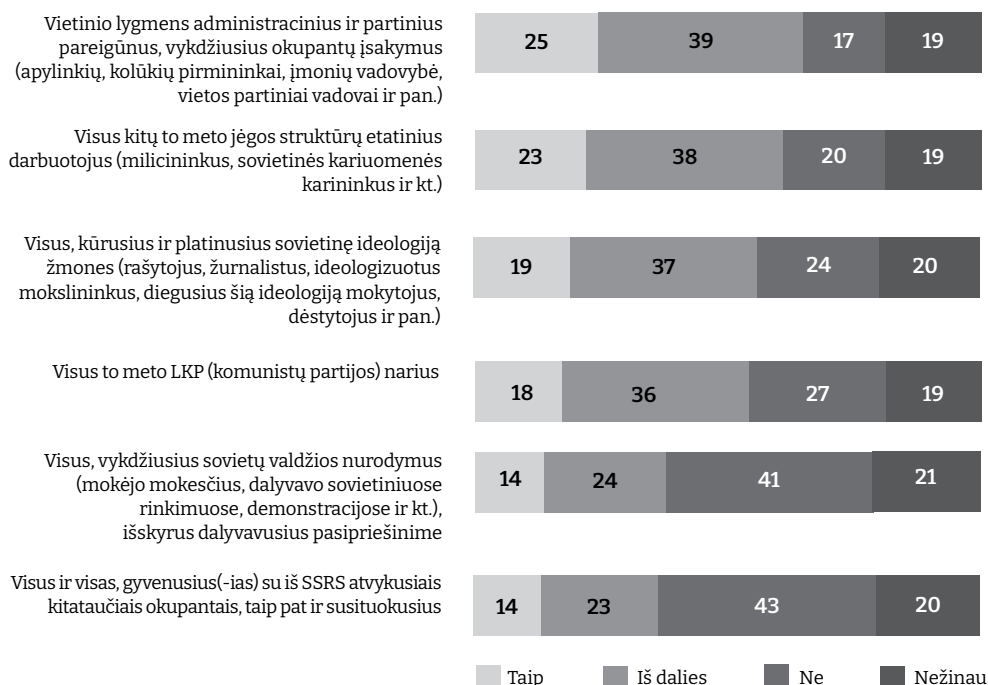
2 pav. Bendradarbiavusių su okupacine valdžia stalinizmo laikotarpiu žmonių vertinimas. Klausimas: *Kokius žmones, bendradarbiavusius su okupacine valdžia stalinizmo laikotarpiu, reiktų laikyti kolaborantais?*

3 pav. Su okupacine valdžia nacistinės Vokietijos laikotarpiu bendradarbiavusių žmonių vertinimas. Klausimas: *Kokius žmones, bendradarbiavusius su okupacine valdžia nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu (1941–1944m.), reikėtų laikyti kolaborantais?*

4 pav. Su okupacine valdžia postalininiu laikotarpiu bendradarbiavusių žmonių vertinimas. Klausimas: *Kokius žmones, bendradarbiavusius su sovietine okupacine valdžia postalininiu laikotarpiu (1953–1988 m., kai nebuvo masinių represijų), reikėtų laikyti kolaborantais?*

Pirmąją kolaboravimą apibūdinančių kriterijų grupę sudaro *tiesioginės ir netiesioginės sąsajos su represijomis ar žudynėmis* – tokios kaip dalyvavimas jose arba priklausymas ir talkinimas represijas vykdžiusioms struktūroms (slaptieji agentai, žmonės, dalyvavę areštuojuojant, steigiant ir saugant getus ir pan.). Šie kolaboravimą apibūdinantys kriterijai yra svarbiausi absoliučiai daugumai žmonių ir jie praktiškai vienodai taikomi visiems trims okupacijų laikotarpiams: visų laikotarpių tiesiogiai susijusius su represijomis žmones 61–68 proc. apklaustųjų laiko kolaborantais besąlygiškai, dar po 13–18 proc. – iš dalies. Aktyvius slaptuosius okupantų saugumo tarnybų (MGB-NKVD-KGB ar gestapo) agentus, teikusius informaciją, priskiria kolaborantams besąlygiškai 60–66 proc. apklaustųjų, o nuo 16 iki 26 proc. – iš dalies. Taip pat didelė dalis informantų kolaborantais laiko ir visus represinių struktūrų darbuotojus (nuo 43 iki 51 proc., o 25–32 proc. – iš dalies) ar visus slaptuosius agentus. Kai kolaboravimas tiesiogiai susijęs su genocidu ar represijomis, beveik tiek pat svarbiu laikomas ir netiesioginis administracinis dalyvavimas dirbant atitinkamose struktūrose.

Čia matoma tendencija – visų trijų laikotarpių slaptieji agentai vertinami griežčiau negu etatiniai represinių struktūrų darbuotojai, nors represijas organizavo ir vykdė būtent pastarieji, o agentų vaidmuo dažniausiai buvo pagalbinis. Nors tiek Lietuvoje, tiek kitose pokomunistinėse šalyse griežtai, kaip neabejotinas „blogio įsikūnijimas“²², vertinamos visos saugumo struktūros, kaip tiesiogiai susijusios su represijomis, be to, slaptieji agentai vertinami griežčiau už kitus šių struktūrų darbuotojus. Vertinant agentus visuomenės nuomonėje svarbus ir kolaboravimo laipsnio kriterijus – aktyviai bendradarbiavusius laiko kolaborantais daugiau žmonių. Tokie vertinimai gali būti susiję su Lietuvoje vyraujančiu bendru neigiamu agentų vaizdiniu, kaip pastebi Liucija Vervečkienė, „hipotetinis priklausymas anuometiniam KGB ar talkinimas KGB, įrodytas ar numanytas, – tai bendresnio pobūdžio apibūdinimas, šiandien pasitelkiamas kalbant apie antivalstybiškai, nepatriotiškai nusiteikusius asmenis ar grupes“²³. Slaptųjų agentų vertinimams galėjo turėti įtakos ir moraliniai aspektai – savo aplinkos žmonių išdavystės moraliai gali būti vertinamos griežčiau. Įvairių prievartos struktūrų slaptieji agentai griežčiau vertinami ir kitose pokomunistinėse šalyse. Pavyzdžiui, Vengrijoje jau nuo 1989 m. saugumo tarnybų slaptieji agentai buvo smerkiami labiau negu nuo 1957 m. tiesiogiai talkinusi režimui policija²⁴. Archyvų atvėrimas ir istoriniai tyrimai čia tapo „instrumentu demaskuojant tariamus piktadarius, juos laikant vienais iš pačių niekšingiausių kolaborantų“²⁵. Viena svarbiausių tokių vertinimų priežasčių greta kitų aplinkybių tyrėjai laiko moralinį vertinimą, kai griežčiau vertinama „savųjų išdavystė“. Peter Apor ir Sandor Horvath tai iliustruoja cituodami Vengrijos parlamento nario frazę: „policininkai dėvėjo uniformas, „plytos“ [slaptųjų agentų pravarde – I. Š.] – ne“²⁶. Rumunijoje slaptieji saugumo tarnybų agentai taip pat buvo vertinti griežčiau, visuomenė atlaidžiau vertino tik prisipažinusius agentus²⁷.

Lietuvoje griežtesnis negu kitų „kolaborantų“ slaptųjų agentų vertinimas nemaža dalimi gali būti susijęs su bendru moraliniu vertinimu, nes ne tik sovietmečio, bet ir nacių okupacijos laikotarpio slaptuosius agentus laiko kolaborantais daugiau žmonių negu to meto represinių struktūrų darbuotojus. Sovietmečio slaptųjų agentų griežtesnis vertinimas iš dalies sietinas ir su neaiškumu, kurį lemia neišlikę dokumentai, dėl ko tampa su-

²² Florin Abraham, „To collaborate and to Punish: Democracy and Transitional Justice in Romania“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, p. 139.

²³ Liucija Vervečkienė, *op. cit.*, p. 26.

²⁴ Peter Apor, Sandor Horvath, „Closing the Past – Opening the Future. Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, p. 107.

²⁵ *Op. cit.*, p. 110.

²⁶ *Op. cit.*, p. 107.

²⁷ Florin Abraham, *To collaborate...*, pp. 141–143.

dėtingas arba neįmanomas KGB agentų identifikavimo procesas²⁸. Tai sustiprina neaiškumo ir įtarumo emocijas. Šią temą aktualizuoja ir įvairių politinių jėgų nuolat keliamas reikalavimas paviešinti prisipažinusių agentų, kuriuos valstybė įsipareigojo įslaptinti, pavardes (nors šie sudaro tik mažą dalį visų sovietmečiu dirbusių agentų). Bet gana daug žmonių laiko kolaborantais ir visus etatinius represinių struktūrų darbuotojus, ir tai rodo sąsają su represijomis kriterijaus griežtumą.

Antra pagal svarbą kriterijų grupė – *darbas arba dalyvavimas partinėse-administracinėse struktūrose ar atitinkamose partijose*. Šį kriterijų žmonės diferencijuoja pagal institucijos ar asmens ir jo užimtos pozicijos vietą galios santykiuose – turėtą galią priimant sprendimus. Visais trimis okupacijos laikotarpiais realią sprendimų galią turėję aukščiausių valdžios institucijų darbuotojai (partinė nomenklatūra, aukščiausi valstybės biurokratai sovietmečiu, apskričių ir policijos viršininkai ar generaliniai tarėjai nacistinės okupacijos laikotarpiu) laikomi kolaborantais dažniau (juos besąlygiškai priskiria kolaborantams 34–45 proc. apklaustųjų, iš dalies – po 33 proc.). Tuo tarpu kitus tų institucijų darbuotojus ar vietos lygmens pareigūnus laiko kolaborantais mažiau žmonių. Visus abiejų sovietmečio laikotarpių LKP (komunistų partijos) narius besąlygiškai ar iš dalies laiko kolaborantais kiek daugiau negu pusė gyventojų, o visus nacių okupacijos laikotarpio pronacistinių partijų narius – dar daugiau (34 proc., iš dalies – dar 33 proc.). Nevienareikšmiškai vertinamo Birželio sukilimo²⁹ dalyvių vertinimas išsiskiria neturinčių nuomonės žmonių skaičiumi – tokių yra 36 proc. (43 proc. jo dalyvių bent iš dalies laiko kolaborantais, nelaiko – 21 proc.).

Pirmose dviejose kriterijų grupėse atsižvelgiama ir į žmonių asmeninį dalyvavimą bei aktyvumą. Asmeninis dalyvavimas tam tikruose veiksmuose (įskaitant ir slaptųjų agentų veiklą) laikomas svarbesniais kolaboravimo rodikliais už kolaboravimą tarpininkaujant institucijoms – dalyvavimą represinėse ar partinėse struktūrose. Bet skirtumai tarp jų nėra dideli (8–10 proc.), taip pat svarbi kolektyvinė visų represinių ar kitų turėjusių galią valdžios struktūrų narių atsakomybė.

Trečia pagal svarbą kriterijų grupė susijusi su *dalyvavimu kuriant ir skleidžiant okupacinių režimų ideologijas*. Visus, kūrusius ir platinusius okupanto ideologiją abiem sovietiniais laikotarpiais (rašytojus, žurnalistus, mokytojus, dėstytojus ir kt.), besąlygiškai ar

²⁸ Didelė dalis agentų asmens bylų sovietmečio pabaigoje buvo sunaikinta arba išvežta į Rusiją. Lietuvos ypatingojo archyvo duomenimis, per 1989 ir 1990 m. pirmus tris mėnesius buvo sunaikinta 33 760 LSSR KGB agentūrinių bylų ir 2 477 darbo bylos, o apie 5 000 tos pačios agentūros asmens bylų ir 169 darbo bylos perduotos saugoti SSRS KGB Omsko srities valdybos archyvu. 1990 m. sunaikinta ir didelė dalis informacijos apie šias bylas – 73 KGB agentų asmens ir darbo bylų registracijos žurnalai, taip pat 15 tūkst. sunaikintų KGB agentų bylų sąrašai. Žr. Kristina Burinskaitė, *Slaptieji KGB bendrininkai*, Vilnius, 2022, p. 23–24.

²⁹ Birželio sukilimas buvo organizuotas siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir vyko 1941 m. birželio 22–28 d., nacių Vokietijai užpuolus SSRS. Sukilimas buvo nesėkmingas, jis vertinamas prieštaringai dėl antisemitizmo apraiškų jo dokumentuose ir kai kurių jo dalyvių to meto ar vėlesnių sąsajų su nacizmu nusikaltimais.

iš dalies kolaboravusiais laiko 56–57 proc. gyventojų. Diegę nacistinę ideologiją žmonės vertinami dar griežčiau – juos kolaborantais laiko 36 proc., iš dalies – 34 proc. gyventojų.

Ketvirtoji kriterijų grupė tyrėjų dažniau įvardijama ne kolaboravimo, o *kasdienio konformizmo* – oportunistinio kasdienio prisitaikymo, siekiant išgyventi, terminais. Tokias laikysenas priskiria kolaboravimui mažiausia dalis apklaustųjų. Pritariančių, kad abiem sovietmečio laikotarpiais kolaboravo visi, *vykdę valdžios nurodymus, išskyrus dalyvavusius pasipriešinime* – po 14 proc., o iš dalies tokias laikysenas priskiria kolaboravimui dar 25 proc.; nacių okupacijos laikotarpiu kiek daugiau, atitinkamai 19 ir 29 proc. Analogiškai vertinamas ir „horizontalus kolaboravimas“³⁰ – kad visais laikotarpiais kolaboravo „visi ir visos, gyvenę(-usios) su okupantais, įskaitant susituokusius(-ias)“ mano 14 proc., iš dalies – 25 proc. apklaustųjų.

Lyginant kolaboravimo skirtingais okupacijų laikotarpiais vertinimus, galima matyti, kad pagal visus kriterijus žmonės praktiškai vienodai vertina kolaboravimą abiem sovietmečio laikotarpiais, nors istoriniuose tyrimuose režimo veikla šiais laikotarpiais vertinama skirtingai. Bendradarbiavimas nacių okupacijos laikotarpiu, nors ir laikomas šiek tiek mažiau aktualiui dabartinei visuomenei, vertinamas taip pat, o kai kuriais atžvilgiais net griežčiau negu bendradarbiavimas sovietmečiu. Tai, matyt, sietina su Holokausto – didžiausių žudynių Lietuvos istorijoje – mastu šalyje. Atsižvelgiant į dalies lietuvių dalyvavimą šiame nusi Kaltimė, griežtesnis kolaboravimo su nacistiniu režimu vertinimas liudija ir tai, kad visuomenė pripažįsta „savųjų“ kolaboravimą, įskaitant ir jų sąsajas su nusikaltimais.

Matome, kad dėl pagrindinių kolaboravimo vertinimo kriterijų visuomenėje dideliu laipsniu sutariama, tai rodo ir labai nedidelė dalis nepritariančiųjų svarbiausiems kriterijams (nuo 4 iki 10 proc.), ir besąlygiškų vertinimų vyravimas, lyginat su nedidele vertinimų „iš dalies“ dalimi. Tad bendra kolaboravimo samprata dabartinėje visuomenėje gana aiški, dėl jos pagrindinių kriterijų sutariama: neginčijami kriterijai yra sąsajos su represijomis, taip pat didelę reikšmę turi ir dalyvavimas aukščiausiose okupacinių režimų politinėse ir administracinėse struktūrose, ypač sprendimų priėmimo galią turinčiose pozicijose. Bendriems kolaboravimo sovietmečiu vertinimo kriterijams neturi įtakos ir jo laikotarpių skirtumai.

Bet pasitaiko ir ne tokių griežtų visuomenės nuomonės kriterijų, kuriems vienareikšmiškai pritaria mažiau žmonių. Atsakymo variantas „iš dalies“ leido atskirti kriterijų taikymo griežtumą – vienareikšmius „juoda balta“ ir nevienareikšmius „pilkosios zonos“ vertinimus. Vienareikšmius kriterijus žmonės, kaip jau minėta, dažniausiai taiko tiesiogiai ir netiesiogiai su Stalino represijomis ir Holokaustu susijusiems žmonėms ir represinėms struktūroms, o dideliu laipsniu – turėjusiems realią sprendimų galią aukščiausių valdžios institucijų darbuotojams bei aktyviems represinių struktūrų slaptiesiems agentams. Tai-

³⁰ E. Narvselius, G. Grinchenko, *Introduction...*, p. 11.

gi visuomenės nuomonėje vyraujančios bendros kolaboravimo sampratos dviejų pirmųjų grupių kriterijų ribos atrodo gana griežtos ir mažai kvestionuojamos. Mažėjant institucijos ar joje užimtos pozicijos galiai tuometinėse valdžios struktūrose, daugėja ne tokių kategoriškų, nevienareikšmių vertinimų, dėl kurių taikymo konkrečiais atvejais ir kyla nemaža diskusijų. Žmonių, laikančių kolaborantais visus žemesniųjų grandžių institucijų ar partijų narius, vertinimai mažiau griežti – juose „pilkoji zona“ didesnė, vyrauja atsakymai „iš dalies“. Vertinant kaip kolaboravimą dalyvavimą sovietmečiu vietos lygmens partinėse ir administracinėse struktūrose ar buvimą eiliniu LKP nariu, „pilkoji zona“ yra maždaug dvigubai didesnė negu kategoriški vertinimai, panašiai, nors kiek griežčiau, vertinamas ir analogiškas dalyvavimas nacistinėse struktūrose. Negriežtai ir nevienareikšmiškai vertinamas ir ideologinis bendradarbiavimas – dalyvavimas kuriant ir skleidžiant okupantų ideologiją. Ketvirtojoje „kasdienio konformizmo“ laikysenų grupėje, kurios dauguma visuomenės nelaiko kolaboravimu, taip pat vyrauja „pilkosios zonos“ vertinimai.

Tad vertindami kolaboravimą apibūdinančius kriterijus žmonės brėžia gana kategoriškas ir griežtas pagrindinių kriterijų ribas, dėl kurių sutaria absoliuti dauguma visuomenės. Tai sąsajos su represijomis, taip pat dalyvavimas sprendimų priėmimo galią turėjusiose aukščiausiose okupacinių režimų politinėse ir administracinėse struktūrose. Daugiau išlygų taikoma dalyvavusiems mažiau galios turėjusiose struktūrose ir pozicijose, taip pat skleidusiems okupantų ideologiją. Vertinimo griežtumą visuomenės nuomonėje lemia tokie kriterijai, kaip vieta režimo galios santykiuose – turėta sprendimų priėmimo galia, iš dalies – asmeninis ar institucinis (kolektyvinis) dalyvavimas, dalyvavimo aktyvumas, svarbus ir veiklos pobūdis – politinis ir administracinis bendradarbiavimas vertinamas griežčiau negu ideologinis. Dar daugiau išlygų taikoma vertinant „pilkosios zonos“ tarp pasipriešinimo ir kolaboravimo laikysenas – „kasdienį konformizmą“. Toliau aptarsime kitus visuomenės nuomonėje matomus kolaboravimo sampratos ribas „švelninančius“ kriterijus.

Kolaboravimo vertinimus „švelninantys“ kriterijai

Kaip jau minėta, kolaboravimo sampratos niuansai, daugiareikšmiškumas išryškėja nagrinėjant konkrečius atvejus konkrečiuose kontekstuose, ir aiškių sampratų taikymas konkrečioms situacijoms dažnai būna neaiškus, sąlyginis ir niuansuotas³¹. Lietuvoje atliktame šeimų atminties tyrime taip pat pastebimas didelis atotrūkis tarp aiškiai suvokiamų griežtų struktūrinio (kolektyvinio) lygmens kolaboravimą apibrėžiančių kategorijų ir jų neaiškumo, neapibrėžtumo konkrečiais atvejais³². Ribos gali būti kvestionuojamos dvejopai – tiek ginčijant pačią ribų sampratą, tiek jas išlaikant, bet kvestionuojant konkre-

³¹ Liucija Vervečkienė, *Gal jie tikrai buvo...*, p. 25–26; Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, *Introduction...*, pp. 8–12.

³² Liucija Vervečkienė, *op. cit.*, p. 24.

čių atvejų priskyrimą tam tikrai grupei³³. Lietuvos visuomenės nuomonėje, kaip matėme, bendros sampratos ribos pagal pagrindinius kriterijus gana griežtos, bet dėl konkrečių atvejų ar asmenų priskyrimo „kolaboravimui“ viešojoje erdvėje kai kuriais atvejais kyla nemažai diskusijų.

Kai kuriuos bendrus kolaboravimo vertinimus konkrečiais atvejais „švelninančius“ kriterijus tyrėme ir šioje apklausoje, prašydami įvertinti įvairias kolaboravimą „pateisinančias“ aplinkybes (žr. 5 pav.).

5 pav. Nuostatos apie kolaboravimą „pateisinančias“ aplinkybes. Klausimas: *Kokiais atvejais kolaboravimą galima pateisinti, vertinti atlaidžiau?*

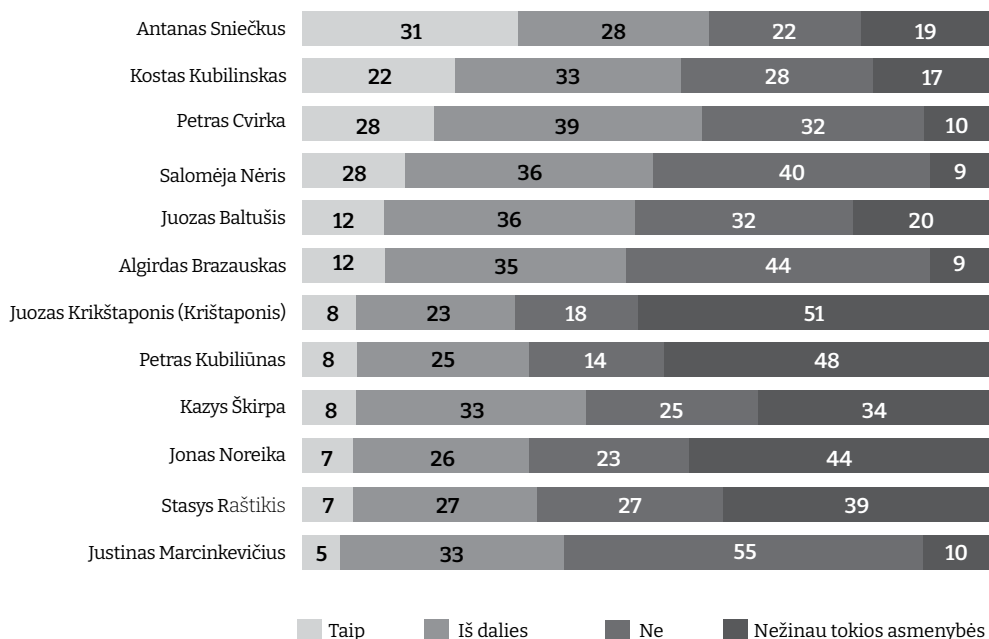
³³ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, *op. cit.*, p. 14.

Apklaustieji dažniau išskiria atvejus, kuomet kolaboravimą galima pateisinti: kai kolaboruojama siekiant visuomenei ar tautai svarbių tikslų, bet tiesiogiai nesipriešinant okupacijai, nerizikuojant savo gyvybe ir gerove (32 proc.), taip pat prievartos, kankinimų, grėsmės asmens ar artimųjų gyvybei atvejais, o kolaboravimo sovietmečiu atveju jį gali pateisinti vėlesni žmogaus nuopelnai atkurtai nepriklausomai Lietuvai, dalyvavimas Sąjūdyje (po 31 proc.).

Duomenys rodo, kad visiškai „išteisinančiomis“ visas išvardytas aplinkybes laiko nedaug žmonių, dauguma „pateisinančiųjų“ kolaboravimą linkę jį pateisinti tik iš dalies. Vertinimuose galima matyti komunikacinės – neformalioje komunikacijoje perduodamos dabar gyvenančių kartų – atminties įtaką. Žmonės labiausiai linkę „pateisinti“ vėlyvuojų sovietmečiu įprastas kultūrinių ir kitų elitų oportunistines laikysenas – kai kolaboruojama siekiant visuomenei ar tautai svarbių tikslų, bet tiesiogiai nesipriešinant okupacijai. Šios atminties įtaką rodo ir tai, kad tarp kitų kolaboravimą „pateisinančių“ kriterijų didesnę reikšmę negu nuopelnai tarpukario Lietuvos Respublikai turi kolaboravusių žmonių nuopelnai atkurtai nepriklausomai Lietuvai, dalyvavimas Sąjūdyje. Svarbi ir asmens laikysena praeities bendradarbiavimo atžvilgiu – savo kolaboravimo pripažinimas ir atgaila bei „dvigubas lojalumas“, nuopelnai savajai bendruomenei kolaboruojant (gelbstint žmones nuo represijų ir pan.). Kolaboravusių su naciais žmonių dalyvavimas antisovietiniame pasipriešinime laikomas kiek svarbesne pateisinančia aplinkybe negu kolaboravusių su sovietiniais okupantais – antinaciniame. Nuopelnus kultūrai laiko pateisinančiais kolaboravimą kiek mažiau žmonių negu nuopelnus nepriklausomybei ar dalyvavimą antisovietiniame pasipriešinime – politinė veikla kolaboravimo vertinimuose atrodo esanti svarbesnė.

Dar daugiau visuomenėje vyraujančios kolaboravimo sampratos taikymo niuansų atskleidžia konkrečių asmenybių, dėl kurių vyko ar vyksta diskusijos viešojoje erdvėje, „kolaboravimo“ vertinimai: juose matomi ir anksčiau įvardyti bendri sampratos kriterijai, ir kai kurie „pateisinantys“ kriterijai (žr. 6 pav.).

Konkrečiuose vertinimuose, kitaip negu apibūdinant bendrus kolaboravimo kriterijus, kolaboravimas skirtingai vertinamas dviem sovietinio režimo laikotarpiais – stalininiu ir postalininiu. Tarp išvardytų asmenybių daugiausia žmonių laiko kolaborantais stalinizmo laikotarpio asmenis, pavyzdžiui, pirmąjį kompartijos sekretorių Antaną Sniečkę, kiek mažiau kolaboravusius to meto rašytojus ir poetus, pavyzdžiui, Kostą Kubilinską, kuris buvo ir NKVD agentas, Petrą Cvirką – rašytoją, užėmusį galios pozicijas politinėse to meto struktūrose. Poetę Salomėja Nėrį, skleidusią komunistinę ideologiją, bet mažiau dalyvavusią politinėje veikloje, laiko kolaborante kiek mažiau žmonių – 15 proc., iš dalies – 36 proc., panašiai vertinamas ir sovietmečio rašytojas Juozas Baltušis. Dar mažiau žmonių laiko kolaboravusiu vėlyvojo sovietmečio komunistų partijos sekretorių, aktyviai dalyvavusių ir atkurtos nepriklausomos Lietuvos politikoje, Algirdą Mykolą Brazauską. Mažiausia apklaustųjų dalis laiko kolaborantu vėlyvojo sovietmečio poetą, taip pat aktyviai dalyvavusį atkuriant nepriklausomybę, Justiną Marcinkevičių (5 proc., dar 33 proc. laiko jį kolaboravusiu iš dalies).

6 pav. Lietuvos istorinių asmenybių laikymo kolaborantais tendencijos. Klausimas: *Ar, Jūsų nuomone, šias asmenybes reikėtų laikyti kolaborantais?*

Pažymėtina, kad kai kurių asmenybių, dėl kurių kolaboravimo ir įamžinimo viešojoje erdvėje vyko gana prieštaringos ir emocingos diskusijos, didelė dalis visuomenės (nuo 35 iki 51 proc.) nežino. Tai nacistinio ir kai kurios pirmosios sovietinės okupacijos (1940–1941 m.) laikotarpių asmenybės. 51 proc. apklaustųjų nurodė, kad nežino Juozo Krikštaponio (Krištaponio)³⁴, 48 proc. Petro Kubiliūno³⁵, 44 proc. Jono Noreikos³⁶, Stasys

³⁴ Juozas Krikštaponis (Krištaponis) nacių okupacijos laikotarpiu yra bendradarbiavęs su nacistiniu režimu: 1941 m. spalio mėn. vadovavo PPT bataliono 2-ajai kuopai Rudensko žydų geto kalinių ir Minsko karo belaisvių stovyklos „Stalag Nr. 352“ kalinių žudynėse. Karo pabaigoje ir pokariu aktyviai dalyvavo antisovietiniame ginkluotame pasipriešinime, buvo Vyčio apygardos partizanų vadas, 1945 m. žuvo. Žr. Mindaugas Pocius, „Juozas Krikštaponis (Krištaponis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“, *Genocidas ir rezistencija*, 2022, Nr. 1(51), p. 7–36.

³⁵ Generolas Petras Kubiliūnas 1941–1944 m. buvo nacių įkurtos Generalinių tarėjų institucijos vadovas. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją. SSRS kontržvalgybos agentų buvo pagrobtas ir atvežtas į Maskvą, kur 1946 m. nužudytas.

³⁶ Jonas Noreika 1941 m., nacistinės okupacijos pradžioje, dirbo nacių administracinėse struktūrose. Būdamas apskrities viršininku pasirašė įsakymus dėl žydų geto steigimo, turto nusavinimo. 1943 m. už dalyvavimą antinaciniame veikloje buvo įkalintas Štuthofo koncentracijos stovykloje. Po karo grįžęs į Vilnių aktyviai dalyvavo antisovietinėje pagrindžio veikloje, sovietinės valdžios buvo areštuotas ir 1947 m. sušaudytas.

Raštikis³⁷ nežinomas 39 proc., o Kazys Škirpa³⁸ 34 proc. apklaustųjų. Juos besąlygiškai laikoma kolaborantais labai panaši dalis žmonių – po 7–8 proc., o kolaboravusiais iš dalies – nuo 23 iki 33 proc. visų gyventojų. Tai rodytų, kad dalis viešosios erdvės diskusijų dėl konkrečių asmenybių platesnei visuomenės daliai yra mažai aktualios. Visuomenės nuomonėje nėra ir didelės poliarizacijos dėl jų vertinimo – tarp žinančių šias asmenybes žmonių juos bent iš dalies priskiria kolaborantams didesnė dalis – apie 60 proc. – apklaustųjų. Kita vertus, daugumos šių asmenybių biografijos atspindi Lietuvos okupacijų istorijos sąlygotus prieštarigus lojalumo pasirinkimus (ar jų nebuvimą) viena po kitos sekusių kelių okupacijų laikotarpiais, kolaboravimo ir rezistencijos ar kelių lojalumų derinimus ir kitus problematizuojančius vienareikšmius vertinimus. Todėl kartais ir vieno asmens kolaboravimo vertinimuose susiduria skirtingi kriterijai ir atminties naratyvai – ir herojinis pokario ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo, ir antinacinio pasipriešinimo, ir bendradarbiavimo su okupacinėmis valdžiomis, ir represijų aukų pasakojimai. Šių skirtingų vertinimų susidūrimas lemia įvairius vertinimo variantus. Pavyzdžiui, antisovietinis pasipriešinimas, kalinimas ar mirtis, nors ir nepanaikina kolaboravimo fakto, dalies žmonių simbolinėje skalėje gali sušvelninti vertinimo kriterijus. Kai kurių asmenybių vertinimai rodo, kad net griežčiausi kriterijai – sąsajos su represijomis – konkrečiais atvejais dalies žmonių taikomi su išlygomis, pavyzdžiui, net dalyvavusio vykdant žudynes Juozo Krištaponio (Krištaponio) dalis jį žinančių žmonių (37 proc.) nelaiko kolaborantu, sąsajas su nusikaltimais šių žmonių nuomonėse, matyt, simboliškai kompensuoja jo antisovietinė veikla, kalinimas ir mirtis.

Taigi vertinant konkrečias asmenybes tiek kolaboravimo, tiek jį „pateisinantys“ kriterijai taikomi individualiau. Kitaip negu vertinant kolaboravimu laikytinus veiksmus abstrakčiai, konkrečios vėlyvojo sovietmečio asmenybės vertinamos kiek palankiau negu stalininio laikotarpio kolaborantai. Stalininio laikotarpio literatūrinė veikla, mažai dalyvaujant politiniame gyvenime (S. Nėris), laikoma kolaboravimu mažesniu laipsniu negu literatūrinė veikla ir aktyvus dalyvavimas politinėje veikloje (P. Cvirka). Taip pat nuopelnai dabartinei Lietuvai šiame kontekste svarbesni negu nuopelnai tarpukario Lietuvos Respublikai. Dalies kontroversiškai vertinamų nacistinio ir tarpukario laikotarpio asmenybių, dėl kurių kolaboravimo ir įamžinimo viešajame diskurse vyko daug prieštaringų diskusijų, didelė dalis visuomenės nežino, tad šios diskusijos aktualios tik nedidelei visuomenės daliai.

³⁷ Generolas Stasys Raštikis – buvęs Lietuvos kariuomenės vadas, nepritaręs siūlymui 1940 m. ginklu priešintis SSRS kariuomenei. 1940 m. SSRS okupavus Lietuvą, paskirtas Krašto apsaugos ministerijos likvidacinės komisijos pirmininko pavaduotoju, vėliau atleistas, pasitraukė į Vokietiją.

³⁸ Pulkininkas Kazys Škirpa – Lietuvos kariškis, diplomatas. Prisidėjo prie Lietuvos kariuomenės kūrimo. Būdamas Vokietijoje organizavo 1941 m. Birželio sukilimą, siekusį pirmomis Vokietijos–SSRS karo dienomis atkurti Lietuvos valstybę. Vokietijai nesutikus, sukilimas po kelių dienų žlugo. Jo platintuose sukilimo dokumentuose buvo antisemitinių teiginių.

Kai kurių kolaboravimo atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimai

Kaip minėta, daugelis pastarojo dešimtmečio viešų diskusijų kolaboravimo klausimais vyko ne tiek dėl asmenybių ar įvykių istorinio vertinimo, dėl kurio specialistai (bet ne visada visuomenė) dideliu laipsniu sutaria, kiek dėl jų viešo įamžinimo ar, atvirkščiai, atminimo ženklų pašalinimo. Šios diskusijos dažniausiai susijusios su konkrečiais atminimo politikos sprendimais, įvykiais, asmenybėmis. Kai kurių atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimus tyrėme ir apklausoje (žr. 7 pav.).

7 pav. Nuostatos apie kolaborantų atminimo (ne)įamžinimo būdus. Klausimas: *Kaip, Jūsų nuomone, reikėtų elgtis su kolaboravusių su okupaciniais režimais žmonių atminimu dabar? (pasirinkite ne daugiau kaip tris svarbiausius atsakymus)*

Atsakydami į klausimą apie kolaboravusių asmenų atminimo dabartinėje visuomenėje (ne)įamžinimo būdus, daugiausia žmonių – 45 proc. – pasisakė už viešą jų kolaboravimo įvardijimą, 43 proc. – už individualizuotą vertinimą, atsižvelgiant ir į jų nuopelnus. Viešoms diskusijoms neskubant priimti sprendimo tais atvejais, kai nesama sutarimo, pritarė 20 proc. apklaustųjų. Kategoriskiams sprendimams – pašalinti iš viešųjų erdvių visų kolaborantų atminimo ženklus – pritarė 20 proc. apklaustųjų, o juos palikti nieko nekeičiant siūlė 16 proc. gyventojų. Taigi dauguma žmonių pritaria nuosaikesniems ir individualizuotiems atminimo politikos sprendimams.

Socialinių-demografinių veiksnių įtakos

Socialiniai-demografiniai veiksniai diferencijuoja vertinimus palyginus nedaugeliu atžvilgių. Kolaboravimo vertinimams beveik neturi įtakos tokie veiksniai kaip informantų pajamos, išsimokslinimo ir amžiaus įtaka. Didžiausia yra lyties įtaka apklaustųjų požiūriams į kolaboravimą: kolaboravimo visais laikotarpiais klausimus laiko aktualiais daugiau vyrų negu moterų, taip pat vyrai kolaboravimą vertina kategoriškiau. Kolaboravimo abiem sovietmečio laikotarpiais klausimus laiko aktualiais ir labai aktualiais po 59 proc. vyrų ir 43 proc. moterų, nacių okupacijos laikotarpiu – atitinkamai 45 proc. vyrų ir 38 proc. moterų. Taip pat vyrai didesniu laipsniu negu moterys pritaria visiems įvardytiems kolaboravimą apibūdinantiems kriterijams, dažniau laikydami kolaborantais visas apklausoje įvardytas žmonių grupes bei asmenis, taip pat dažniau pritaria kategoriškesniems atminimo politikos sprendimams (pašalinti visus okupacinių režimų atminimo ženklus ir pan.). Moterys dažniau negu vyrai remia nuosaikesnius vertinimus ir pritaria individualizuotiems kolaboravimo vertinimams ir sprendimams dėl (ne)įamžinimo, viešoms diskusijoms nesukubant priimti sprendimų tais (ne)įamžinimo klausimais, kuriais visuomenė nesutaria.

Didžiųjų miestų gyventojai kiek dažniau negu kitų vietovių gyventojai laiko kolaborantais sovietmečio represinių struktūrų darbuotojus ir aktyvius slaptuosius agentus, taip pat turėjusius realią sprendimų galią aukščiausių sovietinių valdžios institucijų darbuotojus ir vietos lygmens pareigūnus, jie dažniau laiko kolaborantais ir asmenis, diegusius nacistinę ideologiją.

Aukštesnio išsimokslinimo žmonės kiek dažniau laiko kolaborantais abiem sovietmečio laikotarpiais turėjusius realią sprendimų galią aukščiausių sovietinių valdžios institucijų darbuotojus, taip pat visus postalininio laikotarpio slaptuosius KGB agentus; taip pat jie kiek dažniau už žemesnio išsimokslinimo žmones kolaboravimui priskiria ir „kasdienį konformizmą“, kolaborantais laikydami visus, kurie vykdė sovietų valdžios nurodymus, išskyrus dalyvavusius pasipriešinime. Taip pat aukštesnio išsimokslinimo žmonės laiko kiek aktualesniais nacistinio laikotarpio kolaboravimo klausimus.

Pajamos statistiškai reikšmingai diferencijuoja tik požiūrius į vėlyvuosiu sovietmečiu kūrusius ir diegusius sovietinę ideologiją asmenis – juos dažniau už kitus laiko kolaborantais aukštesnių pajamų žmonės.

Amžiaus įtaka tirtiems požiūriams į kolaboravimą taip pat nėra didelė. Jaunesni gyventojai dažniau laiko kolaborantais postalininio laikotarpio aukščiausių valdžios institucijų darbuotojus ir asmenis, skleidusius nacių ideologiją. Vyresnio amžiaus (56 metų ir vyresni) apklaustieji dažniau už jaunesnius kolaboravimą „pateisinančiomis“ aplinkybėmis laiko nuopelnus tarpukario Lietuvai ir dalyvavimą antisovietiniame pasipriešinime.

Palyginti nedidelė socialinių-demografinių veiksnių įtaka požiūriams į kolaboravimą patvirtina, kad, viena vertus, dėl daugelio viešojoje nuomonėje vyraujančių tiek bendrų,

ties konkrečių kolaboravimo sampratos kriterijų dauguma visuomenės sutaria. Kita vertus, konkrečios šios daugiasluoksnės ir sudėtingos sampratos interpretacijos turi daug niuansų ir aspektų, kurių skirtumai, matyt, susiję ne tiek su socialiniais-demografiniais, kiek su kitais visuomenės pasidalijimais ir veiksniais.

Išvados

Kolaboravimo su okupacine valdžia sovietinės ir nacistinės okupacijos laikotarpiu klausimai dabartinėje Lietuvoje gana aktualūs – juos laiko aktualiais ir labai aktualiais kiek daugiau negu pusė suaugusių šalies gyventojų, dar ketvirtadalis juos laiko vidutiniškai aktualiais. Tad kolaboravimo klausimai visuomenėje yra svarbūs ir, kitaip negu pirmaisiais nepriklausomybės dešimtmečiais, nėra užgožiami pasipriešinimo ir neprisitaikymo pasakojimo.

Visuomenės nuomonėje vyraujanti bendra „kolaboravimo“ su šiais režimais samprata yra gana aiški ir dėl pagrindinių jos kriterijų visuomenė dideliu laipsniu sutaria. Didžiausią reikšmę apibūdinant kolaboravimą žmonėms turi dalyvavimas okupacinių režimų represijose ir represinėse struktūrose bei darbas realią sprendimų galią turėjusiose politinėse-administracinėse institucijose ir pozicijose. Šių kriterijų ribos visuomenės nuomonėje yra gana griežtos ir vienareikšmės. Vertinant darbą mažiau galios turėjusiose pozicijose ir struktūrose ar skleidžiant okupacinių režimų ideologijas, yra daugiau išlygų ir nevienareikšmiškumo, tačiau šiems kolaboravimo kriterijams nepritaria nedaug žmonių (nuo dešimtadalio iki ketvirtadalio). Prisitaikymo, arba „kasdienio konformizmo“, laikysenų absoliuti dauguma apklaustųjų nesieja su kolaboravimu.

Kolaboravimo vertinimo griežtumą lemia ir tokie kriterijai kaip vieta režimo galios santykiuose – turėta sprendimų priėmimo galia, iš dalies asmeninis ar institucinis dalyvavimas, jo aktyvumas, veiklos pobūdis – politinis ir administracinis bendradarbiavimas vertinamas griežčiau negu ideologinis. Griežtesnis kolaboravimo su nacistiniu režimu vertinimas už kolaboravimą su sovietine valdžia, taip pat konkrečių stalininio laikotarpio kolaborantų griežtesnis negu vėlyvojo sovietmečio asmenų vertinimas rodytų ir tai, kad visuomenės nuomonėje pripažįstamas „savųjų“ kolaboravimas, įskaitant ir sąsajas su nusikaltimais.

Tyrimas atskleidė ir daugiau kolaboravimo sampratos ribas „švelninančių“ kriterijų. Žmonės labiausiai linkę „pateisinti“ įprastas vėlyvojo sovietmečio oportunistines laikysenas – kai kolaboruojama siekiant visuomenei ar tautai svarbių tikslų, bet tiesiogiai nesi-priešinant okupacijai. Svarbūs „pateisinantys“ kriterijai yra ir vėlesni ar ankstesni nuopelnai šaliai, tarp kurių kolaboravusių žmonių nuopelnai atkurtai valstybei ir dalyvavimas Sąjūdyje yra kiek svarbesnis negu nuopelnai tarpukario Lietuvos Respublikai. Svarbus ir asmens savo kolaboravimo pripažinimas ir atgaila. Kolaboravusių su nacistiniu režimu

žmonių dalyvavimas antisovietiniame pasipriešinime laikomas kiek svarbesne „pateisinančia“ aplinkybe negu kolaboravusių su sovietiniais okupantais – antinaciniame.

Konkrečios asmenybės vertinamos labiau niuansuotai ir individualizuotai, bet didelės nuomonių poliarizacijos vertinant asmenybes taip pat nėra. Čia esama daugiau negu bendruose kriterijuose skirtumų vertinant stalininio ir postalininio laikotarpių kolaboravimą, nemažą „pateisinančią“ įtaką turi nuopelnai atkurtai nepriklausomai Lietuvai. Stalininio laikotarpio literatūrinė veikla vertinant kolaboravimą yra labiau „pateisinama“ negu dalyvavimas politikoje. Nemažos dalies prieštarinčiai vertinamų nacistinio ir tarpukario laikotarpio asmenybių, dėl kurių „kolaboravimo“ viešojoje erdvėje vyko daug emocingų diskusijų, didelė dalis visuomenės nežino, tad šios diskusijos aktualios tik daliai visuomenės.

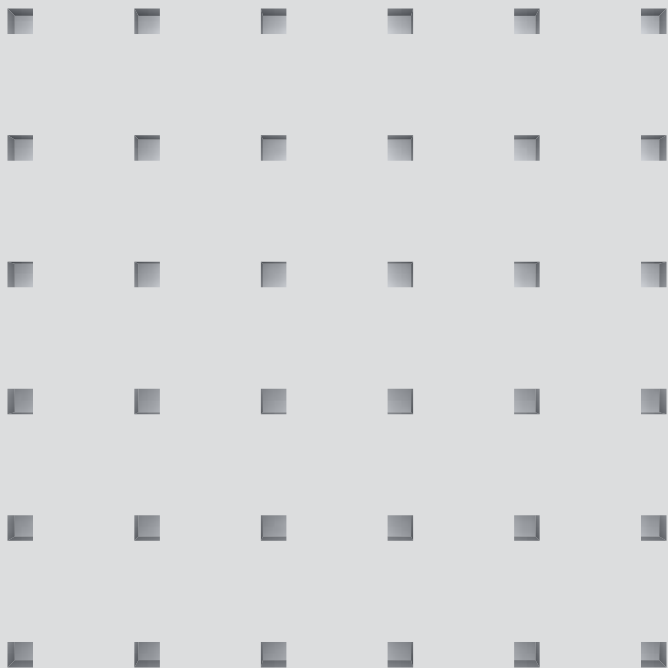
Socialiniai-demografiniai veiksniai kolaboravimo vertinimams turi palyginti nedaug įtakos. Ryškiausia yra apklausiamųjų lyties įtaka: vyrams šie klausimai aktualesni ir jie visas kolaboravimo formas vertina griežčiau negu moterys. Pavieniams aspektams turi įtakos išsimokslinimas ir gyvenamoji vieta, o amžiaus skirtumai turi nedaug įtakos. Kolaboravimo samprata yra sudėtinga, turi daug niuansų ir aspektų, kurių vertinimo skirtumai, matyt, susiję ne tiek su socialiniais-demografiniais, kiek su kitais visuomenės psichodinamais.

Literatūra

1. Abraham Florin, „To collaborate and to Punish: Democracy and Transitional Justice in Romania“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, pp. 129–147.
2. Anušauskas Arvydas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
3. Apor Peter, Horváth Sandor, Mark James, „Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist regimes“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark London: Anthem Press, 2017, pp. 1–20.
4. Apor Peter, Horváth Sandor, „Closing the Past – Opening the Future. Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, pp. 105–128.
5. Bubnys Arūnas, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
6. Bubnys Arūnas, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.
7. Budrytė Dovilė, „Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania“, 2021, <<https://rdcu.be/ctTfA>>, pp. 1–39.
8. Burinskaitė Kristina, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.

9. Burinskaitė Kristina, *Slaptieji KGB bendrininkai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2022.
10. Dean Martin, „Where did All the Collaborators Go?“, *Slavic Review*, 2005, 64 (4), pp. 791–798.
11. Girnius Kęstutis K., „Išdavystė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5, p. 36–42.
12. Girnius Kęstutis K., „Paspriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.
13. Ivanauskas Vilius, „Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrinių trajektorijose“, *Darbai ir dienos*, 2014, p. 209–227.
14. Kasperavičius Algis, „Kolaboravimas: chronologinės ribos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 85–88.
15. Klumbys Valdemaras, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
16. Krawatzek Felix, „Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 2022, No. 36 (1), pp. 298–327;
17. Narvselius Eleonora, Grinchenko Gelinada, „Introduction: „Formulas of Betrayal“ – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory“, in: *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 1–27.
18. Pocius Mindaugas, „Juožas Krištaponis (Krikštaponis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“, *Genocidas ir rezistencija*, 2022, Nr. 1(51), p. 7–38.
19. Putinaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
20. Šutinienė Irena, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, Kaunas, 2008, p. 111–134.
21. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, sudarė Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
22. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018.
23. Tininis Vytautas, „Kolaboravimo sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 71–78.
24. Vervečkienė Liucija, „Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas“, *Tautosakos darbai*, 2025, p. 13–31.
25. Zake Ieva, „The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 59–80.

ARTICLES

The Concept of Collaboration with 20th-Century Occupation Regimes in Lithuanian Public Opinion: Interpretations and Relevance

Irena Šutinienė

Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania

✉ irena.sutiniene@genocid.lt

Summary. Drawing on data from a nationally representative quantitative survey of the adult population, the article examines the prevailing concept of collaboration in public opinion and the relevance of collaboration-related issues for various groups in society. Both the general concept and the criteria for evaluating specific cases of ‘collaboration’ with the Soviet and Nazi regimes are discussed, along with assessments of the forms of (non-)memorialisation of collaboration. The dominant concept of collaboration prevailing in public opinion is relatively clear, and the boundaries of its core criteria (such as links to repression or the repressive apparatus, and work in political-administrative institutions that had real decision-making power) are strict and unambiguous. Greater ambiguity emerges when assessing specific cases of ‘collaboration’, work in lower-level positions with less power, spreading the ideologies of the occupation regimes, and so on. The article also examines the assessment of certain controversial cases of ‘collaboration’ in public discourse.

Keywords: collaboration, quantitative research, public opinion.

Kolaboravimo su XX a. okupaciniais režimais samprata Lietuvos visuomenės nuomonėje: interpretacijos ir aktualumas

Santrauka. Straipsnyje, remiantis suaugusių šalies gyventojų reprezentatyvaus kiekybinio tyrimo duomenimis, aptariama visuomenės nuomonėje vyraujanti kolaboravimo samprata ir kolaboravimo problemų aktualumas įvairioms visuomenės grupėms. Be to, aptariama tiek bendra samprata, tiek kai kurių konkrečių „kolaboravimo“ su sovietiniu ir nacistiniu režimu atvejų vertinimo kriterijai, taip pat kolaboravimo atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimai. Visuomenės nuomonėje vyraujanti bendra kolaboravimo samprata yra gana aiški ir pagrindinių jos kriterijų (tokių kaip sąsajos su represijomis ir represinėmis struktūromis bei darbas realią sprendimų galią turėjusiose politinėse-administracinėse institucijose) ribos yra griežtos ir vienareikšmės. Daugiau nevienareikšmiškumo yra vertinant konkrečius „kolaboravimo“ atvejus, darbą mažiau galios turėjusiose pozicijose, skleidžiant okupacinių režimų ideologijas ir kt. Straipsnyje aptariami ir kai kurių viešajame diskurse prieštaringai vertinamų „kolaboravimo“ atvejų vertinimai visuomenės nuomonėje.

Reikšminiai žodžiai: kolaboravimas, kiekybinis tyrimas, kolaboravimo interpretacijos visuomenės nuomonėje.

Questions of collaboration with occupation regimes have been discussed in most European countries since World War II, as part of broader efforts to reconsider relations with the totalitarian past and its memory. In Lithuania, these issues have been publicly debated since the very restoration of the country's independence in 1990, both in relation to collaboration with the Soviet regime and in reassessing questions of collaboration with the Nazi regime. Initially, these questions were inevitably raised by the 'return' of the memory of the victims of the Soviet regime, as well as by the practical challenges of state-building. Over time, questions of collaboration with both the Nazi and the Soviet regimes have been examined and addressed at various levels – academic, legal, and within public debate and commemorative practices – and their content and relevance have also evolved. Like in the other Baltic States, the discussion and perceived importance of these issues in Lithuania's public arena and memory culture were diminished during the first decades by the dominance of the narrative of heroic resistance and non-conformity under Soviet rule.¹ However, these issues were nonetheless examined in scholarly discourse, and numerous historical studies of collaboration with the occupation regimes were carried out. There were also recurrent and often highly conflictual public debates related to the opening of archives, historical research and legal decisions (questions of lustration were considered, and alongside historical studies, moral questions concerning Lithuanian involvement in the Holocaust, secret KGB agents, and similar issues began to be discussed). These debates intensified after Russia's war against Ukraine in 2014, and even more so following the start of the full-scale invasion in 2022. The ontological insecurity triggered by these crises not only reinforced the significance of the heroic memory narrative of 'fighting and suffering', but also encouraged a rethinking of the memory of the occupation regimes, drawing attention to collaboration and the crimes associated with it.² In the past decade, discussions have mostly taken place in the context of specific events or decisions related to memory culture and policy. Liucija Vervečkienė, who studied the Lithuanian discourse on collaboration, identifies the dominant issues in the 2011–2021 period precisely as 'problems of (non-)memorialisation'.³ The debates concern both the concept of who should be considered collaborators, as well as the classification of specific historical figures or groups as collaborators and their (non-)memorialisation; questions about potential current collaboration with hostile states are also raised.

¹ Ieva Zake, 'The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia', in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 59–80; Felix Krawatzek, 'Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union', *East European Politics and Societies and Cultures*, 2022, No. 36(1), pp. 298–327; Nerija Putinaite, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 228–292.

² Dovilė Budrytė, 'Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania', 2021, p. 22, <<https://rdcu.be/cTfA>>.

³ Liucija Vervečkienė, 'Ji buvo politinė kolaborantė': kolaboravimo sampratos Lietuvoje po 1990-ųjų, lecture delivered at the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania, 3 September 2025.

Both the debates themselves and the reactions of various social groups and institutions to specific memory policy decisions (for example, discussions concerning certain initiatives to erect or remove monuments, or the refusal or delay by some local government authorities to implement the law of the Republic of Lithuania that entered into force on 1 May 2023 and requires the removal of objects representing totalitarian or authoritarian regimes and their ideologies from public spaces) reveal the considerable multivalence, diversity and ambiguity of interpretations of the concept of collaboration within society, as well as the fact that these interpretations are often contradictory and conflicting. Questions of collaboration in Lithuania have been examined most extensively in scholarly research, but these interpretations and findings do not always influence the discussions taking place in society or the decisions made by actors in the field of memory culture and policy. In these discussions, and to some extent in commemorative practices, reliance is placed on spontaneously formed criteria of 'collaboration', shaped not so much by academic research as by various narratives and discourses of memory culture and other forms of collective memory.

Although this concept is used more precisely and with greater nuance in scholarly research, these studies also reveal the complexity and multivalence of the phenomenon of collaboration as well as the concept that defines it. In Lithuania, this concept and manifestations of collaboration with occupation regimes – whether described through this term or through others such as 'betrayal', 'conformism' and similar notions – have primarily been examined by interpreting and evaluating the actions and attitudes of individuals and various structures within totalitarian and authoritarian regimes, especially during the Soviet period.⁴ These studies reveal the multidimensionality of the concept (encompassing political, moral and legal dimensions⁵), the diversity and variability of interpretations, and the extent to which its application depends on the country as well as on specific contexts and nuances. Various aspects of collaboration with occupation regimes have also been revealed in numerous historical studies examining the actions and attitudes of different institutions, structures and groups, as well as individual historical figures, intellectuals and others during World War II, the Stalinist period and the late Soviet era (notable examples include the work of L. Truska, A. Anušauskas, A. Bubnys, A. Eidintas, A. Rukšėnas, M. Pocius, J. Starkauskas, K. Burinskaitė, V. Ivanauskas and V. Klumbys, among others). Intergenerational research has also been conducted on the

⁴ Nerija Putnaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021; Vilius Ivanauskas, „Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrininkų trajektorijose“, *Darbai ir dienos*, 2014, p. 209–227; *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, ed. by Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Kęstutis K. Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys–Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.

⁵ Vytautas Tininis, „Kolaboravimo sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 71.

family memory of collaboration during the Soviet period.⁶ In scholarly research, the concept of collaboration is defined more clearly and precisely than in public discourse, and considerable debate concerns its definitions and their application when assessing the actions of various individuals, groups and institutions in specific historical contexts and situations. Yet here, too, a variety of interpretations persists, and scholars note both the problematic nature of defining the concept and the insufficiency of existing definitions for characterising the attitudes and actions of particular individuals or groups in concrete historical circumstances.⁷

The multivalence and contextual nature of the concept of collaboration are also noted in studies conducted in other countries. Scholars note the impossibility of establishing universal definitions of collaboration, betrayal and similar phenomena, as well as their dependence on specific historical contexts – the historical period, the political regime, power relations, politics of memory, and so on. In different contexts, the same action may be considered a betrayal, a conformity, a way of survival, or even a morally justifiable choice. According to Eleonora Narvselius and Gelinada Grinchenko, ‘far from being an archetypal transhistorical scheme transposable in different historical circumstances, betrayal is rather a flexible construction underpinned by thinking about (im)possible strategies of [loyalty] boundary transgression’, and ‘the social relevance, significance, and moral evaluation of betrayal vary according to the symbolic orders and historical contexts [...] Treason comprises many “shades of grey” and is often a matter of perspective.’⁸ This concept is thus understood as dynamic, multidimensional and contextual.

In the context of the multivalence, ambiguity and diversity of interpretations of the concept of collaboration visible in public debates and memory practices in Lithuania – and the often conflictual clashes between them – it is also important to know the quantitative aspects of the popularity of these interpretations in society: which interpretations of collaboration with the Soviet and Nazi regimes are relevant to and prevalent among the general public and specific social groups, and which are only significant to small segments; to what extent the conflictual interpretations visible in public debates are reflected in public opinion; whether polarising, categorical interpretations or ‘grey zone’ interpretations predominate; which memory policy decisions concerning ‘collaboration’ are

⁶ Liucija Vervečkienė, „Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas“, *Tautosakos darbai*, 2025, p. 13–31.

⁷ Kęstutis K. Girmius, *op. cit.*; Kęstutis K. Girmius, „Išdavystė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5, p. 36–42; Vytautas Tininis, *op. cit.*; p. 71–78; Valdemaras Klumbys, *op. cit.*, p. 71–86; Algis Kasperavičius, „Kolaboravimas: chronologinės ribos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 85–88.

⁸ Eleonora Narvselius and Gelinada Grinchenko, ‘Introduction: “Formulas of Betrayal” – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory’, in: *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius and Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 2, 10.

supported or opposed by society; and so like. In this article, these questions are examined on the basis of data from quantitative research – a representative public opinion survey. The findings should be regarded as an exploratory overview that reveals only certain generalised quantitative aspects of the popular concept of collaboration. They do not, however, capture many of the nuances involved in applying and interpreting the concept in specific contexts – this would require more detailed, in-depth quantitative and qualitative research.

The aim of the study was to identify the following aspects: (1) the relevance in society of questions of collaboration with occupation regimes; (2) the content of the concept of collaboration prevailing in public opinion (the criteria of definition) and its differences across the main socio-demographic groups; (3) differences in the assessment of collaboration across the three periods of occupation – the Stalinist period (1940–1941 and 1944–1952), the Nazi occupation (1941–1944) and the post-Stalinist period (1953–1988); (4) the ‘strictness’ of the boundaries of the concept of collaboration – the balance between unambiguous ‘black-and-white’ assessments and more nuanced ‘grey zone’ interpretations; (5) certain contextual nuances of the concept – assessments of circumstances and criteria that may be seen as ‘justifying’ collaboration; and (6) assessments of certain forms of (non-) memorialisation of collaboration.

Research methodology

Despite the already noted diversity of interpretations of the concept of collaboration in specific contexts, the concept also has a common core – the connotation of betrayal and cooperation with the enemy that emerged during World War II in reference to the collaboration of French Marshal Philippe Pétain with Nazi Germany, and which after the war came to be applied to other countries that had experienced occupation.⁹ Alongside this common core, both theoretical and empirical studies of the phenomenon of collaboration also highlight more specific criteria describing its content, which are used to analyse and evaluate particular cases of collaboration. In reviewing numerous scholarly conceptualisations of collaboration, Eleonora Narvselius and Gelinada Grinchenko identify several groups of criteria used by researchers to define the phenomenon of collaboration. These include the relationship between voluntariness and coercion, distinguishing between voluntary from forced collaboration (for example, in cases involving threats to life, violence and so on); also taken into account are the intentionality of the individual or collective actor (whether the actions were undertaken consciously), as well as their agency – their position within power relations and the presence or absence of alternative choices. Motivations for collaboration are also assessed, distinguishing between ideological support for the occupation regime, motives of material gain or career advancement, ‘neutral’ oppor-

⁹ Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark, ‘Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist Regimes’, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark, London: Anthem Press, 2017, p. 9.

tunistic adaptation for everyday survival, 'tactical' cooperation aimed at reducing harm or protecting the community, and the so-called 'horizontal collaboration', meaning intimate or other social relationships, and so forth.¹⁰ A distinction is also made between collective collaboration (by certain institutions, structures or groups) and individual collaboration.¹¹ It is likewise noted that the definition and identification of collaboration is made even more complicated by questions of the degree of collaboration – the large 'grey zone' between collaboration and resistance, which is particularly relevant in the context of Central and Eastern Europe.¹² Given the considerable duration of the Soviet occupation, Lithuanian researchers regard this issue as one of the most significant as well, debating the temporal boundaries of applying the concept of collaboration to different periods of the Soviet era, as well as the notions that describe the 'grey zone', such as adaptation, conformism and similar concepts.¹³

In the survey, our aim was not to examine respondents' attitudes towards a specific definition of collaboration formulated by scholars, but rather – the aforementioned concept of 'collaboration' that is reflected in public opinion and that emerged spontaneously under the influence of both historiography and scholarly interpretations, as well as various memory discourses and narratives. The specific empirical indicators of the concept's content examined in the survey consisted of a list of actions that, in the Lithuanian context, may be attributed to collaboration. This list was compiled on the basis of both theoretical and historical literature and the interpretations visible in recent public debates in the Lithuanian public arena. The list covers a broad spectrum of actions that, in Lithuanian historical contexts, may be attributed to collaboration, from participation in repression or genocide to 'everyday adaptation'. Yet, as noted, identifying collaboration in specific cases involves numerous concrete historical circumstances and nuances, which make not only universal definitions, but even more detailed general definitions for specific countries and specific periods extremely difficult to formulate. In this survey, we therefore examined a generalised, partly simplified concept that does not encompass many specific nuances. A certain degree of simplification is already implied by the very use of the term 'collaboration', to the exclusion of other terms ('betrayal', 'conformism', 'crime', and so forth) which, although used less frequently, also appear in public and especially academic discourse to describe specific nuances of the phenomenon of collaboration. Nevertheless, in public debates, the term 'collaboration' is most commonly used to denote the general content of negatively viewed cooperation with occupation regimes. For this

¹⁰ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, 'Introduction...', pp. 8–14.

¹¹ *Op. cit.*, p. 10.

¹² Martin Dean, 'Where Did All the Collaborators Go?', *Slavic Review*, 2005, No. 64 (4), pp. 791–798.

¹³ Kęstutis K. Girnius, *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu?..*; Nerija Putnaitė, *Nenutrūkusi styga...*

reason, the survey was limited to this term alone, and the survey data reflect the popular interpretations associated with it.

In constructing the empirical indicators, we tried to encompass all the main aspects of the concept of collaboration discussed both in theoretical works and in concrete empirical studies conducted in Lithuania and abroad – particularly in Central and Eastern Europe – and especially those aspects that, in one way or another, also appear in public discourse, adapting them to Lithuanian contexts. We also drew on scholarly definitions that reflect the historically formed common core of the concept – betrayal and cooperation with the enemy – such as the definition adapted to the Lithuanian context by Kęstutis K. Girnius, according to which collaboration is ‘a certain relationship between a citizen of an occupied country and the occupying power, manifested in assisting it to consolidate its rule and suppress its opponents, or at least to neutralise them. Alongside others, the following actions are to be regarded as collaboration: (a) actively participating in, or holding responsible positions within, the structures of the occupier’s government and organisations; (b) betraying or denouncing individuals to the state security organs; and (c) publicly justifying the crimes of the authorities.’¹⁴ Yet, as noted, both in research and in public discourse, this term is interpreted in different ways, with the same actions and attitudes being described in some studies as collaboration, and in others as adaptation, conformism or similar notions. For this reason, studies of these phenomena described in other terms have also been taken into account.¹⁵ Beyond the general theoretical ‘frameworks’, efforts were made in the formulation of specific survey indicators to also reflect the key criteria identified in foreign studies of collaboration, especially those conducted in Central and Eastern Europe,¹⁶ and adapted to Lithuania’s historical contexts. The empirical indicators also relied on Lithuanian historiography examining the activities and attitudes of institutions, groups and historical figures under occupation regimes.¹⁷ In developing the methodological design, the consultations of the historian Valdemaras Klumbys, a specialist in the study of the attitudes of the Lithuanian intelligentsia during the Soviet period, were of particular significance.

¹⁴ Kęstutis K. Girnius, *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*, p. 269.

¹⁵ Kęstutis K. Girnius, *op. cit.*; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu?...; Nerija Putinaitė, Nenutrūkusi styga...*

¹⁶ Eleonora Narvselius and Gelinada Grinchenko eds., *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal*, London: Palgrave Macmillan, 2018; Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark eds., *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, London: Anthem Press, 2017.

¹⁷ Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007; Arūnas Bubnys, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011; A. Bubnys, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017; Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.

In constructing the empirical research indicators, the set of interpretations circulating in the public sphere debates were also one of the key sources. As already noted, public opinion reflects an implicit understanding that has become particularly pronounced over the past decade amid conflicts concerning the (non-)memorialisation of the past. We therefore examined the debates surrounding the specific cases of (non-)memorialisation and memory policy decisions that generated the greatest public resonance in recent years.¹⁸ Our aim was to capture the most popular and recurrent criteria used in these discussions to describe ‘collaboration’.

In addition to the list of actions that, in the Lithuanian context, are understood as constituting collaboration and reflect the concept of collaboration, we also examined other indicators that are pertinent in the public sphere discussions and serve to refine this concept or reveal some of the nuances of its application in specific cases – such as criteria that ‘justify’ collaboration, as well as assessments of the ‘collaboration’ of certain individuals whose actions have generated, or continue to generate, the most extensive public discussion. Also relevant in the Lithuanian historical context are the differences in how collaboration is evaluated across the successive periods of the three occupations. Respondents were likewise asked about the forms of memorialisation – or non-memorialisation – of collaboration that are discussed in the public sphere, often with considerable emotion.

The data discussed here are from a survey¹⁹ carried out on 18–28 April 2025 that is statistically representative of the opinions of the adult population of Lithuania (aged 18 to 75). The sample reflects the proportions of this population by age, gender, education, marital status, income, place of residence and type of occupation.

The relevance of questions of collaboration in society

Although other terms are also used in public debates to describe actions associated with collaboration (betrayal, conformism, etc.), the concept of collaboration itself – understood as cooperation with an enemy – appears to remain highly salient in Lithuanian society and carries strongly negative connotations. One indication of this is the data from a representative population survey conducted in 2006, which included an open-ended question about the most shameful events or phenomena in Lithuanian history. Accord-

¹⁸ A comprehensive discourse analysis was not undertaken; we only examined the debates related to specific (non-)memorialisation decisions – such as the installation or removal of monuments and other memorials, or the decisions of the ‘desovietisation’ commission – that generated the greatest public resonance in recent years. The material published on these issues on *LRT.lt*, *Delfi.lt* and *15min.lt* was analysed.

¹⁹ The survey was conducted by the market and public opinion research company Spinter Tyrimai on 18–28 April 2025. A total of 1,019 respondents were interviewed in a statistically representative survey of the country’s adult population. The sample reflects the proportions of this population by age, gender, education, marital status, income, place of residence and type of occupation. The statistical margin of error is 3.1 percent. The sampling method was quota-based, and the survey was carried out using a mixed-mode approach. For more detailed information on the survey methods used by Spinter Tyrimai, see: <<https://spinter.lt/metodai/kiemybiniai-metodai/>>.

ing to the responses, collaboration with various occupying powers ranked first, while a specific form of collaboration – participation in the Holocaust – ranked second.²⁰

The data from the 2025 survey indicate that issues of collaboration with both 20th-century occupation regimes are regarded as relevant by the vast majority of society (see Fig. 1). Issues of collaboration during both periods of Soviet rule are regarded as the most relevant: in 2025, slightly more than half of respondents considered them to be relevant or very relevant, while only 22–27 percent of the population regarded issues of collaboration across all three periods examined as not relevant.

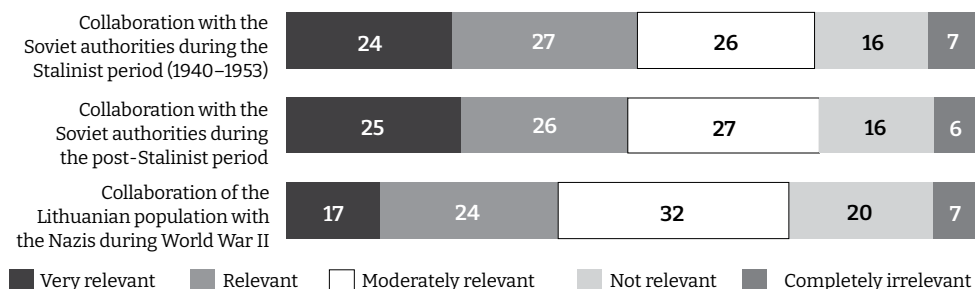

Figure 1. Assessment of the relevance of questions of collaboration (%). Question: *In your opinion, to what extent are issues of collaboration currently relevant to Lithuanian society?*

Questions concerning collaboration during the Nazi occupation are regarded as somewhat less relevant: 41 percent of respondents consider them relevant or very relevant, and a larger share than in the case of collaboration with the Soviet regime regard them as moderately relevant. The greater relevance attributed to collaboration during both periods of Soviet occupation, compared to collaboration with the Nazi regime, is likely linked not only to the shorter temporal distance separating this occupation from the present, but also to the sense of insecurity arising from the geopolitical situation, which has effectively re-activated the memory of the Soviet occupation – both the narrative of ‘fighting and suffering’ and the memory of ‘collaboration’ with the occupation authorities.²¹ This is supported by the fact that the relevance of collaboration in both Soviet-era periods – one during Stalinism and the other after – was assessed in almost identical terms.

²⁰ Responses to the open-ended question (with no predefined answer options) ‘What should Lithuanians (citizens of Lithuania) be most ashamed of from their past?’ In their answers, respondents most frequently used the term ‘collaboration’ and occasionally ‘betrayal’, at times referring to specific periods (mostly in the 20th century) and at times to ‘all occupations’. Source: Irena Šutinienė, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, in: *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, ed. by Vytis Čiubrinskas and Jolanta Kuznecovienė, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 131.

²¹ Dovilė Budrytė, ‘Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania’, 2021, p. 22, <<https://rdcu.be/cTfA>>.

Criteria defining the concept of collaboration in public opinion

In the concept of collaboration prevailing in public opinion in 2025, several common groups of criteria defining it can be identified that are applied across all of the occupation periods examined (see Figs. 2–4).

Figure 2. Assessment of people who collaborated with the occupation authorities during the Stalinist period. Question: *Which people who cooperated with the occupation authorities during the Stalinist period should be regarded as collaborators?*

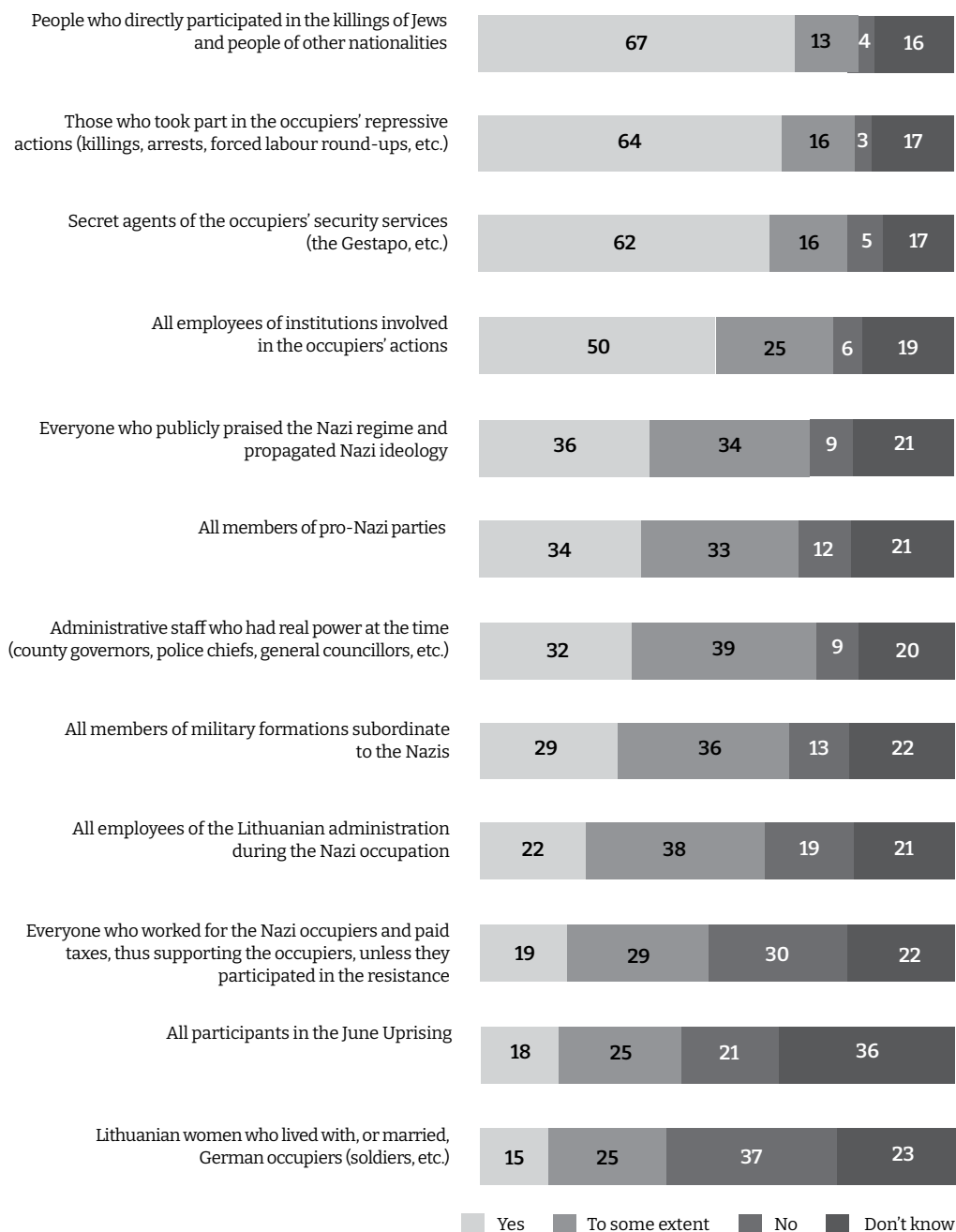

Figure 3. Assessment of people who cooperated with the occupation authorities during the Nazi occupation. Question: *Which people who cooperated with the occupation authorities during the Nazi occupation (1941–1944) should be regarded as collaborators?*

Figure 4. Assessment of people who cooperated with the occupation authorities during the post-Stalinist period. Question: *Which people who cooperated with the Soviet occupation authorities during the post-Stalinist period (1953–1988, when there were no mass repressions) should be regarded as collaborators?*

The first group of criteria defining collaboration consists of *direct and indirect links to repressions or killings*, such as taking part in them, or belonging to and assisting the structures that carried them out (secret agents, people involved in arrests or in establishing and guarding ghettos, etc.). These criteria defining collaboration are the most important for an absolute majority of respondents and are applied almost equally across all three occupation periods: 61–68 percent regard people directly involved in repressions in any of the periods as collaborators unconditionally, and a further 13–18 percent regard them as collaborators to some extent. Some 60–66 percent of respondents regard active secret agents of the occupiers' security services (MGB-NKVD-KGB or the Gestapo) who provided information as collaborators unconditionally, with a further 16–26 percent regard them as collaborators to some extent. A large proportion of respondents also regard all employees of the repressive apparatus as collaborators (43–51 percent, with a further 25–32 percent regarding them as such to some extent), as well as all secret agents. When collaboration is directly linked to genocide or repressions, indirect administrative involvement through work in the relevant structures is considered almost equally important.

A clear pattern is visible here: in all three periods, secret agents are judged more harshly than regular employees of the repressive apparatus, even though it was precisely the latter who organised and carried out the repressions, while the role of agents was generally auxiliary. Although in Lithuania, as in other post-communist countries, all security structures are judged severely – as an unquestionable 'embodiment of evil'²² – because of their direct association with repressions, secret agents are nevertheless evaluated more harshly than other employees of the repressive apparatus. When assessing agents in public opinion, the degree of collaboration is also an important criterion, with more people considering those who collaborated actively to be collaborators. Such assessments may be linked to the generally negative image of agents that prevails in Lithuania. As Liucija Vervečkienė observes, 'hypothetical affiliation with, or assistance to, the former KGB, whether proven or merely assumed, is a more general label used today when referring to individuals or groups perceived as anti-state or unpatriotic'.²³ The assessment of secret agents may also be influenced by moral considerations, as betraying people within one's own social environment may be judged more harshly on moral grounds. Secret agents of various coercive structures are judged more harshly in other post-communist countries as well. For instance, in Hungary, from as early as 1989, the secret agents of the security services have been judged more harshly than the police who had directly supported the regime since

²² Florin Abraham, 'To collaborate and to Punish: Democracy and Transitional Justice in Romania', in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, p. 139.

²³ Liucija Vervečkienė, *op. cit.*, p. 26.

1957.²⁴ In this case, the opening of archives and historical research became 'an instrument for unmasking alleged wrongdoers, treating them as among the most despicable collaborators'.²⁵ One of the most important reasons for such evaluations, alongside other factors, is considered by researchers to be moral judgement, whereby the 'betrayal of one's own' is assessed more harshly. Peter Apor and Sándor Horváth illustrate this by quoting a Hungarian MP: 'the policemen wore a police uniform, but the "brick" [the synonym for secret agent] didn't wear a 'brick''.²⁶ In Romania, secret agents of the security services were also assessed more harshly, with the public only showing greater leniency towards agents who had confessed.²⁷

In Lithuania, the more unfavourable evaluation of secret agents compared with other 'collaborators' may be largely linked to moral judgement, since not only Soviet-era but also Nazi-era secret agents are regarded as collaborators by more people than the employees of the repressive apparatus of those periods. The harsher assessment of Soviet-era secret agents may be partly related to the uncertainty created by missing documents, which makes the process of identifying KGB agents difficult or even impossible.²⁸ This reinforces feelings of ambiguity and suspicion. The issue is further brought to the fore by the repeated demands of various political forces to disclose the names of agents who confessed and whom the state has committed to keeping classified (even though they constitute only a small share of all agents who operated during the Soviet period). However, a considerable proportion of respondents also regard all regular employees of the repressive apparatus as collaborators, which demonstrates the severity of the criterion concerning links to repressions.

The second most important group of criteria concerns *employment or participation in party-administrative structures or the corresponding parties*. People differentiate this criterion according to the position of the institution or individual within power relations – that is, the degree of decision-making power held. Across all three occupation periods, those who held positions with real decision-making power in the highest government

²⁴ Péter Apor and Sándor Horváth, 'Closing the Past – Opening the Future: Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary', in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, p. 107.

²⁵ *Op. cit.*, p. 110.

²⁶ *Op. cit.*, p. 107.

²⁷ Florin Abraham, 'To collaborate', pp. 141–143.

²⁸ A large share of agents' personal files were destroyed or removed to Russia at the end of the Soviet period. According to data from the Lithuanian Special Archives, 33,760 LSSR KGB agent files and 2,477 operational files were destroyed during 1989 and the first three months of 1990, while approximately 5,000 personal files of the same agency and 169 operational files were transferred to the USSR KGB Omsk Oblast Archives. In 1990, a substantial part of the information about these files was also destroyed – 73 registration journals of KGB agents' personal and operational files, as well as lists of 15,000 destroyed KGB agent files. See Kristina Burinskaitė, *Slaptieji KGB bendrininkai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2022, p. 23–24.

institutions – the *nomenklatura* (bureaucratic elite) during the Soviet period and the county governors, police chiefs and general councillors during the Nazi occupation – are more frequently regarded as collaborators, with 34–45 percent of respondents classifying them as collaborators unconditionally, and a further 33 percent – to some extent. By contrast, fewer people regard other employees of these institutions or officials at the local level as collaborators. Slightly more than half of the population classify all members of the Lithuanian Communist Party (LCP) in both Soviet periods as collaborators, either unconditionally or to some extent, while an even larger share do so in the case of members of pro-Nazi parties during the Nazi occupation (34 percent unconditionally, with a further 33 percent to some extent). The assessment of the participants in the controversial June Uprising²⁹ stands out for the high proportion of respondents who have no opinion: 36 percent. Meanwhile, 43 percent of respondents regard its participants as collaborators at least to some extent, and 21 percent do not regard them as collaborators.

In the first two groups of criteria, consideration is also given to the individual's personal involvement and level of activity. Personal involvement in certain actions (including the activities of secret agents) is regarded as a more important indicator of collaboration than collaboration mediated through institutions – that is, participation in the repressive or party apparatus. However, the differences between them are not large (8–10 percent), and the collective responsibility of all members of repressive or other power-holding structures is also considered important.

The third most important group of criteria is related to *participation in the creation and dissemination of the ideologies of the occupation regimes*. Some 56–57 percent of the population regard everyone who created and propagated the occupier's ideology during both Soviet periods (writers, journalists, teachers, lecturers and others) as collaborators, either unconditionally or to some extent. Those who propagated Nazi ideology are assessed even more harshly, with 36 percent of the population regarding them as collaborators unconditionally, and 34 percent – to some extent.

The fourth group of criteria is more often referred to by researchers not in terms of collaboration, but of *everyday conformism* – the opportunistic, routine adaptation undertaken in order to survive. The smallest proportion of respondents classify such attitudes as collaboration. Only 14 percent agree that, in both Soviet periods, *everyone who followed the authorities' orders, with the exception of those involved in the resistance*, collaborated; a further 25 percent regard such behaviour as collaboration to some extent. For the Nazi

²⁹ Aimed at restoring Lithuania's independence, the June Uprising took place on 22–28 June 1941, following Nazi Germany's attack on the USSR. The uprising was unsuccessful, and it is assessed controversially due to manifestations of anti-Semitism in its documents and the that time or later connections of some of its participants to Nazi crimes.

occupation period, the figures are slightly higher: 19 percent and 29 percent respectively. A similar pattern is seen in assessments of 'horizontal collaboration':³⁰ 14 percent of respondents believe that, across all periods, *'everyone who lived with the occupiers, including spouses'*, collaborated, with an additional 25 percent agreeing that they collaborated to some extent.

Comparing assessments of collaboration across different occupation periods, it can be seen that, according to all criteria, respondents evaluate collaboration in the two Soviet periods in virtually identical terms, even though historical research assesses the nature of the regime's activities in these periods differently. Collaboration during the Nazi occupation, although regarded as somewhat less relevant to contemporary society, is evaluated in much the same way and, in some respects, even more harshly than collaboration during the Soviet period. This is likely linked to the Holocaust – the largest mass killing in Lithuania's history. Given the involvement of some Lithuanians in this crime, the more severe assessment of collaboration with the Nazi regime also indicates that society acknowledges the collaboration of 'its own', including their links to the crimes.

We can see that there is a high degree of consensus in society regarding the main criteria for assessing collaboration. This is reflected both in the very small share of respondents who disagree with the key criteria (4–10 percent) and in the predominance of unconditional assessments compared with the relatively small proportion of assessments 'to some extent'. The overall concept of collaboration in contemporary society is therefore fairly clear, and there is broad agreement on its core criteria: links with repression are indisputable, and participation in the highest political and administrative structures of the occupation regimes – especially in positions with decision-making power – is also of major importance. Differences between the two Soviet periods do not affect the general criteria used to evaluate collaboration under Soviet rule.

However, there are also less stringent criteria in public opinion that fewer people endorse unequivocally. The response option 'to some extent' made it possible to distinguish how strictly the criteria are applied – between clear-cut 'black-and-white' assessments and more ambiguous 'grey zone' evaluations. As noted above, people most often apply unequivocal criteria to individuals and repressive structures that were directly or indirectly associated with Stalinist repression or the Holocaust, and, to a large extent, to those who held real decision-making power in the highest government institutions and to active secret agents of the repressive apparatus. Thus, the boundaries of the first two groups of criteria of the general concept of collaboration prevailing in public opinion appear fairly strict and are seldom questioned. As the power of an institution or the position held within it decreased in the governing structures of the time, assessments become less cate-

³⁰ Narvselius and Grinchenko, 'Introduction', p. 11.

gorical and more ambiguous, giving rise to considerable debate about how these criteria should be applied in specific cases. Assessments by those who consider all members of lower-level institutions or parties to be collaborators are less strict – the ‘grey zone’ is larger, and ‘to some extent’ responses predominate. When ordinary membership in the LCP or participation in local-level party and administrative structures during the Soviet period are viewed as collaboration, the ‘grey area’ is roughly twice the size of the categorical assessments; analogous participation in Nazi structures is evaluated in a similar way, albeit somewhat more strictly. Ideological collaboration – participation in the creation and dissemination of the occupiers’ ideology – is likewise assessed in a lenient and ambiguous manner. In the fourth group of ‘everyday conformism’ attitudes, which most of society does not regard as collaboration, ‘grey-zone’ assessments also predominate.

Thus, when evaluating the criteria that define collaboration, people draw fairly categorical and strict boundaries around the core criteria, on which the absolute majority of society agrees. These include links to repression, as well as participation in the highest political and administrative structures of the occupation regimes that held decision-making power. More reservations are applied to those who were involved in structures and positions with less power, as well as to those who disseminated the occupiers’ ideology. The strictness of public assessments is shaped by criteria such as the position within the regime’s power relations – the degree of decision-making authority held – and, to some extent, personal or institutional (collective) involvement and the level of active participation. The nature of the activity is also important, with political and administrative cooperation being judged more harshly than ideological cooperation. Even more reservations emerge when evaluating the ‘grey-area’ attitudes between resistance and collaboration – namely, ‘everyday conformism’. Next, we will discuss other criteria that are seen in public opinion as ‘softening’ the boundaries of the concept of collaboration.

Criteria that ‘soften’ assessments of collaboration

As already noted, the nuances and multivalence of the concept of collaboration become apparent when examining specific cases in specific contexts, and the application of clear-cut definitions to particular situations is often uncertain, conditional and nuanced.³¹ A study of family memory conducted in Lithuania likewise reveals a significant gap between the clearly understood, strict categories defining collaboration at the structural (collective) level and their ambiguity and indeterminacy in specific cases.³² The boundaries can be questioned in two ways – either by challenging the very notion of the boundaries, or by accepting them but disputing the attribution of specific cases to a particular group.³³

³¹ L. Vervečkienė, *Gal jie tikrai buvo...*, p. 25–26; Narvselius and Grinchenko, ‘Introduction’, pp. 8–12.

³² Liucija Vervečkienė, *op. cit.*, p. 24.

³³ Narvselius and Grinchenko, *op. cit.*, p. 14.

Based on the main criteria, the general boundaries of the concept in Lithuanian public opinion are fairly strict. However, the attribution of particular cases or individuals to 'collaboration' can, at times, give rise to considerable debate in the public sphere.

In this survey we also examined several criteria that 'soften' general assessments of collaboration in specific cases, asking respondents to evaluate various circumstances that might 'justify' collaboration (see Fig. 5).

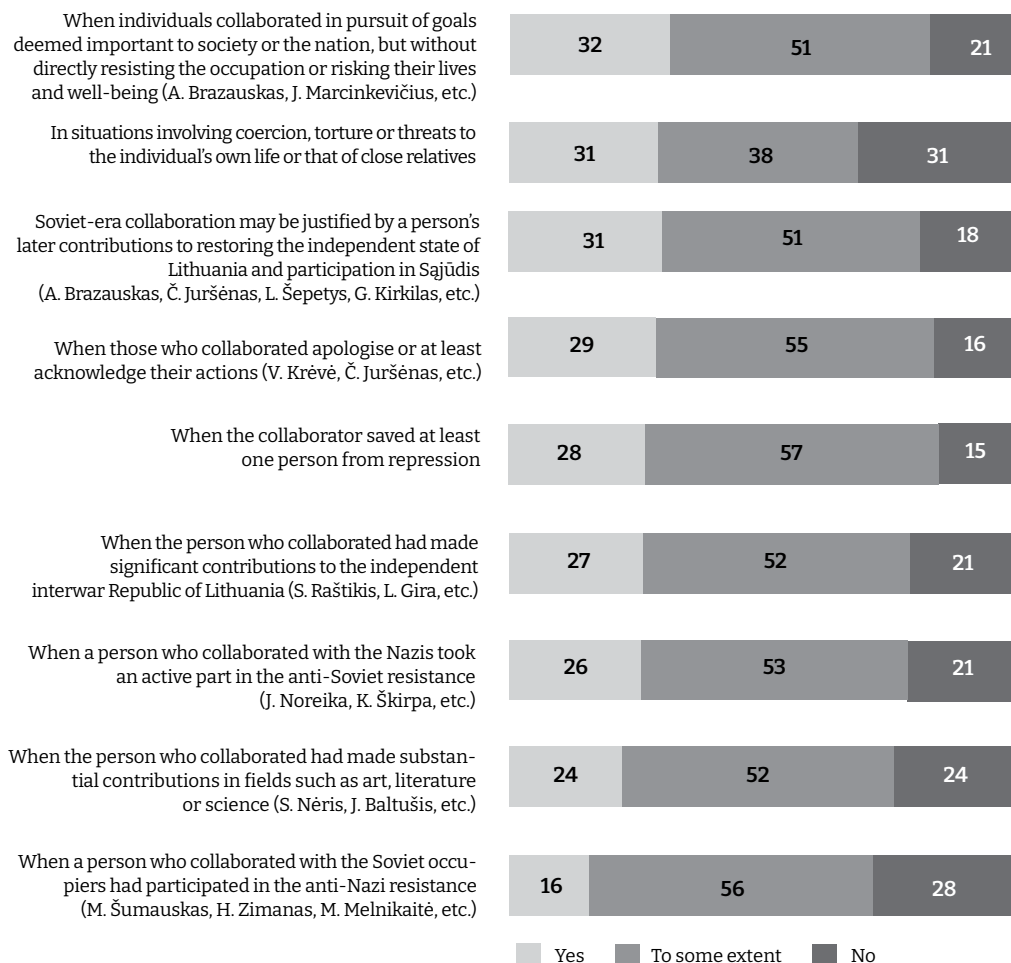

Figure 5. Attitudes towards circumstances that 'justify' collaboration. Question: *In which cases can collaboration be justified or assessed more leniently?*

There are certain cases where it is more common for respondents to feel that collaboration may be justified: when individuals collaborated in pursuit of goals deemed important to society or the nation, but without directly resisting the occupation or risking their lives and

well-being (32 percent); in situations involving coercion, torture or threats to the individual's own life or that of close relatives (31 percent); and, in the case of collaboration during the Soviet period, in view of later contributions to restoring the independent state of Lithuania and participation in Sąjūdis (also 31 percent).

The data show that very few respondents regard any of the listed circumstances as fully exculpatory; among those who consider collaboration justifiable, most are inclined to justify it only to some extent. These assessments reveal the influence of communicative memory – the memory transmitted through informal communication between generations living today. People are most inclined to 'justify' the opportunistic attitudes common among cultural and other elites in the late Soviet period, when individuals collaborated in pursuit of goals deemed important to society or the nation, but without directly resisting the occupation. The influence of this memory is also evident in the fact that, among the criteria seen as 'justifying' collaboration, later contributions to restoring the independent state of Lithuania and participation in Sąjūdis carry greater weight than their contributions to the interwar Republic of Lithuania. A person's stance towards their past cooperation is also important (acknowledging one's collaboration and expressing repentance), as is 'dual loyalty' – contributions to one's own community while collaborating (saving people from repression and so on). The participation in the anti-Soviet resistance of people who collaborated with the Nazis is considered a slightly more important extenuating circumstance than participation in the anti-Nazi resistance by people who collaborated with the Soviet occupiers. Fewer respondents regard contributions to culture as justifying collaboration than contributions to independence or participation in anti-Soviet resistance, suggesting that political activities carry greater weight in assessments of collaboration.

Even more nuances in the application of the concept of collaboration prevailing in public opinion are revealed by assessments of the 'collaboration' of specific individuals whose actions have been, or continue to be, debated in the public sphere. These assessments reflect both the general criteria of the concept outlined earlier and several of the 'justifying' criteria (see Fig. 6).

Unlike in the descriptions of the general criteria for collaboration, collaboration during the two periods of the Soviet regime – the Stalinist and the post-Stalinist – is assessed differently in specific cases. Among the listed figures, the largest share of respondents regard individuals from the Stalinist period as collaborators: First Secretary of the Communist Party Antanas Sniečkus, and, to a somewhat lesser extent, writers and poets of the time who engaged in collaboration – Kostas Kubilinskas, who was also an NKVD agent, and Petras Cvirka, a writer who held positions of power within the political structures of the time. The poet Salomėja Nėris, who propagated communist ideology but had limited involvement in political activity, is regarded as a collaborator by slightly fewer respondents – 15 percent, with a further 36 percent considering her a collaborator 'to some ex-

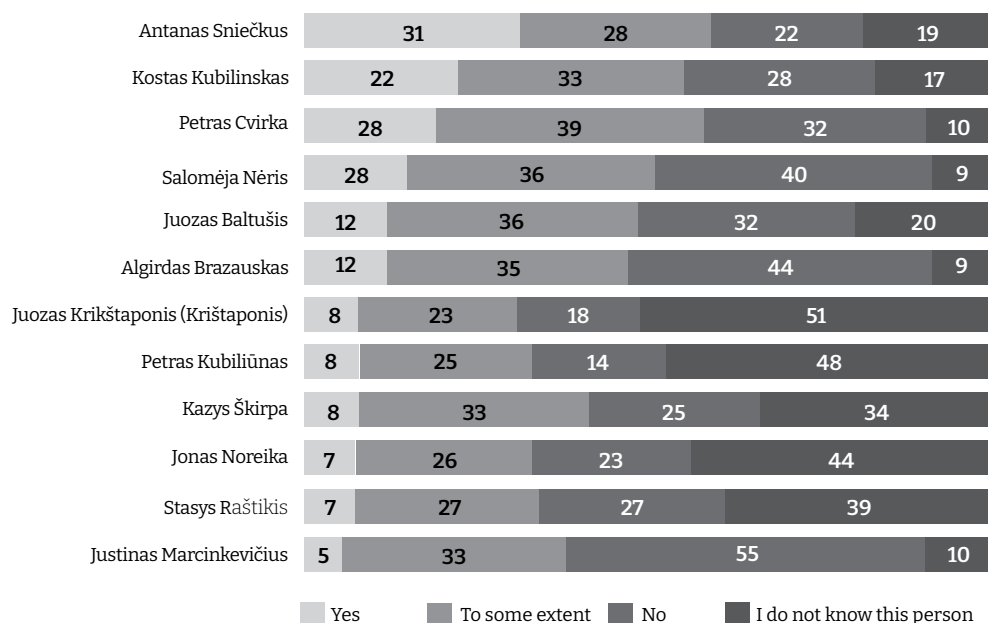

Figure 6. Trends in the classification of Lithuanian historical figures as collaborators. Question: *In your opinion, should these individuals be regarded as collaborators?*

tent'; the assessment of the Soviet-era writer Juozas Baltušis is similar. Even fewer people consider Algirdas Brazauskas – the secretary of the Communist Party of Lithuania during the late Soviet period who also played an active role in Lithuanian politics after the restoration of independence – to be a collaborator. The smallest share of respondents view the late-Soviet poet Justinas Marcinkevičius, who also took an active part in the restoration of independence, as a collaborator (5 percent, with a further 33 percent judging him to have collaborated 'to some extent').

It is noteworthy that a substantial share of the public (35–51 percent) are not familiar with some of the figures whose collaboration and commemoration have prompted rather contentious and emotionally charged debates in the public sphere. These are people associated with the Nazi period and the first Soviet occupation (1940–1941): 51 percent of respondents said that they did not know of Juozas Krikštonis (Krištonis);³⁴ 48 percent

³⁴ Juozas Krikštonis (Krištonis) collaborated with the Nazi regime during the German occupation. In October 1941, he was commander of the 2nd Company of the TDA Battalion in the mass killing of prisoners from the Rudzyensk ghetto and of inmates of Stalag No 352, the Minsk prisoner-of-war camp. At the end of the war and in the postwar period, he took an active part in the armed anti-Soviet resistance, serving as commander of the Vytis Military District partisans. He was killed in 1945. See Mindaugas Pocius, „Juozas Krištonis (Krikštonis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“, *Genocidas ir rezistencija*, 2022, Nr. 1(51), p. 7–36.

did not know of Petras Kubiliūnas;³⁵ 44 percent did not know of Jonas Noreika;³⁶ 39 percent did not know of Stasys Raštikis;³⁷ and 34 percent did not know of Kazys Škirpa.³⁸ An equally small share of the public – 7–8 percent – regard these individuals as collaborators unconditionally, while between 23 and 33 percent consider them to have collaborated to some extent. This would indicate that some of the public debates surrounding particular figures are of little relevance to the wider public. There is also no significant polarisation in public opinion regarding their assessment: among those who are familiar with these figures, the majority – roughly 60 percent – classify them as collaborators at least to some extent. At the same time, the biographies of most of these individuals reflect the contradictory loyalties (or lack thereof) resulting from the history of Lithuanian occupations during successive periods of occupation, the combinations of collaboration and resistance or multiple loyalties and other problematizing unambiguous assessment options. Therefore, different criteria and memory narratives sometimes collide even in the evaluation of a single individual's collaboration – the heroic narratives of post-war armed anti-Soviet resistance, as well as the narratives of anti-Nazi resistance, of cooperation with the occupying power, and of victims of repression. The collision of these different assessments gives rise to a range of evaluative outcomes. For example, anti-Soviet resistance, imprisonment or death – although they do not negate the fact of collaboration – may soften the assessment criteria for some people on a symbolic scale. The assessments of certain figures show that even the strictest criteria – links to repressions – are, in specific cases, applied with reservations. For example, a share of those familiar with Juozas Krištaponis (Krištaponis), who took part in mass killings, do not regard him as a collaborator (37 percent). In these respondents' views, his involvement in anti-Soviet activity, his imprisonment and his death 'for Lithuania' appear to symbolically offset his links to the crimes.

³⁵ General Petras Kubiliūnas was the head of the institution of General Councillors established by the Nazis from 1941 to 1944. In 1944, he fled to Germany, where he was abducted by agents of the Soviet counterintelligence services and taken to Moscow. He was executed in Moscow in 1946.

³⁶ Jonas Noreika worked within the Nazi administrative structures at the beginning of the occupation in 1941. As county governor, he signed orders establishing the Jewish ghetto and authorising the confiscation of property. In 1943, he was imprisoned in the Stutthof concentration camp for involvement in anti-Nazi activities. After the war, he returned to Vilnius, where he took an active part in the anti-Soviet underground. He was eventually arrested by the Soviet authorities and executed in 1947.

³⁷ Former Commander of the Lithuanian Armed Forces General Stasys Raštikis opposed the proposal to resist the Soviet Army by force in 1940. After the USSR occupied Lithuania that same year, he was appointed deputy chair of the Ministry of National Defence Liquidation Commission. When he was dismissed, he fled to Germany.

³⁸ Colonel Kazys Škirpa was a Lithuanian military officer and diplomat who contributed to the creation of the Lithuanian Armed Forces. While in Germany, he organised the 1941 June Uprising, which was aimed at restoring the Lithuanian state in the first days of the German-Soviet War. When Germany did not agree to their demands, the uprising collapsed just a few days later. Some of the documents Škirpa had distributed in connection to the uprising contained anti-Semitic statements.

Thus, when concrete individuals are assessed, both the criteria for identifying collaboration and the criteria that may be seen as ‘justifying’ it are applied in a more individualised manner. Unlike abstract assessments of actions deemed to constitute collaboration, specific figures from the late Soviet period tend to be judged somewhat more favourably than collaborators from the Stalinist period. Literary activity during the Stalinist period, when accompanied by limited political engagement (as in the case of Salomėja Nėris), is regarded as a lesser degree of collaboration than literary activity combined with active political participation (as in the case of Petras Cvirka). In this context, contributions to contemporary Lithuania carry more weight than contributions to the interwar republic. A substantial share of the public are unfamiliar with some of the controversial figures from the Nazi and interwar periods whose collaboration and memorialisation have generated contentious debate in public discourse; hence, these discussions are only relevant to a small segment of society.

Assessments of certain forms of (non-)memorialisation of collaboration

As previously mentioned, many of the public debates on issues of collaboration over the past decade have centred less on the historical evaluation of particular individuals or events, on which specialists (though not always the general public) largely agree, and more on their public memorialisation or, conversely, the removal of memorials. These debates are usually linked to specific memory policy decisions, events or figures. Some of the evaluations of these forms of (non-)memorialisation were also examined in our survey (see Fig. 7).

Figure 7. Attitudes about the forms of (non-)memorialisation of collaborators. Question: *In your opinion, how should the memory of people who collaborated with the occupation regimes be handled today? (select no more than the three top options)*

In responding to the question about the forms of (non-)memorialisation of collaborators in contemporary society, the largest share of respondents – 45 percent – supported publicly acknowledging their collaboration, while 43 percent favoured an individualised assessment that also takes account of their merits. In the absence of consensus, 20 percent of respondents supported public discussions without rushing to make a decision. A further 20 percent of respondents supported categorical measures – removing all memorials of collaborators from public spaces – while 16 percent suggested leaving existing memorials unchanged. Thus, most people advocate more moderate and individualised approaches to memory policy decisions.

Socio-demographic factors and their influence

Socio-demographic factors only differentiate assessments in a limited number of respects. Variables such as respondents' income, level of education and age have almost no impact on evaluations of collaboration. The strongest influence is that of *gender*: men are more likely than women to regard questions of collaboration in all periods as relevant, and men also tend to assess collaboration more categorically. Collaboration in both Soviet periods is considered relevant or very relevant by 59 percent of men and 43 percent of women, while for the Nazi occupation period, the corresponding figures are 45 percent of men and 38 percent of women. Men also express higher levels of agreement than women with all the criteria used to define collaboration, more frequently classifying all the groups and individuals mentioned in the survey as collaborators, and supporting more categorical memory policy measures (such as removing all memorials of occupation regimes). Women, by contrast, are more likely than men to favour more moderate assessments and to support individualised evaluations of collaboration and decisions on (non-)memorialisation, as well as the view that, where society is divided on matters of (non-)memorialisation, there should be public discussions without rushing to make a decision.

Residents of the major cities are somewhat more likely than those living elsewhere to regard employees of the Soviet repressive apparatus and active secret agents as collaborators, as well employees of the highest Soviet government institutions and local-level officials who had real decision-making power. They are also more inclined to classify individuals who propagated Nazi ideology as collaborators.

People with higher levels of education are somewhat more likely to regard employees of the highest government institutions in both Soviet periods who held real decision-making power, as well as all secret KGB agents during the post-Stalinist era, as collaborators. They also attribute 'everyday conformism' to collaboration more often than respondents with lower levels of education, considering *everyone who followed the orders of the Soviet authorities, with the exception of those involved in the resistance*, as collaborators. In addition, people with higher levels of education view questions of collaboration during the Nazi period as somewhat more relevant.

Income levels only have a statistically significant effect on attitudes towards individuals who created and propagated Soviet ideology in the late Soviet period – people with higher incomes are more likely than others to regard them as collaborators.

The influence of *age* on the attitudes towards collaboration studied is also negligible. Younger residents are more likely to consider employees of the highest government institutions of the post-Stalinist period and individuals who spread Nazi ideology as collaborators. Older respondents (aged 56 and over) are more likely than younger people to view contributions to interwar Lithuania and participation in the anti-Soviet resistance as circumstances that 'justify' collaboration.

The comparatively limited influence of socio-demographic factors on attitudes towards collaboration confirms that, on the one hand, there is broad societal agreement on many of the criteria for the concept of collaboration, both general and specific, that prevail in public opinion. On the other hand, the concrete interpretations of this multidimensional and complex concept have many nuances and aspects whose differences appear to be linked less to socio-demographic characteristics than to other forms of societal division.

Conclusions

Questions concerning collaboration with the occupying powers during the Soviet and Nazi occupations are quite pertinent in present-day Lithuania – slightly more than half of the country's adult population consider them relevant or very relevant, and a further quarter regard them as moderately relevant. Thus, issues of collaboration in society are important and, unlike in the first decades of independence, are not overshadowed by a narrative of resistance and nonconformity.

Public opinion reveals a fairly clear overarching understanding of 'collaboration' with these regimes, and there is broad societal agreement on its core criteria. For most people, the key factors in defining collaboration are involvement in the repressive actions and structures of the occupation regimes, and work in political-administrative institutions and positions that held real decision-making power. In public opinion, the boundaries of these criteria are relatively strict and unambiguous. There is more reservation and ambiguity when assessing work carried out in positions or structures with less power, or the dissemination of the ideologies of occupation regimes; however, only a small share of the population (10–25 percent) disagree with these collaboration criteria altogether. The absolute majority of respondents do not associate the opportunistic adaptation or 'everyday conformism' with collaboration.

Public opinion indicates that the strictness of the assessment is also shaped by criteria such as the position within the regime's power relations – the degree of decision-making authority held – and, to some extent, personal or institutional involvement and the level

of active participation. The nature of the activity is important as well, with political and administrative cooperation being judged more harshly than ideological cooperation. The more severe assessment of collaboration with the Nazi regime compared to collaboration with the Soviet authorities, as well as the harsher evaluation of specific Stalin-era collaborators relative to figures from the late Soviet period, indicates that society acknowledges the collaboration of 'its own', including their links to the crimes.

The study also revealed other criteria that 'soften' the boundaries of the concept of collaboration. People are most inclined to 'justify' the familiar opportunistic attitudes of the late Soviet period – when individuals collaborated in pursuit of goals deemed important to society or the nation, but without directly resisting the occupation. Later or earlier merits to the country also serve as important 'justifying' criteria: the contributions of collaborators to the restored state, with participation in Sąjūdis carrying slightly more weight than contributions to the interwar Republic of Lithuania. An individual's acknowledgement of their collaboration and expressions of remorse are important as well. Participation in the anti-Soviet resistance of people who collaborated with the Nazis is considered a slightly more important extenuating circumstance than participation in the anti-Nazi resistance by people who collaborated with the Soviet occupiers.

Assessments of concrete individuals are more nuanced and individualised, yet there is no marked polarisation of opinion here either. Compared with the general criteria, there are more differences in how collaboration in the Stalinist and post-Stalinist periods is evaluated, and later contributions to Lithuania after the restoration of independence have a considerable 'justifying' effect. Literary activity during the Stalinist period is judged as more 'justifiable' than participation in political life. A substantial share of the public are unfamiliar with some of the controversial figures from the Nazi and interwar periods whose 'collaboration' has generated many emotionally charged debates in the public arena; hence, these discussions are only relevant to a part of society.

Socio-demographic factors have comparatively limited influence on assessments of collaboration. The clearest influence is that of gender: compared to women, men find these questions more relevant and are harsher in their assessments of all forms of collaboration. Education and place of residence only affect certain individual dimensions, while age differences have little impact. The concept of collaboration is complex and has many nuances and aspects whose differences appear to be linked less to socio-demographic characteristics than to other forms of societal division.

Literature

1. Abraham Florin, 'To collaborate and to Punish: Democracy and Transitional Justice in Romania', in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, pp. 129–147.
2. Anušauskas Arvydas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
3. Apor Péter, Sándor Horváth and James Mark, 'Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist Regimes', in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 1–20.
4. Apor Péter and Sándor Horváth, 'Closing the Past – Opening the Future: Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary', in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 105–128.
5. Bubnys Arūnas, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
6. Bubnys Arūnas, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.
7. Budrytė Dvilė, 'Memory Politics and the Study of Crises in International Relations: Insights from Ukraine and Lithuania', 2021, <<https://rdcu.be/ctTfA>>, pp. 1–39.
8. Burinskaitė Kristina, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.
9. Burinskaitė Kristina, *Slaptieji KGB bendrininkai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2022.
10. Martin Dean, 'Where Did All the Collaborators Go?', *Slavic Review*, 2005, No. 64 (4), pp. 791–798.
11. Girnius Kęstutis K., 'Išdavystė', *Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5, p. 36–42.
12. Girnius Kęstutis K., 'Paspriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas', *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.
13. Ivanauskas Vilius, 'Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrininkų trajektorijose', *Darbai ir dienos*, 2014, p. 209–227.
14. Kasperavičius Algis, 'Kolaboravimas: chronologinės ribos', *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 85–88.
15. Klumbys Valdemaras, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
16. Krawatzek Felix, 'Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union', *East European Politics and Societies and Cultures*, 2022, No. 36 (1), pp. 298–327.
17. Narvselius Eleonora and Gelinada Grinchenko, 'Introduction: "Formulas of Betrayal" – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory', in: *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius and Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 1–27.

18. Narvselius Eleonora and Grinchenko Gelinada, eds. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, London: Palgrave Macmillan, 2018.
19. Pocius Mindaugas, „Juozas Krištaponis (Krikštaponis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“, *Genocidas ir rezistencija*, 2022, Nr. 1(51), p. 7–38.
20. Putnaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
21. Šutinienė Irena, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, Kaunas, 2008, p. 111–134.
22. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, sudarė Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
23. Tininis Vytautas, „Kolaboravimo sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 71–78.
24. Vervečkienė Liucija, „Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas“, *Tautosakos darbai*, 2025, p. 13–31.
25. Zake Ieva, ‘The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia,’ in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 59–80.

Latvians and the Soviet System in the 1970s and 1980s: Challenges of Adaptation and Collaboration

Daina Bleiere

Institute of Latvian History, Faculty of Humanities, University of Latvia

✉ daina.bleiere@lu.lv

ORCID ID: 0000-0003-1638-8401; SCOPUS Author ID: 57957356100

Summary. This article examines the current state of research and debate on cooperation with the Soviet regime in Latvia through the application of Stanley Hoffmann's concepts of collaboration and collaborationism. The main objective of this article is to identify the challenges of analysing collaboration in Latvia during the 1970s and 1980s, taking into account the changing social environment, societal adaptation to the Soviet system and shifts in government policy. Whereas *collaborationism* is commonly understood as unquestioning submission to the Soviet system, *collaboration* developed in Latvia as a strategy for preserving national identity under the pressures of Russification.

Keywords: collaboration, collaborationism, Soviet occupation, Latvian statehood.

Latviai ir sovietinė sistema XX a. 8-ajame ir 9-ajame dešimtmėiais: prisitaikymo ir kolaboravimo iššūkiai

Santrauka. Straipsnyje analizuojama dabartinė tyrimų ir diskusijų apie bendradarbiavimą su sovietiniu režimu Latvijoje situacija, pasitelkiant Stanley Hoffmanno pasiūlytas kolaboravimo (angl. *collaboration*) ir kolaboracionizmo (angl. *collaborationism*) sąvokas. Straipsnyje siekta atskleisti iššūkius, susijusius su XX a. 8–9 dešimtmėiais Latvijoje vykusiu kolaboravimu, atsižvelgiant į kintančią socialinę aplinką, visuomenės prisitaikymą prie sovietinės sistemos ir besikeičiančią valdžios politiką. Kolaboracionizmas buvo vertinamas kaip besąlygiškas paklusnumas sovietinei sistemai, tuo tarpu kolaboravimas griežto prievartinės rusifikacijos režimo sąlygomis Latvijoje formavosi kaip nacionalinio identiteto išsaugojimo strategija.

Reikšminiai žodžiai: kolaboravimas, kolaboracionizmas, sovietinė okupacija, Latvijos valstybingumas.

Introduction

There are various perspectives from which the issue of collaboration with Soviet power may be discussed. One – and possibly the most common – approach is to examine how society currently perceives cooperation. In this case, the focus is more on the dynam-

ics of attitudes towards the Soviet system in general than on the issue of collaboration specifically. Another approach is to study the forms and intensity of collaboration during different stages of the Soviet occupation. In practice, however, there is no way to draw a precise distinction between these two approaches or to separate analysis from real public debates and sentiments. Because *occupation* has become a politically charged term associated with treacherous actions and undesirable behaviour, attempts to analyse it in a more academically rigorous manner frequently fail. In addition to its strong presence in public discourse, this highly unfavourable perception also affects historians' efforts to address the issue. The main objective of this article is to identify the challenges of analysing collaboration in Latvia during the 1970s and 1980s, taking into account the changing social environment, societal adaptation to the Soviet system and shifts in government policy. Before doing so, however, it is necessary to examine the background of the Latvian collaboration debate and the main issues it raises.

In Latvian academic studies – particularly in the 1990s and 2000s – the issue of collaboration has been examined predominantly in relation to the period of the Nazi occupation. These studies directly or indirectly addressed Soviet claims that Latvians were, by definition, Nazi sympathisers and collaborators.¹ Because the Soviet occupation destroyed the Latvian state – despite the fact that the majority of Latvians continued to consider themselves citizens of the Republic of Latvia rather than of the Latvian SSR – there was scepticism regarding the applicability of the term “collaborationism” to the actions of individuals during the Nazi occupation. Nevertheless, these studies did include some conceptual discussion.

Any attempts to address the issue of collaboration with the Soviet occupiers prompted a defensive response, both in the academic community and in public discourse. This reluctance to engage with the communist past stemmed from the fact that significant segments of society – particularly political and cultural elites who had actively participated in dismantling the Soviet system – had also been prominent members of the Soviet nomenklatura. The Latvian Popular Front (LPF) was instrumental in Latvia's return to independence. The LPF was a “united, change-oriented ecosystem”, “which included both

¹ See, for example, Kārlis Kangeris, “Izvēles iespējas: ‘Jaunā Eiropa’, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un ‘Lielā politika’ kara gados (1941–1945)”, in: *Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli 1999.gada 14.-15.jūnijs*, Rīga, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūts, 2007, pp. 79–94; Antonijs Zunda, “Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā”, in: *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, pp. 141–164; Antonijs Zunda, “Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā”, in: *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.-13. jūnijs*, Rīga, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, pp. 17–29; Inesis Feldmanis, *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945): jauns konceptuāls skatījums*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012; Andrievs Ezerģailis, “Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected”, in: *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā*, pp. 119–140; *Occupation, Collaboration, Resistance: History and Perception. Proceedings of an International Conference 27–28 October 2009 in Riga*, Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība (OMB), 2010.

radical nationalists, moderate communists and representatives of other ethnic groups who found the ideals of the Awakening acceptable”.² More than half of the 138 Supreme Council delegates who supported the restoration of Latvia’s state independence on 4 May 1990 were members of the Communist Party. Several of them, such as Anatolijs Gorbunovs, Imants Daudišs and Alfrēds Čepānis, had held senior positions in the party structures. “It is possible that the ability to distance oneself from the occupation period as a criterion for candidate selection was one of the guarantees of the 1990 election’s success”.³ Calls for full-scale lustration were not well received by the public in the 1990s. Defensive stances – such as the notion that almost everyone was an accessory or that everyone was a victim of the Soviet regime – were reinforced by accusations of collaboration with the KGB that were frequently deployed for political gain, particularly during election campaigns.

Collaborationism as a problem in public discourse

Over the past decade, two issues have dominated public debate. One is the publication of a card catalogue of Latvian KGB informers. The need to make the catalogue public was first discussed in the 1990s, but reluctance to identify KGB informers has been reinforced by concerns regarding the incompleteness of the material and the possibility of its manipulation by the KGB. Between 1994 and 2015, the cases of 298 individuals were examined to determine whether they had collaborated with the KGB. In most cases where the only source was information from the catalogue, the courts concluded that there was insufficient evidence to prove an individual’s involvement with the KGB.⁴ Few of the individuals listed in the catalogue have admitted to being KGB informants.⁵

Until 2018, the issue of former KGB agents primarily received media and public attention during Saeima and municipal elections. Historian Jānis Taurēns notes that this attention was situational; there has been relatively little investigative journalism, and the press has not devoted extensive coverage to these issues.⁶ Established in 2015, the KGB Scientific Research Commission significantly advanced the academic study of the topic,

² *Latvijas Republikas dibinātāji un atjaunotāji: Personas un laikmets, compiled by Gatis Krūmiņš*, Rīga: Latvijas Mediji, 2020, p. 114.

³ *Ibid.*, p. 121.

⁴ Juris Stukāns, “Tiesu nolēmumu analīze par sadarbības ar LPSR Valsts drošības komiteju fakta konstatēšanu”, in: K. Jarinovska (scientific ed.), *VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 1. sējums. Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas*, Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija, Latvijas Universitāte, 2016, pp. 116–144.

⁵ One of the few cases was the confession of physician and politician Georgs Andrejevs in 1994. Georgs Andrejevs, “Tā, tas nu ir pateikts! Atklāta vēstule maniem vēlētājiem, draugiem un 5. Saeimas deputātiem”, *Diena*, 28 May 1994, special issue, pp. 17–19.

⁶ Jānis Taurēns, “LPSR Valsts drošības komitejas ārštata darbinieku, aģentu un informatoru identitātes un tiesas procesi par sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu: apspriešana presē un publiskajā telpā”, in: *VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 4. sējums. Lielais Brālis Tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras*, Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija, Latvijas Universitāte, 2017, p. 124.

but its principal achievement was the public release of KGB agent record cards in 2018.⁷ The publication of the names of informants significantly intensified media coverage and public debate on the issue.

After Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022, Latvia's public space underwent yet another phase of de-Sovietisation, including the removal of street names and monuments associated with Soviet or Russian domination that had survived the initial de-Sovietisation phase in the 1990s. The most visible outcome of public pressure was the 2022 dismantling of the "Monument to the Liberators of Soviet Latvia and Riga from the German Fascist Invaders" in Uzvaras (Victory) Park in Riga. Since the 1990s, this memorial complex has been a point of conflict. Over time, it developed into Latvia's principal memorial site, where large-scale commemorations of the Soviet Union's victory over Nazi Germany on 9 May were held in the 2000s and 2010s.

Public pressure was directed at a few other monuments as well. Perhaps the most controversial discussions concerned the monument to the writer and Soviet collaborator Andrejs Upīts (1877–1970) in front of the Congress Hall in the capital. There were also calls to close the Andrejs Upīts Memorial Museum in central Riga and the Andrejs Upīts Memorial House in Skrīveri. Although this has been an issue since 1988, the most recent round of debate has been particularly heated. Given Upīts's complex and controversial legacy and his contribution to Latvian literature, discussions surrounding him have been especially contentious. Literary scholar Andris Koroševskis argues that Upīts's support for the Soviet occupation in 1940 was a logical step in his political development, which began at the turn of the 20th century with the aim of "working and living in a socialist country and society".⁸

Upīts's case is central to many Latvian debates on collaboration and is representative of smaller-scale discussions that reflect public interest in cultural collaborationism.⁹ Cultural figures were often held to higher standards than the broader public, given the important role they were seen to play as moral leaders during the Soviet totalitarian period. This perspective assumes that such figures possessed greater agency, in contrast to "ordinary" individuals, who lacked agency and were mere playthings and victims of strong historical forces. Cultural elites were thus considered capable of making informed choices and anticipating the consequences of their actions.

⁷ Available on the Latvian National Archives website: www.kgb.arhivi.lv.

⁸ Arnis Koroševskis, *Lielais noliedzējs: Andrejs Upīts*, Rīga: Dienas Grāmata, 2022, p. 363.

⁹ Ilmārs Šlāpins, "Sirdsapziņas noplēšamais talons", *Rīgas Laiks*, April 2003; Gunita Nagle, "Nepieradināmais Ojārs Vācietis", *Diena*, 11 April 2003; Elita Veidemane, "Lieciet beigām Matisonam mieru!", *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 24 October 2008; Skaidrite Lasmane, Didzis Bērziņš, "Pakļaušanās paradums un pretošanās", in: Vilis Lācis, *Ceļojums uz Norietu pilsētu*, Rīga: Divpadsmīt, 2012, pp. 291–303.

Naturally, debates concerning well-known and revered cultural figures may offer a more nuanced perspective on the political context of their actions and prompt individuals to reflect on how they themselves might have responded in comparable circumstances. One such example is a recent television debate on the role of the poet Ojārs Vācietis in the repression of his secondary school classmate in 1951.¹⁰ However, personalising the problem of collaborationism tends to reduce it to binary oppositions – “traitor” versus “victim”, “bad” individuals versus “good”, and so on – and to narrow it down to questions of personal motives and individual guilt.

Can the 1970s and 1980s be discussed in terms of collaboration and collaborationism?

In general, collaborationism is most often associated with the 1940s and 1950s, when Stalinism was at its peak and the Soviet Union was at its most totalitarian. This was a period when the regime pursued both its open enemies and those suspected of disloyalty with equal brutality. Although cooperation with the Soviet authorities may in some cases have been voluntary, it was often coerced through extortion and threats of death directed at individuals or their loved ones. Collaborators were frequently victims of the totalitarian regime rather than willing traitors, and should therefore be treated with greater empathy, or at least with a degree of understanding. While established typologies and classifications of collaboration and collaborationism can be applied to analyse the attitudes and behaviour of political and cultural elites, scholarship on this period has generated relatively little productive debate.

When discussing the 1970s and 1980s, the situation becomes considerably more complex. The concept of collaboration was originally developed to describe situations involving the cooperation of an occupied country with its occupiers, typically during World War II. In such contexts, the occupation only lasted a few years. As can also be seen in the case of Andrejs Upīts, the views, attitudes and conceptual frameworks of both collaborationists and resistance fighters were often shaped long before the occupation. However, the Soviet occupation of Latvia and the other Baltic States extended over several generations, amounting to roughly half a century. The occupying power represented a totalitarian regime with a highly specific set of views, and younger generations were exposed to – and raised in accordance with – its values and norms. People learned the Soviet way of life, as well as its political and ideological vocabulary, as they adapted to the regime. Engagement with the political system was largely unavoidable, even for ardent opponents. Even in the more liberal post-Stalinist period, the system remained a restrictive political, social and economic structure that offered very limited possibilities for organising one’s life outside

¹⁰ Zane Ozoliņa, “Ojāra Vācieša ziņojums, pēc kura izsūtīja skolas biedru. Vai jaunības izvēle maina dzejnieka daļiņas vērtējumu?”, *LSM.lv*, 5 February 2026.

it. Furthermore, with very few exceptions, citizens were unable to leave the USSR through emigration. Over time, people became accustomed to the Soviet regime, and few believed they would ever live to see a democratic political system or the restoration of Latvia's independence.

In previous publications, I proposed using attitudes towards Latvian statehood as a criterion for analysing the extent to which individuals and social groups engaged in collaboration with Soviet and Nazi authorities (following Hoffmann's distinction between collaboration and collaborationism).¹¹ This criterion is readily applicable to the initial phase of the Soviet occupation in June and July 1940, and can also be applied effectively to subsequent developments under both Soviet and Nazi rule. It is likewise applicable to the second Soviet occupation following World War II, as both the general population and members of the national resistance continued to hope for the restoration of an independent state. In my opinion, the suppression of the Hungarian Revolution in the mid-1950s, which made it clear that no external forces were willing or able to support the restoration of independent statehood, marked a turning point. As a consequence of the Cold War international order, Latvia remained within the Soviet Union. The defeat of the Latvian national communists in 1959 dealt a further blow, demonstrating that aspirations for greater autonomy – even within the Soviet system – were completely unrealistic. In this context, the applicability of the statehood criterion in assessing the political conduct of the general population or of particular individuals may be called into question.

In the late 1980s, the goal of restoring Latvian statehood became increasingly attainable. It is possible to revisit the concepts of collaboration and collaborationism from 31 May 1989, when the LPF called for a public discussion on the restoration of independence. From this point onwards, an individual's attitude towards this objective became a decisive factor in determining their political position in Latvia.¹²

I revised my approach to this issue after conducting research on Latvian elites in the 1970s and 1980s. The notion that Latvia had been an independent state, that it was under occupation, and that the Soviet system had been imposed on Latvians continued to circulate and remained part of the public consciousness. This understanding was shared even by those who voluntarily collaborated with the regime. Individuals who were part of the local nomenklatura during the 1960s and 1970s were born in independent Latvia and were fully aware of how Soviet power had been established in Latvia and how it was perceived,

¹¹ Daina Bleiere, "Par kolaborāciju: definīcijas, klasifikācija, pielietojamība vācu un padomju okupācijas pētniecībā Latvijā", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2014, No. 2, pp. 139–167; Daina Bleiere, "Collaboration and Resistance: Definitions, Classification and Their Application in Research on the Nazi and Soviet Occupations in Latvia", in: Valters Nollendorfs, Valter Ščerbinskis (eds.), *The Impossible Resistance: Latvia between Two Totalitarian Regimes (1940–1991)*, Rīga: Zinātne, 2021, pp. 16–46.

¹² Bleiere, "Collaboration and Resistance", pp. 30–31.

even if they were critical of the popular myth of the “good old Ulmanis times”. To some extent, collaborationism was reinforced by Soviet imperial policies of socialist industrialisation, Russification and increased immigration to Latvia from neighbouring republics, which strengthened Latvians’ pessimistic perceptions of their nation’s prospects for survival. Therefore, the issues of statehood and the survival of Latvians as a nation and cultural entity became intertwined. The focus shifted towards the physical and cultural survival of the Latvian nation. Collaboration with the dictatorship came to be seen as a necessity for that survival. It is important to understand the distinction Hoffmann draws in this context between *collaboration* and *collaborationism*. He defines *collaboration* as cooperation between a defeated country and a victorious power: its aim is to preserve or restore the state and it is guided by patriotic considerations.¹³ In the circumstances of Latvia in the 1960s and 1970s, however, collaboration acquired a somewhat different meaning: it was perceived as necessary to ensure the survival of the Latvian nation from the imperial pressures of the Soviet state and system. It was widely believed that, in order to resist Soviet imperialism, “decent” Latvians were needed in positions of political, administrative and cultural leadership.

Hoffmann defines *collaborationism* as voluntary and often enthusiastic cooperation with an adversary for reasons of self-interest or ideology. It is true that collaborationism may be mistaken for collaboration, and that the distinction between the two is often ambiguous. Attitudes within Latvian society towards cooperation with the Soviet authorities underwent significant changes in the 1970s and even more so in the 1980s. According to my research on the Komsomol nomenklatura in Latvia, as well as on local elites in rural districts, only a small proportion of the Latvians whose biographies were examined came from families with overtly pro-Soviet or collaborationist backgrounds (such as Soviet activists of the 1940s, Party members, KGB officers, police officers, members of the destruction battalions, etc.). Improved living conditions, higher income, professional opportunities and vertical mobility were the main factors behind individuals’ decisions to join the Komsomol or pursue a career within the Communist Party. Socialisation within the system had certain intergenerational effects. According to an analysis of the backgrounds of ethnic Latvian Komsomol secretaries in rural and urban areas, few came from families that had engaged in collaboration in 1940–1941 or in the years immediately following World War II. However, their parents had already attained a degree of social or professional standing within the Soviet system as Party members, middle- and lower-level administrators, or similar.¹⁴ The next generation found it psychologically easier to increase

¹³ Stanley Hoffmann, “Collaborationism in France during World War II”, *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3 (September 1968), pp. 375–395, <<http://www.jstor.org>>.

¹⁴ Daina Bleiere, “Agenten des Wandels? Der Komsomol und seine Funktionäre in der Lettischen SSR in den 1970er Jahren”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 2024, Vol. 19, pp. 125–152, <https://doi.org/10.30965/9783657797141_006>. URL: <<https://brill.com/display/book/9783657797141/BP000013.xml>>.

their level of engagement with the system because their parents were already involved in it. This suggests that internal resistance to the Soviet regime within Latvian society diminished with each successive generation. At the same time, however, the Soviet system itself was deteriorating. Even the Party nomenklatura began to regard ideological collaborationism as outdated. The ethnic Latvian component of the nomenklatura often appealed to national culture and positioned itself as the custodian of national identity in an attempt to gain legitimacy.

Latvians were comparatively underrepresented in key political posts, such as the Central Committee of the Latvian Communist Party and the apparatus of the Riga City Party Committee, as they constituted less than 40% of the membership of the Communist Party of Latvia in the mid-1980s. Despite their exclusion from many strategically significant positions, Latvians were dominant in certain sectors. This was the result of calculated policy decisions made in Moscow following the defeat of the Latvian national communists in 1959. Latvians were ousted from the Soviet Union's most important sectors, including rail, air and sea transport, and manufacturing, as well as the repressive apparatus. However, they retained and at times even strengthened their position in culture and education, as this sphere was regarded as a privileged domain of titular nationalities in the Soviet republics. Latvians also managed to hold onto power within certain sectors in the capital city of Riga and the major industrial towns, but their standing was the strongest in rural areas. According to my most recent study on the composition of local elites in three rural Latvian districts during the 1980s, Latvians accounted for nearly 90.9% of the local nomenklatura in Talsi district¹⁵ and 88.2% in Cēsis district.¹⁶ In striking contrast, Ludza district had a sizable Russian population in the past, and following World War II, local elites were often supplemented by individuals from neighbouring Russia. In this district, Latvians accounted for only 35.5% of the local elite.¹⁷ However, there were relatively few rural areas similar to Ludza district, most of which were located in the Latgale region. Consequently, districts with a Latvian majority within the nomenklatura played a decisive role in the process of restoring independent statehood.

The scope of action available to Latvian elites was expanded by Brezhnev's attempts to stabilise the local nomenklatura in the 1970s. Previously, the periodic rotation of elites was a key mechanism used by both Stalin and Khrushchev in Latvia and other Soviet republics to combat localism – the formation of close-knit groups inclined to prioritise local interests over those of Moscow. During the 1950s and 1960s, party officials and administrators

¹⁵ Latvian State Archives of the Latvian National Archives (LNA LSA), FPA-4152_US52_GV21–24; US53_GV131–132; US55_GV162, 164–165; US57_GV139–146; US63_GV6–13. 165 personal files of the nomenklatura were analysed.

¹⁶ LNA LSA, FPA-4155_US57_GV138–154; US59_GV160, 211–245, 247–259, 261; US61_GV17–21; US63_GV6. 255 personal files of the nomenklatura were analysed.

¹⁷ LNA LSA, FPA-4136_US61_GV26–43. 152 personal files of the nomenklatura were analysed.

in agriculture and other sectors were regularly transferred between districts within Latvia. In the 1970s and 1980s, however, the stability of local elites increased significantly.¹⁸ The vast majority of local officials during this period were either native to the district or had strong familial or professional ties to it. As a result, local elites became increasingly embedded in local society. This development became the main reason why local authorities in most rural areas did not obstruct the pro-independence movement when it emerged and, in many cases, actively supported it.

In rural areas, a locally born Soviet elite emerged that was able to consolidate itself, provide a degree of stability, and partially balance the influence of groups that were associated with members of the military, repressive and party apparatuses that had come to Latvia during the occupation period and were seen as representing imperial interests. The Latvian-born elite attached considerable importance to the question of national identity, despite the fact that open discussion of it had been prohibited following the defeat of the national communists in 1959. These topics could be discussed publicly with the introduction of the USSR's policies of perestroika and glasnost, which addressed previously suppressed issues such as the events of 1959, Latvia's perceived imperial economic exploitation, changes in ethnic composition, and ethnic tensions. This led to something of an explosion of public consciousness, which also affected processes of self-identification within the Komsomol apparatus and the Communist Party. The National Awakening and the restoration of independence were significantly shaped by this context. Some officials actively engaged in politics, and many expressed support for the restoration of independence and for the LPF.

The idea of collaboration as a means of maintaining national identity rests on the assumption that those engaged in such activity acted with purpose and determination, and this is often how people present their behaviour. However, not everyone was motivated by high ideals; many advanced their careers simply because they were able to adapt to the system or were driven by self-serving, egoistic goals. Collaboration in the name of preserving national identity may therefore also function as a justification for careerism. It is difficult to engage in an entirely honest discussion of where collaboration ends and collaborationism begins, even though many attempts are made to explain, if not excuse, such behaviour, leaving the boundary between the two inherently blurred.

The changes made possible by perestroika were significantly facilitated by individuals who had previously collaborated with the regime but were able to assume responsibility and articulate objectives grounded in national interests (as they understood them at the time). If Jānis Peters, chairman of the Writers' Union, and Džemma Skulme, head of

¹⁸ For more on this trend at the level of provincial Party leadership, mostly in Slavic republics, see: Yoram Gorlizki, Oleg Khlevniuk, *Substate Dictatorship: Networks, Loyalty, and Institutional Change in the Soviet Union* (Yale-Hoover Series on Authoritarian Regimes), New Haven: Yale University Press, 2020.

the Artists' Union, had not supported the LPF in its early stages, its development would have been significantly hampered. In addition, even the more cautious members of the Latvian elite were often compelled to lend support to the Awakening, as they had to take their immediate social and professional environment into account, particularly given their concentration in specific regions and sectors. Whereas social adaptation typically proceeds gradually, in this case it unfolded with the force of an avalanche. Just two years after the first open demonstration on 14 June 1987 – a flower-laying ceremony at the Freedom Monument in Riga organised by the opposition group Helsinki-86 – the LPF issued its 31 May 1989 declaration and formally began discussions on the restoration of Latvia's independence.

Party elites initially attempted to employ containment strategies during those two years, which included ignoring or suppressing the people who were trying to introduce new ideas. Fear of Moscow's reprisals was one factor, but it is also important to note that the elite, particularly the Party nomenklatura, was embedded in the system and needed time to adjust to the new circumstances.¹⁹ Next came syncretism, the incorporation of elements of new ideas into pre-existing frameworks.²⁰ Both phases – containment and syncretism – are evident in Latvia in 1987–1988, when the so-called reform communists constructed a historical narrative of 20th-century Latvia that integrated both Soviet and interwar Latvian perspectives in an effort to reconcile society with the Soviet system. These efforts also included attempts to develop the idea of the republic's economic self-sufficiency. However, when pro-imperial and pro-independence positions emerged as the main political dividing line in 1989, these efforts were abandoned.

The distinction between collaborationists and collaborators, which was not always clear prior to 1987, became more apparent as pro-independence sentiment grew. For instance, Alfrēds Rubiks was relatively popular until 1988, when he was the chairman of the Riga City Executive Committee. However, when he was the leader of the pro-Moscow Communist Party of Latvia from 1990 to 1991, he became extremely unpopular as one of the most committed opponents of independence. The dividing line between supporters and opponents of the restoration of Latvian statehood became more distinct. This increasingly clear distinction played a fundamental role in the political struggle for independence, but it did not eliminate questions of personal responsibility, degrees of collaboration or the consequences of ethical and political choices for individuals.

¹⁹ For example, Anatolijs Gorbunovs admitted in 1997 that his views had changed slowly. He knew what had happened in 1959: "It seemed to me that the Latvians had rushed something back then, so I thought I should try to achieve it somehow more gradually." Karina Pētersone, Ilze Būmane, *Valstsvīrs: Anatolijs Gorbunovs*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2020, p. 97.

²⁰ Margaret S. Archer, *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*, revised edition, Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1996, pp. 192–195.

Conclusion

In the wake of Russia's full-scale invasion of Ukraine and the release of the KGB informant catalogue, discussions about cooperation with the Soviet regime have intensified over the past decade. However, in-depth analysis of the issue and investigative journalism remain scarce. Although academic studies on collaborationism have contributed to a more nuanced approach to public debate, this has not been sufficient.

Discussions of collaboration tend to focus on the 1940s and 1950s, while the 1970s and 1980s receive far less attention. One reason for this is that political behaviour that can be described as collaboration was relatively widespread, and many individuals who can be classified as collaborators, or even collaborationists, played a significant role in various processes connected to the restoration of national statehood and remained active in politics, public administration and other fields. These factors contribute to the relative reluctance to address this topic directly.

The primary criterion for distinguishing between collaboration and collaborationism is the attitude towards national statehood. This criterion is particularly difficult to apply to the period from the 1960s to the mid-1980s, when allegiance to an independent Latvian state could not serve as a benchmark, as the Cold War international order offered no realistic prospect of the country regaining independence in the foreseeable future. In this context, the issue of cooperation shifted towards questions of allegiance to the Latvian people's survival (their physical existence and the preservation of their language and culture), as well as their role in the republic's governance and economy. When the restoration of independent statehood became a realistic objective in 1989, questions of loyalty to the state again became central.

Nevertheless, it is important to note that collaboration and collaborationism are analytical concepts, and applying them to the behaviour of specific individuals may lead to their use as labels or as a means of expressing disapproval of certain individuals. These categories help to avoid reducing complex phenomena to simple dichotomies such as "compliance" versus "resistance" or "victims" versus "oppressors", and instead enable a more nuanced description and analysis of occupation contexts and attitudes towards the occupying power. Both collaboration and collaborationism are situational and contingent, and do not necessarily reflect a stable or defining characteristic of an individual. In certain contexts, the same individual may be both a collaborationist and a participant in the resistance. This issue therefore requires further research and discussion regarding typology, classification, and the applicability of these concepts.

Sources and literature

Archives

Latvian State Archives of the Latvian National Archives

FPA-4136_US61_GV26-43.

FPA-4152_US52_GV21-24; US53_GV131, 132; US55_GV162, 164, 165; US57_GV139-146;

US63_GV6-13.

FPA-4155_US57_GV139-154; US59_GV160, 211-245, 247-254, 257-259, 261; US61_GV6, 17-21.

Internet sources

LPSR VDK dokumentu arhīvs (LSSR KGB archives): <<https://www.kgb.arhivi.lv>>.

Literature

1. Andrejevs Georgs, "Tā, tas nu ir pateikts! Atklāta vēstule maniem vēlētājiem, draugiem un 5. Saeimas deputātiem", *Diena*, 28 May 1994, special issue, pp. 17–19.
2. Archer Margaret S., *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*, revised edition, Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1996, pp. 192–195.
3. Bleiere Daina, "Agenten des Wandels? Der Komsomol und seine Funktionäre in der Lettischen SSR in den 1970er Jahren", *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 2024, Vol. 19, pp. 125–152, https://doi.org/10.30965/9783657797141_006, URL: <https://brill.com/display/book/9783657797141/BP000013.xml>
4. Bleiere Daina, "Collaboration and Resistance: Definitions, Classification and Their Application in Research on the Nazi and Soviet Occupations in Latvia", in: Valters Nollendorfs, Valter Ščerbinskis (eds.), *The Impossible Resistance: Latvia between Two Totalitarian Regimes (1940–1991)*, Rīga: Zinātne, 2021, pp. 16–46.
5. Bleiere Daina, "Par kolaborāciju: definīcijas, klasifikācija, pielietojamība vācu un padomju okupācijas pētniecībā Latvijā", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2014, No. 2, pp. 139–167.
6. Ezergailis Andrievs, "Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected", in: *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga*, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, pp. 119–140.
7. Feldmanis Inesis, *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945): jauns konceptuāls skatījums*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012.
8. Gorlizki Yoram, Khlevniuk Oleg, *Substate Dictatorship: Networks, Loyalty, and Institutional Change in the Soviet Union* (Yale-Hoover Series on Authoritarian Regimes), New Haven: Yale University Press, 2020.
9. Hoffmann Stanley, "Collaborationism in France during World War II", *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3 (September 1968), pp. 375–395, <<http://www.jstor.org>>.
10. Kangeris Kārlis, "Izvēles iespējas: „Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un 'Lielā politika' kara gados (1941–1945)", in: *Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli 1999 gada 14–15 jūnijs, Rīga*, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūts, 2007, pp. 79–94.

11. Koroševskis Arnis, *Lielais noliedzējs: Andrejs Upīts*, Rīga: Dienas Grāmata, 2022, p. 363.
12. Lasmane Skaidrite, Bērziņš Didzis, "Pakļaušanās paradums un pretošanās", in: Vilis Lācis, *Ceļojums uz Norieta pilsētu*, Rīga: Divpadsmīt, 2012, pp. 291–303.
13. *Latvijas Republikas dibinātāji un atjaunotāji: Personas un laikmets*, compiled by Gatis Krūmiņš, Rīga: Latvijas Mediji, 2020, p. 114.
14. Nagle Gunita, "Nepieradināmais Ojārs Vācietis", *Diena*, 11 April 2003.
15. *Occupation, Collaboration, Resistance: History and Perception. Proceedings of an International Conference 27–28 October 2009 in Riga*, Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība (OMB), 2010.
16. Ozoliņa Zane, "Ojāra Vācieša ziņojums, pēc kura izsūtīja skolas biedru. Vai jaunības izvēle maina dzelnieka daiļrades vērtējumu?", *LSM.lv*, 5 February 2026.
17. Pētersone Karina, Būmane Ilze, *Valstsvīrs: Anatolijs Gorbunovs*, Rīga: Zvaigzne ABC, 2020, p. 97.
18. Stukāns Juris, "Tiesu nolēmumu analīze par sadarbības ar LPSR Valsts drošības komiteju fakta konstatēšanu", in: K. Jarinovska (scientific ed.), *VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 1. sējums. Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas*, Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija, Latvijas Universitāte, 2016, pp. 116–144.
19. Šlāpins Ilmārs, "Sirdsapziņas noplēšamais talons", *Rīgas Laiks*, April 2003.
20. Taurēns Jānis, "LPSR Valsts drošības komitejas ārštata darbinieku, aģentu un informatoru identitātes un tiesas procesi par sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu: apspriešana presē un publiskajā telpā", in: *VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 4. sējums. Lielais Brālis Tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras*, Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija, Latvijas Universitāte, 2017, p. 124.
21. Veidemane Elita, "Lieciet beigtam Matisonam mieru!", *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 24 October 2008.
22. Zunda Antonijs, "Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā", in: *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956.gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, pp. 141–164.
23. Zunda Antonijs, "Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā", in: *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs*, Rīga, second edition, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, pp. 17–29.

This article was written with the financial support of the Latvian Council of Science, project "Navigating the Latvian History of the 20th–21st Century: Social Morphogenesis, Legacy and Challenges" (No VPP-IZM-Vēsture-2023/1-0003).

The Right to Privacy and Personal Data Protection in Russia, Lithuania and Germany: From History to Current Discourses¹

Monika Rogers

Institute of Lithuanian History

✉ monika.rogers@istorija.lt

Summary. This article discusses public and legal discourses related to ideas and perceptions of privacy and personal data security in Germany, Lithuania and Russia. It investigates whether – and if so, how – the historical ideas and beliefs about privacy and personal data protection are still shaping attitudes and policies related to personal data protection and privacy of these three countries. Russia, Lithuania and Germany had similar historical experiences of living in non-democratic societies. However, today Russia is drifting towards a completely opposite normative and geopolitical trajectory than Lithuania and Germany. The article reveals how differences in political systems affect legal agendas related to personal data protection. It also takes into consideration both similarities and differences between Germany and Lithuania.

Keywords: Personal Data Protection, Respect to Privacy, Human Rights, Law, History, Lithuania, Germany, Russia.

Teisė į privatumą ir asmens duomenų apsaugą Rusijoje, Lietuvoje ir Vokietijoje: nuo istorijos iki šiandienos diskursų

Santrauka. Straipsnyje aptariami viešieji ir teisiniai diskursai, susiję su privatumo ir asmens duomenų apsaugos idėjomis ir jų suvokimu Vokietijoje, Lietuvoje ir Rusijoje. Taip pat tiriama, ar (ir jei taip, tai kaip) istorinės idėjos ir įsitikinimai apie privatumą ir asmens duomenų apsaugą vis dar formuoja požiūrį ir politiką, susijusią su asmens duomenų apsauga ir privatumu šiose trijose šalyse. Rusija, Lietuva ir Vokietija turėjo panašią istorinę gyvenimo nedemokratinėse visuomenėse patirtį. Tačiau šiandien Rusija dreifuoja į visiškai priešingą normatyvinę ir geopolitinę trajektoriją nei Lietuva ir Vokietija. Straipsnyje atskleidžiama, kaip politinių sistemų skirtumai veikia su asmens duomenų apsauga susijusias teises darbotvarkes. Taip pat atsižvelgiama į Vokietijos ir Lietuvos panašumus ir skirtumus.

Reikšminiai žodžiai: asmens duomenų apsauga, pagarba privatumui, žmogaus teisės, teisė, istorija, Lietuva, Vokietija, Rusija.

¹ The research idea was developed and the primary research on this topic was evaluated under the program “re-constitution – Exchange and Analysis on Democracy and the Rule of Law in Europe”. Dr. Monika Rogers was a program fellow in 2020–2021. More information about the program: <<https://www.reconstitution.eu/en/home>>.

Introduction

The European Convention on Human Rights, formally called Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR) defines respect to privacy as one of the fundamental human rights. Article 8, titled "Right to respect for private and family life", claims: "Everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence".²

Also, the article establishes that "there shall be no interference by a public authority with the exercise of this right", unless such an interference is executed "in accordance with the law and is necessary in a democratic society in the interests of national security, public safety or the economic well-being of the country, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others".³

The attempts to define the concept and the right to privacy can be traced in the ideas and cognitive frameworks of the most influential philosophers, whose thoughts have shaped Western Civilization – from Aristotle to Hannah Arendt.⁴

However, in 20th century Europe and globally, this fundamental right was harshly violated by various dictatorships and non-democratic regimes. As the Albanian scholar Fatos Lubonja experienced while living and being a political prisoner in an Albanian communist dictatorship gave him a sense that privacy, "as a dimension of freedom, has not existed as a concept in our culture, which was deeply marked by totalitarianism".⁵

Today, European countries and societies, many of whom have a non-democratic past, are facing new threats to this fundamental right, defined by multiple factors – from technological progress to growing political extremism and a frightening geopolitical situation. In 2022, the United Nations warned in their report, that "People's right to privacy is coming under ever greater pressure from the use of modern networked digital technologies whose features make them formidable tools for surveillance, control and oppression".⁶

The UN recognized the threats of these developments and claimed that, in such conditions, it is "essential that these technologies are reined in by effective regulation based

² European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15; supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16, Strasbourg, p. 11, <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG>.

³ *Ibid.*

⁴ H. Arendt (2013), *The Human Condition: Second Edition*, University of Chicago Press, pp. 58–72.

⁵ F. Lubonja (2001), Privacy in a Totalitarian Regime, *Social Research*, 68, 1, Privacy (Spring), p. 237.

⁶ UN Press Release, Office of the High Commissioner for Human Rights, "Spyware and surveillance: Threats to privacy and human rights growing, UN report warns", 16 September 2022, <<https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/09/spyware-and-surveillance-threats-privacy-and-human-rights-growing-un-report>>.

on international human rights law and standards”.⁷ According to the report, current technological developments directly pose threats to human rights and democracy, by shifting the power balance between the citizens and the authority in a negative way:

Modern data-driven technologies are dramatically shifting the balance of power between the entity carrying out the surveillance and those being monitored. Before the advent of large-scale automated surveillance and data analytics tools, there were practical limitations to surveillance that provided a certain level of protection for individuals, even when in public. (...) Today, a single officer can monitor the social media accounts of dozens of people and, with the assistance of advanced software and big data analytics, small teams can observe and profile thousands of accounts.⁸

Keeping these trends in mind, the driving idea behind this paper is to study the legal and public discourses on digital-space related to privacy and personal data security in Germany, Lithuania and Russia from the Soviet and state socialist era until this day. These three countries are chosen due to several factors:

- a) The fact that Russia, Lithuania and Germany all share the legacy a non-democratic past, defined, first, by the long-lasting state-socialist legal systems and, in the case of Germany – National Socialist totalitarianism.⁹ Having experienced harsh violations of the right to privacy in the past, they are interesting cases for comparisons with current developments related to the right to privacy.
- b) The pioneering role which Germany played in the establishment of the Right to Privacy framework within EU.¹⁰
- c) The importance of the current Russian regime in building the legal and political discourse, justifying the violation of this fundamental human right.¹¹
- d) Lithuania is an interesting and suitable case for analysis due to several factors, but, most importantly, its rapid post-Soviet transition (including dealing with the former Soviet state surveillance legacy), successful creation of the rule of law and integration in the EU – and at the same time, the geographical proximity to Russia as a NATO border region, that causes a constant threat and worries of hybrid warfare, surveillance

⁷ *Ibid.*

⁸ The right to privacy in the digital age. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 4 August 2022, <<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/442/29/pdf/g2244229.pdf>>.

⁹ It is important to mention, that Lithuania has also experienced Nazi Germany's period as well (1941–1944). However Soviet and State Socialism systems' impact was longer lasting – due to the much shorter period of Nazi occupation (4 years versus 5 decades). See more: A. Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, 2007.

¹⁰ F. Molnár Gábor (2018), Germany: a fair balance between scientific freedom and data subjects' rights? *Human Genetics*, 137, p. 622.

¹¹ T. Lokot (2020), Data Subjects vs. People's Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia, *Media and Communication*, 8(2), pp. 314–322.

and propaganda. Lithuania is also an interesting case for our research because it demonstrates the success and failures of EU legislation and policies, related to the protection of personal privacy.¹²

This article investigates whether historical ideas and experiences related to privacy protection in these countries have shaped – and continue to shape – the rules, regulations and policies governing communication in the digital sphere. I also take into consideration current developments related to the right of personal data privacy in these three countries – that include, but is not limited to such topics as legal and technological developments, security risks and the current geopolitical reality, paying particular attention to Russia's full-scale aggression against Ukraine.

The research aim is to describe legal and political discourses and definitions related to personal data protection in Germany, Lithuania and Russia, their evolution and relation to the past. The research objectives include: a) attempts to indicate if (and if yes, how) the non-democratic past still influences legal and normative reality of personal data protection in these countries; b) to analyse and compare the most important laws and legal practices, including court cases, related to the protection of privacy.

Researching the historical definitions of the concept of “privacy” and “personal data protection” is only a part of my research. I question, as well, if the Soviet and state-socialist perspectives still impact today's national law, legal practices and general understanding about privacy rights and personal data protection issues in Russia, Germany and Lithuania. It is also important to investigate the vulnerabilities and difficulties that these societies might encounter or are already experiencing due to their non-democratic past and because of their long experience of living under legal systems that rather imitated than implemented the basic democratic principles (in the case of Russia, such system is still present).

The biggest challenge of the research was to find the appropriate methodological choices. The research design is based on qualitative research methods, including comparative law, and critical analysis of digital archives, public sources and academic literature.

Combining different research methods proved to be a fruitful research strategy in order to achieve the macro-perspective research aims and objectives outlined in this paper. First of all, the analysis of the legal and historical sources was performed. It was also the study of the academic literature conducted. This strategy enabled the analysis of the changes of legal, political and popular (as reflected in the mass media) approaches towards privacy and personal data security in Russia, Germany and Lithuania from the state-socialist and Cold War periods to this day.

¹² N. Bitiukova (2021), Lithuania Reports: GDPR Implementation Series, *European Data Protection Law Review (EDPL)*, Vol. 7, No. 1, pp. 108–114.

Originally this article was not supposed to cover Ukraine. However, as we will see later in this article, Russia's full-scale invasion in 2022 plays a significant role in changing attitudes, tactics and behaviour strategies, related to personal data protection and digital security in Europe and beyond, influencing Lithuania, Germany and Russia directly. Therefore, the developments in Ukraine regarding this issue will be briefly discussed in the paper.

Case studies, focusing on privacy and personal data protection, when Lithuania, Germany, or Russia are analysed separately, as individual cases, are quite common. Various aspects of this topic are investigated: from balancing new technologies, such as Large Language Models and Data Protection in today's Germany¹³ to successes and failures of the practical GDPR implementations in Lithuania (for instance, by D. Beinoravičius, V. Keršulienė and I. Mačernytė-Panomariovienė).¹⁴

Some comparative studies also exist. For example, they are comparing privacy protection in Lithuania and Poland,¹⁵ Lithuania and Latvia.¹⁶

The Russian regime's policy towards personal data is also well researched by such authors as T. Lokot.¹⁷ The same can be said about research on privacy violations from a historical perspective.¹⁸

However, this paper suggests two aspects, defining my research novelty: investigating current issues of privacy in the context of historical past; analysing Russia, Germany and Lithuania together, in one study and one paper.

In this research, the term *discourse* means "everything that has been said and written" on the specific topic, by the members of the certain "discourse community". The discourse allows individuals to make sense of the objects and phenomena, existing in the world and in the society.¹⁹

¹³ F. Leboukh, E. Baba Aduku, O. Ali (2023), Balancing ChatGPT and Data Protection in Germany: Challenges and Opportunities for Policy Makers, *Journal of Politics and Ethics in New Technologies and AI*, 2(1), e35166.

¹⁴ D. Beinoravičius, V. Keršulienė, *Privacy Protection in the Transmission of Personal Data in Business – Insights from Lithuania*. 12th International Scientific Conference "Business and Management 2022", May 12–13, 2022, Vilnius, Lithuania; I. Mačernytė-Panomariovienė (2023), Discrimination on the Basis of Personal Data in Employment: The Case Study of Lithuania, *Baltic Journal of Law & Politics* 16:1, pp. 24–41, <<https://content.sciendo.com/view/journals/bjlp/bjlp-overview.xml>>.

¹⁵ D. Lisiak-Felicka, M. Szmit, J. Vaičiūnienė (2022), The General Data Protection Regulation 3 Years After. Implementation: A Comparison between Local Government Administration in Poland and the Republic of Lithuania, *European Research Studies Journal*, XXV, 1, pp. 382–394.

¹⁶ A. Pūraitė, N. Šilinskė (2021), State Regulation of Privacy and Its Protection in the use of VIRDs By Police: Comparative Perspective from Latvia and Lithuania, *Public Security and Public Order*, 27.

¹⁷ T. Lokot (2020), Data Subjects vs. People's Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia, *Media and Communication*, 8(2), pp. 314–322.

¹⁸ A. Bateman (2016), The KGB and Its Enduring Legacy, *The Journal of Slavic Military Studies*, 29/1, pp. 23–47.

¹⁹ W. Teubert (2010), *Meaning, discourse and society*, Cambridge University Press, pp. 1–2.

“State socialism” is understood as the political and economic ideology within the socialist movement that advocates state ownership of the means of production – and the political regime that turns such ideology into practice.²⁰ The regimes of the Soviet Union and Soviet Lithuania were examples of state socialism – just as the GDR.

One more term – “transition” – is used while talking about the post-Soviet period. It, at least to some extent, would fit into the time frame between Perestroika (late 1980s – early 1990s) and, for Lithuania and former Eastern Germany, the integration into the Western sphere (for instance, joining the European Union and NATO, which occurred in 2004 in the case of Lithuania). For Russia, it means the attempts to build democracy in the 1990s – that failed after Putin’s first election in 2000. This period in the whole Soviet and post-Soviet sphere and beyond can be analysed using such metaphors as “transformation”, “fraction”, “turning point” and described as the active attempts to build democracy, capitalism and rule of law. For instance, the Lithuanian scholar Zenonas Norkus focused on Lithuania’s radical 1990s shift from Soviet state socialism to the market economy in relation to democratic reform, where he mostly used the term “transformation” (2008).²¹

This research paper attempts to connect history with the present and demonstrate how one affects the other, examining whether – and how – the chosen geopolitical trajectories of Russia, Lithuania and Germany affect their attitudes toward personal data privacy.

1. Concept of privacy under state surveillance: the USSR, Russia, Lithuania, the GDR

As it has been already indicated, Lithuania, Russia and Eastern Germany, despite different pre-state socialist and post-state socialist trajectories, share a similar legacy, when it comes to law and ideology – that is related to the Soviet and state socialist past. Of course, their pre- and post-socialist paths in conceptualising the right to privacy and personal data protection diverged significantly. But shared period of history under communist dictatorship is a reason why some definitions of and approaches toward the right to privacy and data security protection historically were similar.

In Russia, building the new Soviet system started right after the Bolshevik coup of 1917, in Lithuania – more than two decades later. First occupied and annexed by the Soviet Union in 1940, reoccupied in 1944, Lithuania lost its sovereignty and the autonomy of its legal system. The whole field of criminal prosecution, constitutional and civil law was also transformed in line with Soviet standards and eventually, they were integrated into

²⁰ B. Tucker (1985), *State Socialism and Anarchism and Other Essays: Including the Attitude of Anarchism Toward Industrial Combinations and Why I Am an Anarchist* (1st ed.), Colorado Springs: Ralph Myles Publisher.

²¹ Z. Norkus (2008), *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

the unified legal system of the Soviet Union.²² The repressive state apparatus, designed to maintain population control, also became a reality – including such institutions as the NKVD, which changed its names and eventually became the KGB.²³

Officers of Soviet Lithuanian law enforcement / state intelligence and surveillance institutions reported directly to Moscow – allowing the “centre” of the Soviet state to maintain the control. Therefore, looking from the historical perspective, the way Soviet Lithuania and Soviet Russia treated their residents in matters related to their privacy (and violation of that privacy) had similarities.²⁴ Therefore, in the Soviet period, a very similar definition and perception of privacy applies to both Lithuania and Russia.

It is important to stress, that the Soviet legal system and society were more diverse and reflexive than the West portrayed and depicted them during the Cold war era.²⁵ However, the strong mechanisms of centralization of lifestyle standardization²⁶ are also difficult to ignore.

Therefore, both Soviet Russia and Soviet Lithuania followed (or were forced to follow) the same definition and perception of privacy in Soviet law. According to Tetyana Lokot, “the notion of individual privacy has always been a political one throughout Russia’s Soviet and post-Soviet periods, connected as it was to the culture of pervasive state surveillance”, as the Soviet state was constantly attempting to gain control of both public and private lives of citizens.²⁷

The described approach was not only practical – but also ideological. As Lokot claims, according to the views of the early Soviet Bolsheviks, “anything private was deprived of social meaning and thus politically dangerous”, and the so-called “social duty” – as a moral principle, value and ideal – was more important than the commitment to privacy in the Soviet political and legal culture.²⁸ So, in the hierarchy of ethical principles, in Soviet Lithuania and Russia, the commitment to building and strengthening the Soviet regime was higher than the human right to privacy.

²² M. Kareniauskaitė (2017), *Crime and punishment in Lithuanian SSR*, [Doctoral Thesis], Vilnius University.

²³ The KGB, the Committee for State Security was the main security and state surveillance agency in the Soviet Union. KGB was attached to the Council of Ministers of the USSR. It existed from 1954 to 1991. See more in: Aaron Bateman, “The KGB and Its Enduring Legacy”, *The Journal of Slavic Military Studies*, 29/1, 2016, pp. 23–47.

²⁴ K. Burinskaitė (2011), *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990 m.*, [Doctoral Thesis], Vilnius University.

²⁵ S. Fitzpatrick (2007), *Revisionism in Soviet History*, *History and Theory*, 46/4, pp. 77–91.

²⁶ M. R. Beissinger (2006), *Soviet Empire as ‘Family Resemblance’*, *Slavic Review*, 65/2, pp. 294–303.

²⁷ T. Lokot (2020), *Data Subjects vs. People’s Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia*, *Media and Communication*, 8(2), p. 315; T. Lokot (2018), *Be safe or be seen? How Russian activists negotiate visibility and security in online resistance practices*, *Surveillance & Society*, 16/3, 2018, pp. 332–346.

²⁸ T. Lokot (2020), *Data Subjects vs. People’s Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia*, *Media and Communication*, 8(2), p. 315.

One more illustrative example – checking private letters by the Soviets, which was witnessed by many dissidents.²⁹

Germany is a different case: being divided into Eastern and Western states meant also a division between a dictatorship and a democracy. However, it is well researched by historians³⁰ that the activities of the Stasi,³¹ connected to personal privacy violations, also intruded into the Federal Republic of Germany. After the reunification of the country, the state-socialist heritage became a shared burden of the whole German population.³²

The initial design of the German Democratic Republic (East Germany) state surveillance system was copied from the Soviet Union. The GDR transferred the Soviet ideological understanding of personal privacy – and developed a practical implementation of policy that restricted and violated this privacy that had a higher level of efficiency than in many other state-socialist countries. The Stasi surveillance system was infamous for its technological progressiveness of equipment, for the notorious effectiveness of its secret informants (agents) and for its vast network of involved individuals.³³

So, for at least several decades of the 20th century in Russia, Germany and Lithuania were marked by the limitations or even denial of the very concept and idea of the privacy, as one of the most important citizens' rights. Therefore, the full protection of individual citizens' right to privacy was not implemented.

2. Privacy and law during “transition” period: lustration as an issue

After the 1990s, the political trajectories of the former Eastern Germany (now reunited Federal Republic of Germany), Lithuanian Republic and Russian Federation slowly shifted from the previous Soviet/state-socialist model. While Germany started the process of unification, and Lithuania decided to apply for membership of the European Union, the Russian Federation, after a brief period of democracy under president Boris Yeltsin, came back to authoritarianism.

²⁹ Laiškai iš gulago (1979), *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, Nr. 39, <<https://lkbkronika.lt/index.php/39-kronika-1979-m>>.

³⁰ J. C. Schmeidel, *Stasi. Shield and Sword of the Party*, London: Routledge, 2007.

³¹ The Ministry for State Security (Geran: Ministerium für Staatssicherheit, MfS), commonly known as the Stasi, was the state security service of the German Democratic Republic. The Stasi motto was Schild und Schwert der Partei (eng. Shield and Sword of the Party), referring to the ruling Socialist Unity Party of Germany (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED). The Stasi had headquarters in East Berlin. One of the Stasi's main tasks was spying on the population through a vast network of citizens-turned-informants. See more in: *The Stasi at Home and Abroad: Domestic Order and Foreign Intelligence*, *Bulletin of the German Historical Institute*, No. 52 Supplement 9, Washington DC, USA, 2014.

³² K. Jarausch (2014), *Between Myth and Reality: The Stasi Legacy in German History*, *The Stasi at Home and Abroad: Domestic Order and Foreign Intelligence*, *Bulletin of the German Historical Institute*, 52, Supplement 9, Washington DC, USA, pp. 73–83.

³³ H. Müller-Enbergs (2008), *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Teil 3: Statistiken*, Berlin: Christoph Links Verlag.

These transformations, with no doubts, impacted perceptions about individual privacy and its protection. At the same time, all countries faced similar dilemmas concerning privacy and personal data protection, stemming from their non-democratic past. For example, all three countries had to decide how to handle the huge data archives inherited from the former secret surveillance and state repressions-related authorities – and some cases were extremely sensitive in terms of personal data protection.

Among the extensive Stasi documentation legacy, there are extremely numerous personal data records, including a huge archive of information connected to personal health. As one of the foreign observers, Richard Sietmann, commented in the press in 1991 – “But among the old East German government’s files was one set of data that medical researchers now find themselves fighting to preserve: a huge array of epidemiological information, gathered since 1957, on more than 2 million cases of cancer – 95% of all the cases that occurred in East Germany”³⁴. According to him, “Researchers would dearly love to mine this lode to extract information on possible links between cancer and exposure to carcinogens, but they have hit a serious road-block. Under the Federal Data Security Act – now valid throughout Germany – the cancer register is illegal”.³⁵

The mentioned case very well illustrates, how the interchange between two systems, with such different approaches on personal data protection, created new tensions in privacy laws. According to Sietmann, the chosen legal path – strictly limit disclosure of information, collected violating citizens’ right to privacy, even if it could be useful for scientific research and medical innovations – reflected “public fear of a return to the totalitarian past”.³⁶ At that time, united Germany allowed “medical records bearing individual names to be kept only for very specific purposes, narrowly defined in advance”.³⁷

The above discussed German decision today is more relevant than ever – having in mind the current discussion on compromising the right to privacy when it is seen as a limit for innovation cultivation, research and technological progress.³⁸

Another situation that can be mentioned here, that all three countries faced in the 1990s, was related to the mainly political decision – whether the personal data of the former KGB or Stasi agents should be made publicly accessible.

³⁴ R. Sietmann (1991), East German Cancer Data: A Benefit of Big Brother? A detailed database put together by totalitarian East Germany may tempt the new Germany to relax privacy laws, *Science, New Series*, 252/5008, <<https://www.jstor.org/stable/2875334>>.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ L. Hornuf, S. Mangold, Y. Yang (2023), Data Protection Law in Germany, the United States, and China, *Data Privacy and Crowdsourcing. Advanced Studies in Diginomics and Digitalization*, Springer, Cham.

Germany was the first country to open files of secret police to the public – a decision was taken to provide “unlimited access to the victims concerning the data on the agent as well, and to government agencies to request background checks on their employees”.³⁹

In Lithuania, the so-called law of lustration was adopted in 1998. A decision was made to create a state commission to which a former KGB informant could voluntarily confess his or her past activities – and, in exchange, the archived information about his or her involvement with the KGB would be closed for both: academic researches and general public.⁴⁰

This Lithuanian decision created a controversy and resulted in a big polarization of Lithuanian society that is still present. On the one hand, the newly-democratic now independent state of Lithuania chose to be cautious and caring about the personal data of the co-workers of the former repressive apparatus – if they confessed to the Lithuanian authorities (interpreting this confession as the act of loyalty). On the other hand, the victims of the crimes against humanity, state violence, repressions and abuses, committed by the former Soviet authorities including the KGB, interpreted the so-called ‘lustration law’ as an act of injustice.⁴¹

Former Lithuanian political prisoners or forcedly deported persons were claiming – and they are still claiming – for the right to access certain information on who was responsible, who committed crimes against them. The Soviet systems’ victims in Lithuania were comparing their situation with the situation of GDR victims. They demanded a similar right to get the information about their perpetrators, which in the Lithuanian case was not granted.⁴²

In Russia this path was different. During Perestroika and the 1990s there were high hopes that the former KGB archives will be opened, lustration will happen and justice for the victims of state socialism will finally be achieved.⁴³

However, lustration in Russia did not happen. According to J. Michael Waller, even though, in the beginning of the first decade of the 21st century, “the state security system

³⁹ G. Halmai (2007), Lustration and Access to the Files in Central Europe, *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, 5, Zagreb, p. 37.

⁴⁰ Įstatymas „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“, 1998 m. birželio 30 d., Nr. VIII-823, Vilnius, <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/TAIS.59758?jfwid=-n2mqd3363>>.

⁴¹ K. Jarausch (2014), Between Myth and Reality: The Stasi Legacy in German History, The Stasi at Home and Abroad: Domestic Order and Foreign Intelligence, *Bulletin of the German Historical Institute*, 52, Supplement 9, Washington DC, USA, pp. 76–81; J. Ravaitytė (2015), Liustracijos politikos Lietuvoje vertinimas, *Politologija*, 77/1, 2015, p. 49–100.

⁴² Dėl sąmoningo liustracijos vilkinimo (14 November 2007), *XXI amžius*, 84/1581, p. 14, <http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2007/11/14/nuom_02.html>; J. Ravaitytė (2015), Liustracijos politikos Lietuvoje vertinimas, *Politologija*, 77/1, p. 49–100.

⁴³ D. N. Khubova (1994), Imprisoned History: the KGB archives, *The Journal of the International Institute*, Vol. 1, Issue 1, Winter, <<https://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0001.103?view=text;rgn=main>>.

in Russia” was “no longer the centralized, monolithic force of the USSR KGB, but it has preserved a bureaucratic ideology that reveres the Bolshevik Cheka secret police as its lineal ancestor and maintains a cult-like devotion to Cheka founder Feliks Dzerzhinsky” (2004). So, FSB continued the KGB traditions – violating citizens’ rights in order to “defend” Russia’s political regime, including the right to privacy.⁴⁴

3. Shared approach towards personal data protection in the digital era in Lithuania and Germany: from the Federal Republic of Germany experience to the European GDPR

Despite the issues with transitional justice and lustration, Lithuania – as well as the former GDR – eventually transformed their legal systems successfully when it comes to privacy laws and data protection. Today, both countries are following the European Union’s legal approach in this regard.

German experience is very important here. As Gerald Spindler noted, it is important to recognize that “German data protection law has largely influenced EU data protection directives and implements them; therefore, any overview of the German legal framework would be incomplete without reference to European law”.⁴⁵ According to Spindler, the Federal Republic of Germany prior to the reunification “had been the ‘origin’ of European data protection, leading the way in the early-1970s with one of the first acts on data protection”, while “the German Constitutional Court influenced the international debate heavily by deriving the fundamental right of ‘personal data self-determination’ from the Constitution as part of the fundamental rights of mankind”.⁴⁶

It’s hard to disagree with such view – as it is important to remember the Judgment of the German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht) of 15 December 1983, which has established the fundamental right to informational self-determination. The ruling declared that, in an era of automated data processing, individuals must have the authority to decide if and to what extent their personal data can be used and made public.⁴⁷ In academic literature, this decision is seen as a key turning point not only in German constitutional law, but also in wider European legal perspective.⁴⁸

⁴⁴ A. Bateman (2016), The KGB and Its Enduring Legacy, *The Journal of Slavic Military Studies*, 29/1, pp. 23–47.

⁴⁵ G. Spindler (2016), Consumer Data Protection in Germany, Metz, R., Binding, J. Haifeng, P., Huber, P. (eds.), *Consumer Data Protection in Brazil, China and Germany. A Comparative Study*, Göttingen: Göttingen University Press, p. 72.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Abstract of the Federal Constitutional Court’s Judgment of 15 December 1983, 1 BvR 209, 269, 362, 420, 440, 484/83. Accessible online: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1983/12/rs19831215_1bvr020983en.html>.

⁴⁸ G. Spindler (2016), Consumer Data Protection in Germany, Metz, R., Binding, J. Haifeng, P., Huber, P. (eds.), *Consumer Data Protection in Brazil, China and Germany. A Comparative Study*, Göttingen: Göttingen University Press, pp. 71–76.

Later, by decision of 27 of February 2008, the German Federal Constitutional Court annulled the previously adopted provisions of the North-Rhine Westphalian state that allowed the government to conduct online surveillance of personal computers. The decision declared unconstitutional the lack of respect of individual's right to confidentiality of stored data of technology systems, as well as the integrity of information technology systems themselves. It was referred to as the 'IT Privacy' right by the mass media. Basically, it meant that unjustified online surveillance violated the fundamental right to privacy.⁴⁹

In the case of Germany (and later in the Lithuanian legal evolution of personal data protection), one cannot ignore European Law such as the Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data.⁵⁰ As EU directives have binding legal force throughout all member states, Lithuania's accession to the EU in 2004 also meant its integration into the EU legal system for personal data protection.

It is very important to stress that the directive protected only the personal data of individuals; corporate entities were excluded from it.⁵¹

As for Germany, the Federal Data Protection Act (BDSG) of 30 June 2017 should be mentioned. According to Spindler: "Both the European Union Data Protection Directive (DPD) and the proposed GDPR, as well as the BDSG, are characterized by certain fundamental principles of data protection", as "the objective of the directive is to protect the fundamental rights and freedoms of natural persons and, in particular, their right to privacy with respect to the processing of personal data, and to guarantee the free flow of personal data between member states".⁵² It is no surprise that in Germany, concerned with the personal data protection and privacy, the topic of protection of these values is common in the media. This topic covers a wide range of issues: for instance, the role of tech companies in addressing potential data protection risks,⁵³ possible solutions to this problem and proposals for new, more secure software solutions.⁵⁴

⁴⁹ C. Preuß, J.-A. Paul (2008), *German Constitutional Court creates a new fundamental 'IT Privacy' Right*, September, Bird & Bird, Accessible online: <<https://www.twobirds.com/en/news/articles/2008/germanconstitutional-court-creates-a-new-fundamental-it-privacy-right>>.

⁵⁰ Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31995L0046>>.

⁵¹ G. Spindler (2016), *Consumer Data Protection in Germany*, Metz, R. Binding, J. Haifeng, P., Huber, P. (eds.), *Consumer Data Protection in Brazil, China and Germany, A Comparative Study*, Göttingen: Göttingen University Press, p. 75.

⁵² *Ibid.*, p. 91.

⁵³ See, for instance: "Vertrauen und Misstrauen: 20 Jahre Google Deutschland", Donaukurier, 4 October 2021, <<https://www.donaukurier.de/nachrichten/digital/netzundtechnik/Internet-Datenschutz-Geschichte-Unternehmen-Deutschland-USA-Vertrauen-und-Misstrauen-20-Jahre-Google-Deutschland;art251974,4817277>>.

⁵⁴ See, for instance: "TeamViewer will, erste datenschutzkonforme' Unterrichtssoftware anbieten", 28 September 2021, *Spiegel Netzwerk*, <<https://www.spiegel.de/netzwelt/web/teamviewer-will-erste-datenschutzkonforme-unterrichts-software-anbieten-a-87a2ed5d-c4d0-41f9-8335-02a72be19890>>.

In Lithuania, the Law on Legal Protection of Personal Data was adopted on 11 June 1996. As the first article of the law claims that the purpose of the Law is to “safeguard the inviolability of an individual’s private life in the course of processing personal data”⁵⁵. The law regulates “relations arising in the course of the processing of personal data by automatic means, and during the processing of personal data by other than automatic means in filing systems: lists, card indexes, files, codes, etc”⁵⁶.

It seems that the implementation of the law in Lithuania was not always a smooth process and practical challenges have arisen even having sufficient legislation. For instance, in 2014, it was discussed in the media that “the National Audit Office conducted an audit in state institutions and has determined that there are flaws in the protection of personal data”.⁵⁷

According to the media, the aim of this process was to check whether personal data that had been processed by algorithms were well protected. The follow-up report concluded, that “individual rights to personal privacy are insufficiently ensured in Lithuania” and that “not all legislation or personal data protection requirements are implemented in the public sector”. Also, it was stressed that “the regulation in this area is falling behind progress in information and communications technologies”.⁵⁸ Moreover, the report underlined:

“Even though the Law on Legal Protection of Personal Data and its implementing legislation was amended several times from 2008–2012, rapid progress in information and communications technologies raises new issues which are not addressed by today’s legal acts”.⁵⁹

Talking about the Lithuanian public discourse on personal data privacy, the situation has changed significantly in the last two decades. In the early 2000s there was more concern about the state’s illegal action in collecting citizens’ personal data. For instance, during the impeachment⁶⁰ of Lithuanian president Rolandas Paksas, concerns were

⁵⁵ Republic of Lithuania Law on Legal Protection of Personal Data, 11 June 1996 No I-1374 (As last amended on 3 November 2016 – No. XII-2709), <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/ef70b5d2f14811e78f3dc265493430ae>>.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Online Data at Risk to Hackers (2014), *The Baltic Times*, 842, January, p. 5.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ On 26 February 2003 a term by Rolandas Paksas, as elected President of Lithuania, began. Soon concerns arose that he had ties to the Russian mafia. Yuri Borisov, who was a president of the aviation company Avia Baltika, had donated \$400,000 to his campaign, and was given Lithuanian citizenship by Paksas’ decree. This decree was later ruled to be unconstitutional by Constitutional Court of Lithuania and Paksas’ connections were investigated by the State Security Department of Lithuania. In early 2004, the Seimas started impeachment proceedings against him. On 31 March 2004 the Constitutional Court of Lithuania found him guilty of violating the constitution and his oath of office, on 6 April 2004, the Parliament voted positively on removing Paksas from the presidency. See more in: “Lithuanian Parliament Removes Country’s President after Casting Votes on Three Charges”, *New York Times*, 7 April 2004, accessible online: <<https://www.nytimes.com/2004/04/07/world/lithuanian-parliament-removes-country-s-president-after-casting-votes-three.html?pagewanted=1>>.

raised whether Lithuanian security services had violated the law, for instance, by “tapping telephone conversations of suspected public officials, including Paksas himself”.⁶¹

Having said that, the last decade witnessed a shift in Lithuanian public discourse: the concerns about the potential violations by the state regarding personal data seem to be overshadowed by the concerns of other digital threats posed by other actors. For instance, in 2012, as officially reported by Google and covered in the press, “Lithuanian officials were initially reluctant to proceed” with the Street View application initiative “due to privacy and security concerns, a complaint which Google had to previously contend with in other countries”.⁶²

However, the state has been blamed more often for not providing enough security than for deliberately violating the citizens’ personal data. As the *Baltic times* wrote in 2015:

“Cyber security used to be a rather a narrow topic, interesting only to specialists; yet after terror attacks in France, and the events in Ukraine it has been attracting public attention in Lithuania. Some 81 percent of Lithuanian residents feel a growing risk of being targeted by electronic crimes, according to a recent Eurobarometer survey, and worries have not subsided since the government’s launching of a new Cyber Security Center at the start of the year”.⁶³

In an effort to better ensure data security and citizens’ privacy, financial challenges arose: the state had to offer competitive salaries to IT specialists. But, as the press underlined, Lithuanian minister of the Interior of that time, Saulius Skvernelis stated that the government “certainly sees the importance of Lithuania upping the ante with its cyber security” and “the right to privacy and personal data protection as becoming as crucial as saving people’s lives”.⁶⁴

In recent years public discourse in Lithuania was expressing more and more interest in data privacy and personal data security issues by discussing cases related to concerns about ensuring privacy: from cases of customers’ data leak by local enterprises⁶⁵ to the recommendation of Lithuania’s Ministry of National Defence for consumers to avoid buying Chinese mobile phones.⁶⁶

Despite the mentioned doubts and risks still existing in law implementation, today both Lithuania and Germany, as EU members, share a very similar legal reality, defined by

⁶¹ A. Racas (4 December 2003), Doubts on privacy rights raised in scandal, *The Baltic Times*, 386.

⁶² Lietuva in Brief (14 June 2012), *The Baltic Times*, 805.

⁶³ Lithuania short of cyber sleuths (15 March 2015), *The Baltic Times*, 856, p. 4.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Hacker who leaked CityBee user data tells media cyber security was poor (February 17, 2021, *BNS, LRT*, <<https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1346403/hacker-who-leaked-citybee-user-data-tells-media-cyber-security-was-poor>>.

⁶⁶ A. Sytas (22 September 2021), Lithuania says throw away Chinese phones due to censorship concerns, *Reuters*, <<https://www.reuters.com/business/media-telecom/lithuania-says-throw-away-chinese-phones-due-censorship-concerns-2021-09-21/>>.

the General Data Protection Regulation (GDPR).⁶⁷ It entered into force on 25 May 2018. On its official website, the GDPR is characterized as “the toughest privacy and security law in the world”, and according to its official explanation, “imposes obligations onto organizations anywhere, so long as they target or collect data related to people in the EU”.⁶⁸ Finally, it is also underlined that it “will levy harsh fines against those who violate its privacy and security standards, with penalties reaching into the tens of millions of Euros”.⁶⁹ Thus, with the EU bringing two countries closer together, a shared legal reality has emerged.

4. Personal data protection in Putin’s Russian Federation: towards the networked authoritarianism

While in Russia, the Federal Law on Personal Data (No. 152-FZ) was adopted by the State Duma on 8 July 2006 and, approved by the Federation Council on 14 July 2006. This law constitutes the core of Russian privacy laws. It requires protecting personal data against any unlawful or accidental access.⁷⁰

However, the practical implementation of the mentioned law seems to be limited and problematic. As Tetyana Lokot claims, in the digital era “privacy has become an even more contested concept in Russia, given the citizens’ embrace of digital technologies and the state’s preoccupation with control over data and information flows as part of the national security and sovereignty project”.⁷¹ Lokot agrees with the other scholars, for example, Greene and MacKinnon, calling today’s Russian political system “networked authoritarianism”.⁷²

The concept is understood as “a regime in which the state prioritizes developing networked infrastructure and digital connectivity, while seeking to control all spheres of the datafied social life”.⁷³

According to Lokot, the very concept of privacy in Russia is rather problematic. The term ‘privacy’ [приватность] in Russian language seems to be borrowed from other languages. So, historically, Russia seems to lack the deep relation to “privacy” as a value, ideal and crucial human right. It happened only in Putin’s Russia, that the concept of “privacy in the modern sense”, entered “the mainstream legal, political, and social discourse”. The

⁶⁷ General Data Protection Regulation, Article 4-1, <<https://gdpr.eu/article-4-definitions/>>.

⁶⁸ “What is GDPR, the EU’s new data protection law?”, <<https://gdpr.eu/what-is-gdpr/>>.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Federal Law of 27 July 2006 N 152-FZ on personal data, <<https://pd.rkn.gov.ru/authority/p146/p164/>>.

⁷¹ T. Lokot (2020), Data Subjects vs. People’s Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia, *Media and Communication*, 8(2), p. 315.

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*; S. Greene (2012), *How much can Russia really change? The durability of networked authoritarianism*. Washington, DC: PONARS Eurasia; MacKinnon, R. (2011), Liberation technology: China’s ‘networked authoritarianism’, *Journal of Democracy*, 22/2, 2011, pp. 32–46.

mentioned Russian law not only defines the citizens' rights towards personal data protection, but also allows the state and law enforcement authorities to access user data and metadata in order to protect the national security.⁷⁴

Before the full-scale invasion of Ukraine, in Putin's Russia there were two dominating approaches towards the right to privacy: a) that of the government which prioritized national (or, more precisely, the current regime's) security over privacy – it chose to play a paternalistic and protective role towards the citizens, presenting itself as guardian from "evil tech companies"; b) that of local activists who were advocating for stricter protection of personal data privacy.

The first targets were foreign companies, but soon it became clear that the local social networks also have the capacity to mobilize the opposition within Russia: "the 2011 to 2012 anti-government protests have sensitized the ruling regime to new media's mobilization capacities", "strategic measures have been taken to bring such possibilities under control".⁷⁵

It is not a surprise that already before the Russian full-scale invasion of Ukraine, the Russian government chose violating privacy of its citizens, while seeing them "as vulnerable data subjects with little agency, whose private identities and communications should be protected from 'foreign interference,' but must always remain visible and accessible to the state".⁷⁶

However, before the invasion there was at least some opposition to this approach, as "Russian digital rights activists advocate for privacy as a human right and argue that technologies such as encryption and VPNs should be widely adopted by citizens to preserve their agency and protect their data and identities from the state".⁷⁷

The controlled Russian mass media, as expected, chose the first approach. The Russian press, radio and television, for instance, extensively reported about the speech of Putin from Davos in 2021, that included the section on tech giants and social media networks. In that speech Putin expressed concern about the growing impact of the large tech companies, naming their surveillance and tech powers as a threat to the state apparatus: "these are no longer just economic giants – in some areas they are already de-facto competing with states. Where's the line between [a state and] a successful global business with popular services". Moreover, according to Putin, commercial corporate tech powers attempt

⁷⁴ T. Lokot (2020), *Data Subjects vs. People's Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia*, *Media and Communication*, 8(2), pp. 315–316.

⁷⁵ A. Akbari, R. Gabdulhakov (2019), *Platform surveillance and resistance in Iran and Russia: The case of Telegram*, *Surveillance & Society*, 17 (1/2), p. 226.

⁷⁶ T. Lokot (2020), *Data Subjects vs. People's Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia*, *Media and Communication*, 8(2), p. 316.

⁷⁷ *Ibid.*

“to rudely and arbitrarily control society, replace legitimate democratic institutions [and] restrict an individual’s natural right to decide how to live, what to choose and what viewpoints to freely express”. The speech emphasized that only the state should collect and control citizens’ data.⁷⁸

So, we can notice that the Russian authoritarian regime interpreted the activity of tech companies as a danger to its own power and saw the Russian state as competing with them for a valuable asset – personal data. The news that the Russian Government targeted Twitter followed shortly after Putin’s Davos speech.⁷⁹ The speed of Twitter was slowed down, after it failed to remove what the Russia’s media censors described as inappropriate content.⁸⁰

The Russian pre-invasion measures and methods to control the mass media and social content had wide spectrum – “from basic internet filtering to strategic ownership of domestic platforms”. The regime’s policy was based on securing access to data by “forcing foreign platforms to comply with demands for privacy invasion imposed by means of strategic legislation”. Social media networks were forced to share data with the state, if they wanted to exist and operate in Russia – companies such as Facebook complied. Also, in 2014, the State Duma passed the so-called “blogger law”. It required bloggers with a daily audience of 3,000 or more to register as mass media, consequently increasing bloggers’ “vulnerability to criminal prosecution”.⁸¹

Some social media channels attempted to challenge such an approach. Telegram is particularly worth mentioning here. It was founded in 2013 by the brothers Nikolai and Pavel Durov, in response to Russia’s action against the other popular Russian social media network VK. N. and P. Durov left VK (that they also founded and owned) in 2014, under claims that it had been taken over by the government.⁸²

P. Durov marketed Telegram as safe, privacy respecting messaging app and multiple times refused to hand the users encrypted data over to the Russian authoritarian regime – which is why he is regarded in Russia as both a dissident and a hero. Not only Russia, but

⁷⁸ Geopolitics, Sanctions And Social Media Giants: Putin’s Davos Speech, in Quotes (2021), *The Current Digest of the Russian Press*, 5/73, <<https://dlib-eastview-com.ezp-prod1.hul.harvard.edu/browse/doc/65934951>>.

⁷⁹ Russia Cracks Down on Twitter (2021), *The Current Digest of the Russian Press*, 11/73, pp. 3–6, 2021, <<https://dlib-eastview-com.ezp-prod1.hul.harvard.edu/browse/doc/67052305>>.

⁸⁰ According to the CNN, Russian “officials warned they would take action against social media companies that didn’t filter posts about protests that the Kremlin deemed as illegal or inciting people to demonstrate”. See more in: Anna Chernova, Zahra Ullah, “Russia’s Twitter crackdown ends up taking out government websites”, CNN Business, 2021, <<https://edition.cnn.com/2021/03/10/tech/russia-twitter-crackdown-website-outages/index.html>>.

⁸¹ A. Akbari, R. Gabbulhakov (2019), Platform surveillance and resistance in Iran and Russia: The case of Telegram, *Surveillance & Society*, 17 (1/2), p. 226.

⁸² Pavel Durov left Russia after being pushed out (22 April 2014), Agence France-Presse; Hakim, D. (2 December 2014), Once Celebrated in Russia, the Programmer Pavel Durov Chooses Exile, *The New York Times*.

also Iran demanded Telegram to localize its servers and grant them access to user data, but both failed as, “conflicting with totalitarian and strategic surveillance systems, Telegram entered the scene with a promise of freedom, privacy, and resistance”.⁸³

However, on 24 August 2024, Durov was arrested himself – on criminal charges relating to an alleged lack of content moderation on Telegram and refusal to work with police, which allowed the spread of criminal activity. We will discuss his situation in the next chapter.

Last but not the least, we should discuss the recent case law development, related to Russia – ECHR verdict in the case *PODCHASOV v. RUSSIA* (13 February 2024). The court questioned Russia’s “Statutory requirement” for “Internet communication organizers” to store and retain Internet communications and related communications data”, and to “provide law-enforcement authorities or security services access to those data and to decrypt encrypted communications”.⁸⁴

The Court concluded that Russia’s legislation, requiring to grant security services “direct access to the data stored without adequate safeguards against abuse and the requirement to decrypt encrypted communications” violates the Convention: *“In so far as this legislation permits the public authorities to have access, on a generalized basis and without sufficient safeguards, to the content of electronic communications, it impairs the very essence of the right to respect for private life under Article 8 of the Convention. The respondent State has therefore overstepped any acceptable margin of appreciation in this regard”*.⁸⁵

The verdict was noticed in international arena of digital sphere activists. The Electronic Frontier Foundation called the verdict “a milestone judgment” in the fight to protect the “human right to privacy”.⁸⁶

5. Current developments: from the war in Ukraine to new EU regulations

The current development of legal and public discourse towards the protection of privacy and personal data in Lithuanian, Germany and Russia are marked by several significant events and processes: implementations of GDPR at the country levels (that in some cases, as we will see, bring even new court decisions and legal regulations to the EU level); rapid technological progress in the digital sphere that brings both threats and opportunities; deteriorating overall regional and global security environment – including Russia’s full

⁸³ A. Akbari, R. Gabdulhakov (2019), Platform surveillance and resistance in Iran and Russia: The case of Telegram, *Surveillance & Society*, 17 (1/2), p. 227.

⁸⁴ ECHR Case of Podchasov v. Russia, Application no. 33696/19, JUDGMENT, <[⁸⁵ *Ibid.*](https://hudoc.echr.coe.int/en-g/#{“itemid”:“001-230854”}”>https://hudoc.echr.coe.int/en-g/#{“itemid”:“001-230854”}”>>.</p></div><div data-bbox=)

⁸⁶ C. Schmon (5 March 2024), European Court of Human Rights Confirms: Weakening Encryption Violates Fundamental Rights, <<https://www EFF.org/deeplinks/2024/03/european-court-human-rights-confirms-undermining-encryption-violates-fundamental>>.

scale invasion of Ukraine, wars in the Middle East and Africa, tensions with China, more active espionage, terrorism, cybercrime, political extremism and growing other threats. Many of these threats are well reflected and addressed within the EU, using the umbrella term “hybrid threats”.⁸⁷

Such a global and regional environment poses threats to democracies and human rights globally – and the right to privacy and personal data protection is no exception. Tension and contradiction grow between the states’ authorities and control institutions, seeking easier access to personal data as the way to ensure public safety and security – and the institutional and legal environment, aimed at protecting personal privacy.⁸⁸

While large tech companies are even more eager to use data as the best resource for ensuring their business growth and perfecting marketing strategies. Today data globally is perceived as the “new oil”, “driving the business models of the digital economy” and posing “considerable privacy risks for those operating in the digital space”.⁸⁹

It is not a surprise, that this tension, gradually increasing over more than a decade, recently manifested in a famous judgment *Meta vs Bundeskartellamt*, delivered on 4 July 2023, by the European Court of Justice (Case C-252/21).⁹⁰ Having in mind the previous role of Germany in the formation of the European policies and legislation towards personal data protection, it is not a surprise that this decision also came as an outcome of conflicting attitudes towards personal data protection between German institutions and global tech corporations.

The background for the mentioned judgment was the 2019 competition decision from the federal competition authority in Germany, the Bundeskartellamt (Bka), against the activities of Meta (then known as Facebook). This agency found that “Meta’s practice of combining personal data across its many services, in addition to data collected through the integration of its services into third-party websites and apps, constitutes a violation of competition law”.⁹¹ (van de Waerd, 2023, 1077)

⁸⁷ On EU definition and actions towards the hybrid threats see more on: <https://defence-industry-space.ec.europa.eu/eu-defence-industry/hybrid-threats_en>.

⁸⁸ C. Coyer (28 August 2024), Personal Info in AI Models Threatens Split in US, EU Approach, *Bloomberg*, <<https://news.bloomberglaw.com/privacy-and-data-security/personal-info-in-ai-models-threatens-split-in-us-eu-approach>>.

⁸⁹ L. Hornuf, S. Mangold, Y. Yang (2023), Data Protection Law in Germany, the United States, and China, *Data Privacy and Crowdsourcing. Advanced Studies in Diginomics and Digitalization*, Springer, Cham, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-32064-4_3>.

⁹⁰ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 4 July 2023, *Meta Platforms Inc and Others v Bundeskartellamt*, Case C-252/21, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62021CJ0252>>.

⁹¹ Peter J. van de Waerd (2023), From Monocle to Spectacles: Competition for Data and ‘Data Ecosystem Building’, *European Competition Journal*, 19 (2): 191–225. doi:10.1080/17441056.2023.2169366.

The mentioned decision was made cooperating with German data protection institutions. It concluded that Facebook has abused its dominant market position on the basis of a violation of the General Data Protection Regulation (GDPR). According to Peter J. van de Waerdt, the relationship between EU competition law and data protection law has become even more prominent since then.⁹²

The Court of Justice of the European Union imposed strict limitations on the personalized use of consumers' personal data by social media platforms – especially in the cases when personal data are used for targeted advertising. The CJEU ruled that competition authorities of a Member State have the authority to investigate and sanction an infringement of the GDPR in the cases when companies exploit their dominant market position.⁹³

The CJEU ruled that “apart from consent, no legal bases from the GDPR justify Facebook's data processing”.⁹⁴

Recently the new document – Guidelines 1/2024 on processing of personal data based on Article 6(1)(f) GDPR (Article on Lawfulness of processing) was published. Among the other issues, it also explains what is the acceptable legal order within the EU when it comes to personal data collection and disclosure in the cases of criminal and other threats. According to the Guidelines, “indicating possible criminal acts or threats to public security and transmitting the relevant personal data in individual cases or in several cases relating to the same criminal acts or threats to public security to a competent authority should be regarded as being in the legitimate interest pursued by the controller”.⁹⁵

But there are limitations: “the reference to “individual cases” and “same criminal acts or threats” suggests that the generalized and preventive collection of personal data by private business operators to systematically report possible criminal acts or threats to law enforcement authorities is not what is envisaged (...) as a legitimate interest pursued by the controller”.⁹⁶

According to the document, “in any event, such transmission should be prohibited if the processing is incompatible with legal, professional or other binding obligation of secrecy of the controller”, because “in *Meta v. Bundeskartellamt* the CJEU found that, in principle, collecting and sharing personal data with law enforcement authorities in order to prevent, detect and prosecute criminal offenses is not an objective that is capable of constituting a legitimate interest pursued by a private business operator whose activity

⁹² *Ibid.*, p. 1077.

⁹³ Judgment of the Court (Grand Chamber) of 4 July 2023, *Meta Platforms Inc and Others v. Bundeskartellamt*, Case C-252/21, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62021CJ0252>>.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ Guidelines 1/2024 on processing of personal data based on Article 6(1)(f) GDPR, Version 1.0, Adopted on 8 October 2024, p. 35, <https://www.edpb.europa.eu/system/files/202410/edpb_guidelines_202401_legitimateinterest_en.pdf>.

⁹⁶ *Ibid.*

is essentially economic and commercial in nature". However, in some cases the transfer of such data to the authorities is possible, as "business operator may share information with law enforcement authorities on the basis of Article 6(1)(c) GDPR, provided that, processing is necessary to comply with a specific legal obligation to which that operator is subject".⁹⁷

In the case if "the third country authority" requests to access data, "The controller must first analyse the context and legal framework of the request. If it results from the implementation of an international agreement, which makes such request binding and enforceable under EU or Member State law, the disclosure may be mandatory and, thus, constitute a legal obligation under Article 6(1)(c) GDPR".⁹⁸

However, "in situations where disclosure based on an international agreement is not mandatory, but such cooperation is permitted under EU or Member State law, Article 6(1)(e) GDPR could apply. Furthermore, in specific cases, the vital interests of the data subject (or another natural person may justify the reply to a request from a third country authority, provided that the conditions set out in international law are met and, thus, Article 6(1)(d) GDPR could be applicable."⁹⁹

The guidelines state that "A controller could nevertheless have a legitimate interest in complying with a request to disclose personal data to a third country authority, in particular if the controller is subject to third country legislation and non-compliance with such request would entail sanctions under foreign law" but "any processing based on a legitimate interest pursued by the controller must also be necessary and balanced against the interests or fundamental rights and freedoms of the data subjects".¹⁰⁰

Thus, we can see how different the EU law (mostly designed with the leadership of Germany, but mandatory in other countries, including Lithuania) is from the Russian law of "networked authoritarianism" described in a previous chapter.

It does not mean that the public discourse does not reflect debates and concerns in both EU countries under our analysis.¹⁰¹

One of the latest controversies – related to both EU and Russia – is the arrest of (in?) famous and already mentioned Telegram founder, Pavel Durov, in Paris last August. Telegram's long-lasting policy not to disclose the encrypted data to the authorities in such

⁹⁷ *Ibid.*, p. 35–36.

⁹⁸ *Ibid.*, pp. 36–37.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 37.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 37.

¹⁰¹ Nuo liepos – pokyčiai asmens duomenų apsaugos srityje: kas svarbiausia? (25 June, 2024), <https://www.15min.lt/verslas/naujiena/finansai/nuo-liepos-pokyciai-asmens-duomenu-apsaugos-srityje-kas-svarbiausia-662-2263640?utm_medium=copied>; Wegner will Datenschutz in Deutschland neu diskutieren (15 May, 2024), <<https://www.rbb24.de/politik/beitrag/2024/05/berlin-wegner-japan-japanreise-digitalisierung-datenschutz-big-data.html>>.

countries as Russia and Belarus meant giving room for protest action, saving freedom of speech and, possibly protesters' and opposition activists' freedom or even lives.¹⁰²

However, according to the article in *Le Monde*:

"Inside the European Union (EU), in an open media context, Telegram is of little interest to news sites, political movements or non-profits, which have other communication spaces at their disposal. By contrast, illegal content thrives there". Also, In Russia and well beyond its borders, the platform has been taken over by traffickers of all kinds. It is home to drug, arms and prostitution networks, as well as a wide variety of conspiracy sites".¹⁰³

The arrest of Durov was interpreted in the public discourse mostly in the context of the Digital Services Act (DSA) – an EU regulation adopted in 2022.¹⁰⁴

This regulation addresses illegal content, transparent advertising and disinformation and updates the Electronic Commerce Directive 2000 in EU law. The DSA applies to online platforms and intermediaries. DSA bans targeted advertising based on a person's sexual orientation, religion, ethnicity, or political beliefs and puts restrictions on targeting ads to children. Key requirements also include disclosing to regulators how their algorithms work, providing users with explanations for content moderation decisions, and implementing stricter controls on targeted advertising. It also imposes specific rules on "very large" online platforms and search engines (those with more than 45 million monthly active users in the EU).¹⁰⁵

Some observers believe that adoption of DSA was related to the Russia's full-scale invasion to Ukraine – as with Russia using social media platforms to spread misinformation about the 2022 Russian invasion of Ukraine, European policymakers felt a greater sense of urgency to move the legislation forward to ensure that major tech platforms were transparent and properly regulated.¹⁰⁶

In Durov's case, however, the EU commission denied that his arrest was related to the DSA, claiming:

¹⁰² O. Herrero, V. Goury-Laffont, E. Braun (5 September 2024) France's hunt for Telegram CEO Pavel Durov: The inside story, <<https://www.politico.eu/article/the-hunt-for-pavel-durov/>>.

¹⁰³ F. Daucé (5 September 2024), Pavel Durov's arrest marks the emergence of sovereign digital spaces, *Le Monde*, <https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2024/09/05/pavel-durov-s-arrest-marks-the-emergence-of-sovereign-digital-spaces_6724871_23.html#>>.

¹⁰⁴ A. Hern (27 August, 2024), What the Telegram founder's arrest means for the regulation of social media firms, *The Guardian*, <<https://www.theguardian.com/technology/article/2024/aug/27/what-does-the-telegram-founders-arrest-mean-for-the-regulation-of-social-media-companies-pavel-durov>>.

¹⁰⁵ Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act), <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>>;

¹⁰⁶ C. Zakrzewski (22 April, 2022), Europe to slap new regulations on Big Tech, beating U.S. to the punch, *The Washington Post*, <<https://www.washingtonpost.com/technology/2022/04/22/european-lawmakers-digital-services/>>.

“Criminal prosecution is not among the potential sanctions for a breach of the DSA. The DSA does not define what is illegal nor does it establish any criminal offence and can therefore not be invoked for arrests. Only national [or international] laws that define a criminal offence can be invoked”.¹⁰⁷

According to Samuel Duraivel, “The arrest of Pavel Durov, the CEO of Telegram, represents a critical moment in the ongoing discourse surrounding free speech and content moderation. This event exemplifies the tension between upholding individual liberties and addressing the potential societal harms caused by unregulated digital communication”.¹⁰⁸

Telegram plays an important role during Russia’s war in Ukraine. According to Le Monde – as the Russian state, unable to ban it, decided to use it for its own purposes, including official channels of Kremlin.¹⁰⁹

So, the app is used by the Russian authorities for the purpose of information warfare. However, multiple Ukrainian communities, from the first months of the full-scale invasion phase of the war, also used Telegram to gain and spread knowledge on such topics as the course of military action, Russian atrocities and humanitarian aid – this can be said also about such Ukrainian mass media channels as UNIAN.¹¹⁰

The technical possibilities such as Telegram – according to scholars, a highly popular platform in Ukraine – created a new reality of war, experienced by the rise of inconspicuous war witnessing.¹¹¹

But Telegram is just one aspect here. This war, determined by Russian aggression, can be characterized by a large number of digital innovations and widely-used cyber warfare. Rising concerns of data security, including personal data, is an important component here.

First of all, Russia attempted to spread its policies towards digital data and personal privacy (non)protection to the occupied territories of Ukraine and war zones. According to Lokot, “Russia’s full-scale invasion of Ukraine in February 2022 has seen the Kremlin

¹⁰⁷ C. Kroet (26 August 2024), Arrest of Telegram CEO has nothing to do with DSA, Commission says, *Euronews*, <<https://www.euronews.com/my-europe/2024/08/26/eu-commission-distances-itself-from-french-telegram-spat>>.

¹⁰⁸ S. Duraivel (2024), The Arrest of Telegram CEO Pavel Durov: A Crossroad between Free Speech and Content Moderation through the Lens of the Harm Principle, Preprints 2024, No. 2024082053, <<https://doi.org/10.20944/preprints202408.2053.v1>>.

¹⁰⁹ F. Daucé (5 September 2024), Pavel Durov’s arrest marks the emergence of sovereign digital spaces, *Le Monde*, <https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2024/09/05/pavel-durov-s-arrest-marks-the-emergence-of-sovereign-digital-spaces_6724871_23.html#>>.

¹¹⁰ P. Gerard, S. Volkova, L. Penafiel, K. Lerman, T. Weninger (2024), *Modeling Information Narrative Detection and Evolution on Telegram during the Russia-Ukraine War*, <<https://arxiv.org/abs/2409.07684>>.

¹¹¹ M. Bareikytė, M. Makhortykh (2024), Digitally witnessable war from pereklychka to propaganda: Unfolding Telegram communication during Russia’s war in Ukraine, *Media, War & Conflict*, 0(0).

mixing its usual external cyber warfare tactics with internet control and information manipulation approaches inspired by its internal networked authoritarian regime".¹¹²

According to Lokot, this – together with attacks on Ukrainian communication systems and critical infrastructure – had multiple consequences. It disconnected the populations of occupied Ukraine from any trustworthy sources of information, including the information about the real situation outside the occupied zones. Also, "Russia's seizure of control over telecommunications infrastructure means Ukrainian civilians in occupied regions are increasingly subject to Russian internet regulations, surveillance, and censorship characteristic of the networked authoritarian regime". Ukrainians also became targets of punishment for "violating the draconian Russian internet regime", that are "similar to those habitually faced by Russians" in Russia. Russia also targets and surveils digital communications of Ukrainians in the occupied zones, to search for proof of their loyalty to Ukraine – and this has led and can lead to severe punishments.¹¹³

In this context, Ukraine itself faced the urgent need to protect its citizens in warzones and occupied territories, who were helping Ukrainian armed forces in data collection. According to Paul Burke, who recognizes the value of such data for Ukraine defence forces, such activities also increased the risks for civilians to become targets of the Russian military: as "citizen-derived or crowdsourced Intelligence has provided an additional strand of source reporting for Ukraine during the conflict", the ethical question came into being, related to the "citizens putting themselves in ever-greater danger to collect information which they believe may be useful".¹¹⁴

On the other hand, the overall awareness about the importance of data security increased in Ukraine and beyond. As "the Russian Invasion of Ukraine in early 2022 resulted in a rapidly changing (cyber) threat environment", a new trend has emerged in Ukrainian social media: sharing advice on personal data security. The awareness of data security increased – although still much more needs to be learned and done.¹¹⁵

According to Lokot: "Ukrainian citizens, whether military or civilian, will benefit from a broadening effort to increase digital literacy, empowering them to protect their privacy and their security online and to make informed decisions about verified information sources and trustworthy digital actors".¹¹⁶ This provides an opportunity for the entire EU to learn from Ukraine's experiences – and to reduce the privacy data violations risks and the

¹¹² T. Lokot (2023), Russia's Networked Authoritarianism in Ukraine's Occupied Territories during the Full-Scale Invasion: Control and Resilience, *In Ukraine*, p. 145.

¹¹³ *Ibid.*, 153.

¹¹⁴ P. Burke (2022), The Issues in the Collection, Verification and Actionability of Citizen-Derived and Crowdsourced Intelligence during the Russian Invasion of Ukraine, *Strategic Panorama*, November, 94–103, p. 94.

¹¹⁵ Schmüser [et al.], 2022.

¹¹⁶ T. Lokot (2023), Russia's Networked Authoritarianism in Ukraine's Occupied Territories during the Full-Scale Invasion: Control and Resilience, *In Ukraine*, p. 158.

lack of digital literacy in the future, especially if the security situation in Europe further deteriorates.

Conclusions

As the analysis presented in this article has demonstrated, Lithuania, Eastern Germany and Russia, despite different pre-state socialist and post- state socialist trajectories, after the collapse of state socialism in the 1990s, had similar experiences and approaches, related to the communist period of history. They were at the same starting position in the beginning of attempts to build the rule of law in the 1990s.

However, their trajectories later diverged. While Lithuania and reunited Germany, guided by the heritage of the privacy law coming from 20th century Western Germany, started to develop and further strengthen the right to privacy and personal data protection, Russia, sinking into authoritarianism, developed so-called “networked authoritarianism”.

Of these three countries, Germany still seems to be the most concerned about the protection of the right to privacy. But Lithuania, as a EU member, is following this example.

Today – especially after the full-scale aggression against Ukraine – the split between EU members Germany and Lithuania and Russia is even more obvious, as rights of Russian citizens are further targeted and violated, including the rights to privacy and personal data protection. This also applies to Ukrainian citizens in Russian occupied territories. Keeping in mind the harsh reality of Russia’s war of aggression and in honour of the Russian victims in Ukraine, it is worth mentioning that Ukraine today is teaching the EU an important lesson: to be more concerned and careful about the protection of sensitive data, including privacy-related data.

However, as the case of Telegram’s CEO Pavel Durov demonstrates, protection of personal data faces new challenges even in Western democracies. Interference in encrypted data by the state agencies today can be justified by their need to ensure general safety and security – and that further challenges the right to privacy.

Sources and literature

Legal sources, regulations and explanatory statements

1. Abstract of the Federal Constitutional Court's Judgment of 15 December 1983, 1 BvR 209, 269, 362, 420, 440, 484/83, <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1983/12/rs19831215_1bvr020983en.html>.
2. Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31995L0046>>.
3. ECHR Case of Podchasov V. Russia, Application no. 33696/19, JUDGMENT, <[https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{"itemid":\["001-230854"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{)>.
4. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15; supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16, Strasbourg, <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG>.
5. Federal Law of 27 July 2006 N 152-FZ on personal data, accessible online: <<https://pd.rkn.gov.ru/authority/p146/p164/> [last visited 30-08-2023]>.
6. General Data Protection Regulation, Article 4-1, <<https://gdpr.eu/article-4-definitions/>>.
7. German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht), decision of 27/02/2008 – 1 BvR 370/07, 1 BvR 595/07 – BVerfGE 120, 274, <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2008/02/rs20080227_1bvr037007en.html>.
8. Guidelines 1/2024 on processing of personal data based on Article 6(1)(f) GDPR, Version 1.0 Adopted on 8 October 2024, <https://www.edpb.europa.eu/system/files/202410/edpb_guidelines_202401_legitimateinterest_en.pdf>.
9. Įstatymas „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“, 1998 m. birželio 30 d. Nr. VIII-823, <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/TAIS.59758?jfwid=-n2mqd3363>>.
10. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 4 July 2023. Meta Platforms Inc and Others v Bundeskartellamt. Case C-252/21, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62021CJ0252>>.
11. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act), <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>>.
12. Republic of Lithuania Law on Legal Protection of Personal Data, 11 June 1996 No I-1374 (As last amended on 3 November 2016 – No XII-2709), <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/ef70b5d2f14811e78f3dc265493430ae>>.
13. The Federal Data Protection Act of 30 June 2017 (Federal Law Gazette I p. 2097), as last amended by Article 12 of the Act of 20 November 2019 (Federal Law Gazette I, p. 1626), <https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bds/englisch_bds.html#p0012>.

14. The right to privacy in the digital age. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 4 August 2022,
<<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/442/29/pdf/g2244229.pdf>>.
15. UN Press Release, Office of the High Commissioner for Human Rights, "Spyware and surveillance: Threats to privacy and human rights growing, UN report warns", 16 September 2022,
<<https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/09/spyware-and-surveillance-threats-privacy-and-human-rights-growing-un-report>>.
16. "What is GDPR, the EU's new data protection law?",
<<https://gdpr.eu/what-is-gdpr/>>.

Mass Media Sources

1. Coyer C. (28 August 2024), Personal Info in AI Models Threatens Split in US, EU Approach, *Bloomberg*,
<<https://news.bloomberglaw.com/privacy-and-data-security/personal-info-in-ai-models-threatens-split-in-us-eu-approach>>.
2. Chernova A. (2021), Zahra U., Russia's Twitter crackdown ends up taking out government websites, *CNN Business*,
<<https://edition.cnn.com/2021/03/10/tech/russia-twitter-crackdown-website-outages/index.html>>.
3. Daucé F. (5 September 2024), Pavel Durov's arrest marks the emergence of sovereign digital spaces", *Le Monde*,
<https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2024/09/05/pavel-durov-s-arrest-marks-the-emergence-of-sovereign-digital-spaces_6724871_23.html#>.
4. Dėl sąmoningo liustracijų vilkinimo (14 November 2007), *XXI amžius*, 84/1581, 14,
<http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2007/11/14/nuom_02.html>.
5. Geopolitics, Sanctions And Social Media Giants: Putin's Davos Speech, in *Quotes* (2021), *The Current Digest of the Russian Press*, 5/73,
<<https://dlib-eastview-com.ezp-prod1.hul.harvard.edu/browse/doc/65934951>>.
6. Hacker who leaked CityBee user data tells media cyber security was poor (February 17, 2021, *BNS, LRT*,
<<https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1346403/hacker-who-leaked-citybee-user-data-tells-media-cyber-security-was-poor>>.
7. Hakim D. (2 December 2014), Once Celebrated in Russia, the Programmer Pavel Durov Chooses Exile, *The New York Times*.
8. Hern A. (27 August, 2024), What the Telegram founder's arrest means for the regulation of social media firms, *The Guardian*,
<<https://www.theguardian.com/technology/article/2024/aug/27/what-does-the-telegram-founders-arrest-mean-for-the-regulation-of-social-media-companies-pavel-durov>>.

9. Herrero O., Goury-Laffont V., Braun E. (5 September 2024) France's hunt for Telegram CEO Pavel Durov: The inside story, <<https://www.politico.eu/article/the-hunt-for-pavel-durov/>>.
10. Kroet C. (26 August 2024), Arrest of Telegram CEO has nothing to do with DSA, Commission says, *Euronews*, <<https://www.euronews.com/my-europe/2024/08/26/eu-commission-distances-itself-from-french-telegram-spat>>.
11. Laiškai iš gulago (1979), *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, Nr. 39, <<https://lkbkronika.lt/index.php/39-kronika-1979-m>>.
12. Lietuva in Brief (14 June 2012), *The Baltic Times*, 805.
13. Lithuanian Parliament Removes Country's President after Casting Votes on Three Charges, 7 April 2004), *The New York Times*, <<https://www.nytimes.com/2004/04/07/world/lithuanian-parliament-removes-country-s-president-after-casting-votes-three.html?pagewanted=1>>.
14. Lithuania short of cyber sleuths (15 March 2015), *The Baltic Times*, 856, 4.
15. Nuo liepos – pokyčiai asmens duomenų apsaugos srityje: kas svarbiausia? (25 June, 2024), <https://www.15min.lt/verslas/naujiena/finansai/nuo-liepos-pokyčiai-asmens-duomenu-apsaugos-srityje-kas-svarbiausia-662-2263640?utm_medium=copied>.
16. Online Data at Risk to Hackers (2014), *The Baltic Times*, 842, January.
17. Pavel Durov left Russia after being pushed out (22 April 2014), *Agence France-Presse*.
18. Racas A. (4 December 2003), Doubts on privacy rights raised in scandal, *The Baltic Times*, 386.
19. Roth, E. (25 August 2023), The EU's Digital Services Act goes into effect today: here's what that means, <<https://www.theverge.com/23845672/eu-digital-services-act-explained>>.
20. Russia Cracks Down on Twitter (2021), *The Current Digest of the Russian Press*, 11/73, 3–6, 2021, <<https://dlib-eastview-com.ezp-prod1.hul.harvard.edu/browse/doc/67052305>>.
21. Schmon C. (5 March 2024), European Court of Human Rights Confirms: Weakening Encryption Violates Fundamental Rights, <<https://www.eff.org/deeplinks/2024/03/european-court-human-rights-confirms-undermining-encryption-violates-fundamental>>.
22. Sytas A. (22 September 2021), Lithuania says throw away Chinese phones due to censorship concerns, *Reuters*, <<https://www.reuters.com/business/media-telecom/lithuania-says-throw-away-chinese-phones-due-censorship-concerns-2021-09-21/>>.
23. TeamViewer will, erste datenschutzkonforme' Unterrichtssoftware anbieten (28 September 2021), *Spiegel Netzwelt*, accessible online: <<https://www.spiegel.de/netzwelt/web/teamviewer-will-erste-daten-schutzkonforme-unterrichts-software-anbieten-a-87a2ed5d-c4d0-41f9-8335-02a72be19890>>.

24. Wegner will Datenschutz in Deutschland neu diskutieren (15 May, 2024), <<https://www.rbb24.de/politik/beitrag/2024/05/berlin-wegner-japan-japanreise-digitalisierung-datenschutz-big-data.htm>>.
25. Zakrzewski C. (22 April, 2022), Europe to slap new regulations on Big Tech, beating U. S. to the punch, *The Washington Post*, <<https://www.washingtonpost.com/technology/2022/04/22/european-lawmakers-digital-services/>>.

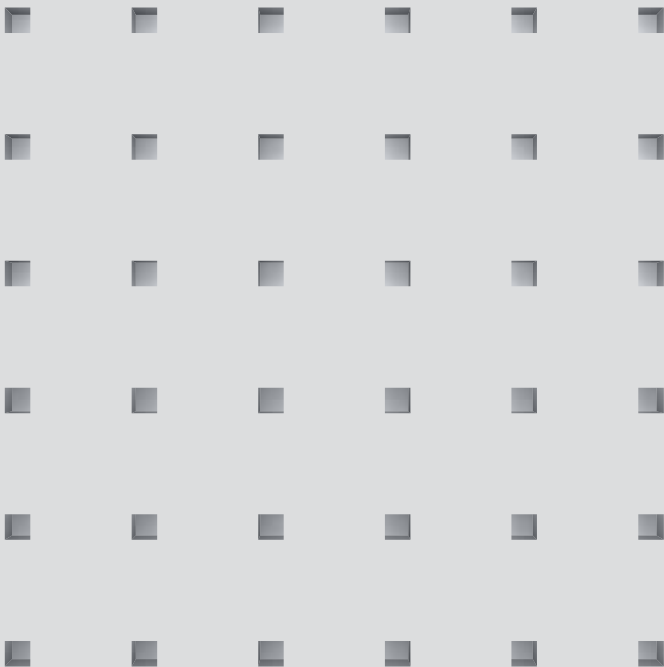
Academic literature

1. Akbari A., Gabdulhakov R. (2019), Platform surveillance and resistance in Iran and Russia: The case of Telegram, *Surveillance & Society*, 17 (1/2), pp. 223–231.
2. Arendt H. (2013), *The Human Condition: Second Edition*, University of Chicago Press.
3. Bareikytė M., Makhortykh M. (2024), Digitally witnessable war from pereklychka to propaganda: Unfolding Telegram communication during Russia's war in Ukraine, *Media, War & Conflict*, 0(0), <<https://doi.org/10.1177/17506352241255890>>.
4. Bateman A. (2016), The KGB and Its Enduring Legacy, *The Journal of Slavic Military Studies*, 29/1, pp. 23–47.
5. Beinoravičius D., Keršulienė V., *Privacy Protection in the Transmission of Personal Data in Business – Insights from Lithuania*. 12th International Scientific Conference “Business and Management 2022”, May 12–13, 2022, Vilnius, Lithuania.
6. Beissinger M. R. (2006), Soviet Empire as ‘Family Resemblance’, *Slavic Review*, 65/2, pp. 294–303.
7. Bitiukova N. (2021), Lithuania Reports: GDPR Implementation Series, *European Data Protection Law Review (EDPL)*, Vol. 7, No. 1, 2021, pp. 108–114.
8. Burinskaite K. (2011), LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990 m., [Doctoral Thesis], Vilnius University.
9. Burke P. (2022), The Issues in the Collection, Verification and Actionability of Citizen-Derived and Crowdsourced Intelligence during the Russian Invasion of Ukraine, *Strategic Panorama*, November, pp. 94–103, <<https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.09>>.
10. Duraivel S. (2024), The Arrest of Telegram CEO Pavel Durov: A Crossroad between Free Speech and Content Moderation through the Lens of the Harm Principle, Preprints 2024, No. 2024082053, <<https://doi.org/10.20944/preprints202408.2053.v1>>.
11. Fitzpatrick S. (2007), Revisionism in Soviet History, *History and Theory*, 46/4, 2007, pp. 77–91.
12. Gerard P., Volkova S., Penafiel L., Lerman K., Weninger T. (2024), *Modeling Information Narrative Detection and Evolution on Telegram during the Russia-Ukraine War*, <<https://arxiv.org/abs/2409.07684>>.
13. Greene S. (2012), *How much can Russia really change? The durability of networked authoritarianism*, Washington, DC: PONARS Eurasia.

14. Halmai G. (2007), Lustration and Access to the Files in Central Europe, *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, 5, Zagreb, pp. 17–46.
15. Hornuf L., Mangold S., Yang Y. (2023), *Data Protection Law in Germany, the United States, and China. Data Privacy and Crowdsourcing. Advanced Studies in Diginomics and Digitalization*. Springer, Cham.,
<https://doi.org/10.1007/978-3-031-32064-4_3>.
16. Jarausch, K. (2014), Between Myth and Reality: The Stasi Legacy in German History. *The Stasi at Home and Abroad: Domestic Order and Foreign Intelligence*, *Bulletin of the German Historical Institute*, 52, Supplement 9, Washington DC, USA, pp. 73–83.
17. Kareniauskaitė M. (2017), Crime and punishment in Lithuanian SSR, [Doctoral Thesis], Vilnius University.
18. Khubova D. N. (1994), Imprisoned History: the KGB archives, *The Journal of the International Institute*, Vol. 1, Issue 1, Winter,
<<https://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0001.103?view=text;rgn=main>>.
19. Leboukh F., Baba Aduku E., Ali O. (2023), Balancing ChatGPT and Data Protection in Germany: Challenges and Opportunities for Policy Makers, *Journal of Politics and Ethics in New Technologies and AI*, 2(1), e35166,
<<https://doi.org/10.12681/jpentai.35166>>.
20. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija* (2007), Anušauskas A. [et al.], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
21. Lisiak-Felicka D., Szmit M., Vaičiūnienė J. (2022), The General Data Protection Regulation 3 Years After. Implementation: A Comparison between Local Government Administration in Poland and the Republic of Lithuania, *European Research Studies Journal*, XXV, 1, pp. 382–394.
22. Lokot T. (2018), Be safe or be seen? How Russian activists negotiate visibility and security in online resistance practices, *Surveillance & Society*, 16/3, pp. 332–346.
23. Lokot T. (2020), Data Subjects vs. People's Data: Competing Discourses of Privacy and Power in Modern Russia, *Media and Communication*, 8(2), pp. 314–322.
<https://doi.org/10.17645/mac.v8i2.2883>
24. Lokot T. (2023), Russia's Networked Authoritarianism in Ukraine's Occupied Territories during the Full-Scale Invasion: Control and Resilience, *In Ukraine*.
25. Lubonja F. (2001), Privacy in a Totalitarian Regime, *Social Research*, 68, 1, Privacy (Spring), pp. 237–254.
26. MacKinnon R. (2011), Liberation technology: China's 'networked authoritarianism', *Journal of Democracy*, 22/2, 2011, pp. 32–46.
27. Mačernytė-Panomariovienė I. (2023), Discrimination on the Basis Of Personal Data in Employment: The Case Study of Lithuania, *Baltic Journal of Law & Politics* 16:1, pp. 24–41,
<<https://content.sciendo.com/view/journals/bjlp/bjlp-overview.xml>, DOI: 10.2478/bjlp-2023-0002>.

28. Molnár-Gábor F. (2018), Germany: a fair balance between scientific freedom and data subjects' rights?, *Human Genetics*, 137, pp. 619–626, <<https://doi.org/10.1007/s00439-018-1912-1>>.
29. Müller-Enbergs H. (2008), *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Teil 3: Statistiken*, Berlin: Christoph Links Verlag.
30. Norkus Z. (2008), *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
31. Preuß C., Paul J. A. (2008), *German Constitutional Court creates a new fundamental 'IT Privacy' Right*, September, Bird & Bird, Accessible online: <<https://www.twobirds.com/en/news/articles/2008/germanconstitutional-court-creates-a-new-fundamental-it-privacy-right>>.
32. Ptaszek G., Yuskiv B., & Khomych S. (2024), War on frames: Text mining of conflict in Russian and Ukrainian news agency coverage on Telegram during the Russian invasion of Ukraine in 2022, *Media, War & Conflict*, 17(1), pp. 41–61, <<https://doi.org/10.1177/17506352231166327>>.
33. Pūraitė A., Šilinskė N. (2021), State Regulation of Privacy and Its Protection in the use of VIRDs By Police: Comparative Perspective From Latvia and Lithuania, *Public Security and Public Order*, 27.
34. Ravaitytė J. (2015), Evaluation of The Lustration Policy in Lithuania, *Politologija*, 77/1, pp. 49–100.
35. Schmeidel J. C., *Stasi. Shield and Sword of the Party*, London: Routledge, 2007.
36. Sietmann R. (1991), East German Cancer Data: A Benefit of Big Brother? A detailed database put together by totalitarian East Germany may tempt the new Germany to relax privacy laws, *Science, New Series*, 252/5008, <<https://www.jstor.org/stable/2875334>>.
37. Spindler G. (2016), Consumer Data Protection in Germany, Metz R., Binding J., Haifeng P., Huber P. (eds.), *Consumer Data Protection in Brazil, China and Germany. A Comparative Study*, Göttingen: Göttingen University Press.
38. Teubert W. (2010), *Meaning, discourse and society*, Cambridge University Press.
39. The Stasi at Home and Abroad: Domestic Order and Foreign Intelligence, *Bulletin of the German Historical Institute*, (2014), 52, 9, Washington DC, USA.
40. Tucker B. (1985), *State Socialism and Anarchism and Other Essays: Including the Attitude of Anarchism Toward Industrial Combinations and Why I Am an Anarchist* (1st ed.), Colorado Springs: Ralph Myles Publisher.
41. Waerdt Peter J. van de (2023), From Monocle to Spectacles: Competition for Data and 'Data Ecosystem Building', *European Competition Journal*, 19 (2): 191–225, doi:10.1080/17441056.2023.2169366.
42. Waller Michael J. (2004), Russia: Death and Resurrection of the KGB, *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*.

KRONIKA

Seminaras, skirtas KGB istorijai, Melburno universitete

Darius Juodis

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ darius.juodis@genocid.lt

2026 m. balandžio 9 d. Australijoje Melburno universiteto Humanitarinių mokslų fakultete vyko istorijos seminaras, skirtas KGB istorijai. Jo organizatorius buvo šio fakulteto istorijos ir filosofijos studijų padalinys. Renginyje savo tyrimus pristatė vietos istorijos tyrinėtojai ir svečiai iš užsienio šalių, pristatymų temos apėmė įvairius sovietinio saugumo ir jo satelitinių specialiųjų tarnybų veiklos aspektus. Organizatorių kvietimu seminare dalyvavo ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyriausiasis istorikas Darius Juodis.

Istorikai doc. Vanessa Voisin ir prof. Davidas Rich iš Bolonijos universiteto pranešime „KGB ir karo nusikaltimų tyrimai, 1955–1986 m.“ aptarė kai kuriuos bendrai vykdytus KGB tyrimus, susijusius su Antrojo pasaulinio karo laikotarpio nusikaltimais, kuriuos įvykdė Sovietų Sąjungos piliečiai. Pranešėjai pateikė konkrečių bylų pavyzdžių. Taip pat jie nagrinėjo KGB veiklos šioje srityje skirtumus sovietinėse Ukrainos, Latvijos ir Rusijos respublikose.

Doktorantė Aleksandra Riabičenko iš Melburno universiteto pranešime „Sovietų tyrėjai prieš karo laiko nusikaltimų vykdytojus: scenos ir vaizdiniai vėlyvojo sovietmečio televizijos serialuose“ aptarė XX a. 8–9-ojo dešimtmečio detektyvinius Sovietų Sąjungos televizijos serialus, kurių siužetai buvo susiję su paslaptinomis žmogžudystėmis, o jų priežastys slėpė Vokietijos ir SSRS filmuose apie „Didžiojo Tėvynės“ karo įvykius. Pranešime konkrečiai aptarti serialai „Sąžinė“ (1974) ir „Priešprieša“ (1985), kurių veiksmas vyksta vėlyvuju sovietmečiu, kai sovietų tyrėjai aiškinasi, bando surasti ir suranda filme įvardytus karo metų „išdavikus“. Pastebėtina, kad tokių bylų tyrimas buvo KGB prerogatyva, bet filmuose įvykius tiria sovietinės milicijos pareigūnai.

Dr. Darius Juodis pranešime „KGB operacijos prieš lietuvių išeiviją (1954–1991 m.)“ nagrinėjo įvairius sovietų saugumo veiklos prieš lietuvių emigraciją aspektus. Buvo pateikta KGB archyvinės medžiagos, likusios Lietuvoje, apžvalga, jos kritinė analizė (galimi patikimumo ir nepatikimumo klausimai). Trumpai pristatyta KGB, kaip institucijos, padėtis Sovietų Lietuvos valdymo sistemoje. Konkrečiai kalbant apie veiklą prieš išeiviją, aptartas agentūrinio tinklo kūrimas, emigrantų organizacijų kompromitavimas bei propagandinių akcijų vykdymas. Bendrai įvertintas šių veiklų rezultatyvumas.

Australijoje Melburno universiteto Humanitarinių mokslų fakultete vykusiame seminare LGGRTC vyriausiasis istorikas Darius Juodis skaito pranešimą „KGB operacijos prieš lietuvių išeiviją (1954–1991 m.)“

D. Juodžio nuotr.

Sophia Kalašnikova Horowitz iš Harvardo universiteto pranešime „Masinio tinklo sugrįžimas, 1959–1965 m.: agentūra ir „patikimi asmenys“ nagrinėjo slaptųjų bendradarbių darbo mechanizmų transformaciją po 1959 m. KGB reformų, kai institucijos vadovybė bandė pertvarkyti bendrą sistemą, dalį jos funkcijų perduodant „patikimiems asmenims“, kurie mažiau buvo tikrintini ir „patriotiškai nusiteikę“, bet vėliau mechanizmai keitėsi, nes remtasi patyrusiais ir „neetatiniiais darbuotojais“. O 7-ajame dešimtmetyje slaptųjų bendradarbių darbas labiau rėmėsi ankstesnėje praktikoje išbandytais metodais. Taip pat pranešime buvo aptartas agentūros ir „patikimų asmenų“ naudojimas Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje ir Moldavijoje. Pranešimo autorė teigė, kad vienur laikytasi Maskvoje suformuotų praktikų, kitur prisitaikyta prie vietinių aplinkybių.

Doc. Julijos Fedor iš Melburno universiteto pranešime „Istorija kaip „žvalgybinės informacijos rinkimas laike“: Sergejaus Naryškino pakaitinė istorijos filosofija“ buvo nagri-

nėjamas ribų tarp saugumo ir žvalgybos pasaulio bei istorinių žinių kūrimo ir jų sklaidos sferos nykimas, taip pat Rusijos praeities „saugumizavimas“ ir perėmimas valstybės saugumo aparato kontrolėn. Pastarosios uždavinys – prižiūrėti pasakojimus apie praeitį, ypač siekiant pateisinti Rusijos karą prieš Ukrainą. Pranešime daugiausia dėmesio buvo skiriama Rusijos istorijos draugijos pirmininko ir Rusijos užsienio žvalgybos tarnybos vadovo Sergejaus Naryškino veiklai.

Prof. Alison Lewis iš Melburno universiteto pranešime „Štazi ir Rytų Vokietijos perbėgimai taikant „Rytų bloko sprendimą“ aptarė Rytų Vokietijos saugumo tarnybos veiklos praktikas, kuriomis ši tarnyba mėgino užkirsti kelią Rytų Vokietijos piliečių pabėgimams per kitas socialistines šalis.

Po kiekvienų dviejų pranešimų vykdavo klausimų ir atsakymų dalis, kai būdavo diskutuojama pranešimo temų klausimais, keliamos naujos problematikos.

Tarptautinė mokslinė konferencija Daugpilyje

Andrius Tumavičius

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ andrius.tumavicius@genocid.lt

Šių metų gegužės 7–8 d. vyko Daugpilio universiteto Humanitarinių ir socialinių mokslų instituto organizuota tarptautinė mokslinė konferencija „Šaltiniai ir žmonės“. Konferencijos organizatoriai subūrė istorikus ir pagalbinių istorijos mokslų specialistus, kurie galėjo su kolegomis pasidalinti naujausių tyrimų rezultatais. Renginio metu dalyviai pristatė mokslinių tyrimų kryptis, diskutavo apie archyvinių dokumentų, atsiminimų, žodinės istorijos ir kitų šaltinių panaudojimą šiuolaikiniuose tyrimuose. Taip pat daug dėmesio buvo skirta tarpdisciplininiais metodams, leidžiantiems plačiau pažvelgti į istorinius bei socialinius reiškinius.

Konferencijoje dalyvavo 41 tyrinėtojas, atstovaujantis Latvijos, Kroatijos, Lietuvos, Ukrainos, Lenkijos, Čekijos, Estijos, JAV, Didžiosios Britanijos, Lietuvos mokslo įstaigas, archyvus ir tyrimo centrus, tai: Juris Ciganovs, Kristina Ēce, Anita Fikelt, Elina Hrščanoviča, Samanta Filimonova, Gintautas Jakštys, Audronė Janužytė, Tautvydas Kašuba, Antonina Kizlova, Martinš Klušs, Marija Krūmina, Ginta Eksne, Marika Kucina, Ainis Lociks, Vladislavs Malachovskis, Ruslana Martseniuk, Olaf Mertelsmann, Inara Mukane, Baiba Pazane, Aijka Pilkaa, Maija Pozemskovska, Maruta Pranka, Ginta Elksne, Alberts Rokpelnis, Dovvydas Skarolskis, Liga Strazda, Kaspars Strods, Geoffrey Swain, Eglė Šeduikytė-Korienė, Anna Petrova, Michal Šimanė, Julija Tereščenko, Agnese Timofejeva, Armen Tonolan, Ramūnas Trimakas, Andrius Tumavičius, Juris, Urtans, Andris Uškans, Uldis Vanags, Edvardas Vasiliauskas, Manvydas Vitkūnas, Maksims Vlasovs, Rakhmetolla Zakarya.

Pavyzdžiui, doc. Aleksandrs Ivanovs savo pranešime nagrinėjo istorinių šaltinių interpretacijos problemas Baltijos regiono istoriografijoje, ypatingą dėmesį skirdamas vietos archyvų ir asmeninių liudijimų derinimui rekonstruojant XX a. socialinę istoriją. Tyrėja Marina Levina aptarė kolektyvinės atminties formavimąsi daugiatautėse bendruomenėse, analizuodama, kaip skirtingos etninės grupės interpretuoja regiono istorinius įvykius ir kaip šios interpretacijos atsispindi viešojoje erdvėje bei švietime. Audronė Janužytė nagrinėjo, kaip grafiniai pasakojimai (komiksai) padeda perteikti skaudžių istorinių procesų (tremties, Holokausto, partizaninio karo) patirtis ir istorinę atmintį. Pranešėja pabrėžė, kad komiksai leidžia jautriai ir suprantamai pristatyti sudėtingas XX a. represijų temas jaunesnei auditorijai, derinant istorinius faktus su asmeniniais liudijimais bei vizualine emocija. Andrius Tumavičius pranešime „Lietuvos laisvės armijos 3-iosios Šiaurės rytų apygardos Lokio rinktinės partizanų ryšiai su Latvijos partizanais: žmonės ir likimai“

Daugpilio universiteto Humanitarinių ir socialinių mokslų instituto tarptautinės mokslinės konferencijos „Šaltiniai ir žmonės“ akimirka

https://du.lv/en/institute-news/about-the-conference-history-sources-and-people-2026/?utm_source=chatgpt.com

aptarė pirmąją antisovietinės ginkluotos rezistencijos etapą, vykusį 1944–1945 m., ir pateikė informacijos apie Zarasų ir Rokiškio apskričių teritorijoje veikusių partizanų būrių kontaktus Latvijoje (Ilūkstės apskritis). Taip pat jis papasakojo Lietuvos partizanų rėmėjos Latvijos gyventojos Anelės Kivlens ir vieno pirmųjų partizanų vadų Zarasų apskrityje Antano Streikaus istorijas, kuriomis parodė, kaip bendras laikmečio kontekstas lėmė atskirų žmonių likimus.

Konferencija tapo svarbia erdve akademinėjų idėjų mainams, tarptautinio bendradarbiavimo stiprinimui ir naujų mokslinių ryšių užmezgimui. Dalyviai pabrėžė tokių renginių svarbą puoselėjant mokslinį dialogą ir skatinant bendrus tyrimus tarptautinėje erdvėje.

Technologijų vaidmuo specialiųjų tarnybų veikloje

Kristina Burinskaitė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ kristina.burinskaite@genocid.lt

2026 m. birželio 9 d. Varšuvoje Tautos atminties institutas (toliau – IPN) surengė tarptautinę konferenciją „Technologijos Rytų bloko valstybių saugumo struktūrų veikloje“ („Technology in the Service of Eastern Bloc State Security Organs“). Šiame moksliniame renginyje dalyvavo mokslinių tyrimų institucijų ir universitetų atstovai iš Lenkijos, Vokietijos, Čekijos, Lietuvos, Rumunijos, Turkijos, Jungtinių Amerikos Valstijų. Iš Lietuvos pusės čia buvo perskaitytas pranešimas „KGB operatyvinės-techninės priemonės prieš lietuvių antisovietinį pasipriešinimą“.

Konferencijoje buvo paliestas rečiau nagrinėjamas, bet labai svarbus Šaltojo karo istorijos aspektas – saugumo tarnybų ir žvalgybos operacijų metu naudotos technologijos bei jų technologinė raida komunistinėse valstybėse. Nuo stebėjimo sistemų ir slaptųjų ryšio priemonių iki ankstyvųjų kompiuterinių technologijų ir kriptografinių įrenginių buvo parodyta, kaip giliai technologijos buvo įsitvirtinusios kontrolės ir represijų sistemose. Buvo analizuojamos jų taikymo politinės ir technologinės prielaidos, tokios kaip Šaltasis karas, spec. tarnybų tarpusavio kova, Rytų bloko valstybių technologinis ir pramoninis atsilikimas, taip pat tai, kaip buvo kuriama ir veikė specialiųjų technologijų taikymo sistema, kokios struktūros buvo atsakingos už jų taikymą, kaip vyko jų evoliucija, modernėjimas. Didelis dėmesys buvo skiriamas aiškinantis, kurios įrangos buvo kilusios iš Rytų bloko naudojamų technologijų, o kurios buvo perimtos technologinio šnipinėjimo metu ar kurioms buvo pritaikytos Vakaruose sukurtos žvalgybinės veiklos technologijos (pvz., fotoaparatai). PhD Vitoldas Bagienskis (Witold Bagieński) (Lenkija, IPN archyvas) ir Peteris Rendekas (Peter Rendek) (Čekija, Saugumo struktūrų archyvas) didžiausią dėmesį skyrė ne tik pačių technologijų apibūdinimui, bet ir tam, kiek iš jų buvo gauta pramoninio šnipinėjimo būdų. Didžiausias dėmesys buvo skiriamas ir atskirų slaptų specialiųjų priemonių, tokių kaip slaptas fotografavimas, pasiklausymas, televizijos ir jos įrangos pritaikymas žvalgybinei veiklai, pristatymui, taip pat tam, kaip jos buvo maskuojamos, ir turimų duomenų kompiuterizavimui. Buvo pastebėta, kad maskuotės skirtingose šalyse labai panašios. Ne viename pranešime buvo pabrėžta šių šalių spec. tarnybų visiška priklausomybė nuo SSRS KGB ir jo poreikių (technologinių, informacijos pateikimo) patenkinimo, tarsi tai būtų visiškos KGB kopijos. Nors ši tematika daugiau buvo paliesta Rytų ir Vakarų bloko spec. tarnybų varžybų kontekste, tačiau Lietuvos ir Rumunijos istorikų pranešimuose šios spec. priemonės buvo analizuojamos kovos su „vidaus priešais“ konteks-

Tarptautinėje konferencijoje „Technologijos Rytų bloko valstybių saugumo struktūrų veikloje“ Varšuvoje dalyvavo LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorė Kristina Burinskaitė

K. Burinskaitės nuotr.

Konferencijos reklama Varšuvos gatvėse

K. Burinskaitės nuotr.

te. Pavyzdžiui, Rumunijos istorikė pasidalijo faktais, kaip Rumunijos diktatoriaus žmona slapta klausėsi kitų komunistų partijos aukšto rango funkcionierių žmonių pokalbių. Tuo tarpu Irina Tsukerman („The Washington Outsider Center for Information Warfare“, JAV) į spec. tarnybas ir jų slaptas priemones pažvelgė iš netradicinės šiuolaikinių technologijų ir virtualios realybės, socialinių tikslų perspektyvos. Žmonių tarpusavio ryšiai gali ir padėti, ir trukdyti spec. tarnyboms sekti stebimus asmenis. Ji ypač pabrėžė, kad Varšuvos pakto šalių spec. tarnybos buvo visiškai priklausomos nuo KGB ir jo poreikių tenkinimo, o jų valdymas ir veikimo principai buvo tarsi kopijos. Istorikė iš Rumunijos Germina Ana Nagat supažindino, kaip slaptos technologijos buvo naudojamos ne tik specialiųjų tarnybų, bet ir aukščiausių partijos vadovų sekant kitus aukšto rago partiečius. IPN tyrinėtojas Pavelas Skubiš (Paweł Skubisz) pristatė konkretų JAV šnipinėjimo Lenkijos viduje demaskavimo atvejį, tai, kokie asmenys buvo įtraukti, kokios technologijos buvo naudojamos ir kaip tai buvo demaskuota, taip pat tai, koks buvo šioje istorijoje dalyvavusių asmenų likimas. Išsiskiriantis buvo dviejų lenkų istorikų – Tomašo Kroko (Tomasz Krok) ir Zbignevo Lagošo (Zbigniew Łagosz) – pranešimas apie represinių struktūrų siekius išnaudoti savo veiklai naujausias manipuliavimo žmogaus sąmone technologijas. Nors šaltinių, pasak autorių, nėra labai daug, bet jie pasiryžę ir toliau vykdyti tyrimus. Ne istorikas, bet privatus kolekcininkas ir tyrinėtojas Detlevas Vreislebenas (Detlev Vreisleben) iš Vokietijos, pateikė unikalią Štazi naudotų fotografavimo įrenginių kolekciją. IPN istorikas Vitoldas Sobockis (Witold Sobocki) pristatė šifravimo įrangos veiklos principus. Radoslavas Pobožis (Radosław Poboży) kalbėjo apie televizijos ir kino technologijų naudojimą specialiųjų tarnybų veikloje, nors buvo konstatuota, kad jos nebuvo tokios populiarios kaip kitos technologijos.

Turkijos Nacionalinio švietimo ministerijai atstovaujantis Muratas Döleker, remdamasis LSSR KGB archyvuose esančiais dokumentais, sudarė KGB vykdytų išorinių operacinių sistemų formavimo principus (padaliniai, technologijos, tikslai, dokumentuoti konkretūs KGB veiklos pavyzdžiai). Lenkijos slaptąsias technologijas administruojančių padalinių veiklą pristatė IPN istorikė Monika Komaniecka. Čekijos ir Lenkijos istorikai Danielis Povolnas (Daniel Povolny), Bartošas Kapusciakas (Bartosz Kapuściak) ir Radoslavas Petermanas (Radosław Peterman) nagrinėjo karinės žvalgybos technologijas ir kompiuterizavimo procesus. Renginį vainikavo Pavelo Tomasiko (Paweł Tomasik) pranešimas apie specialias technologijas lenkų filmuose.

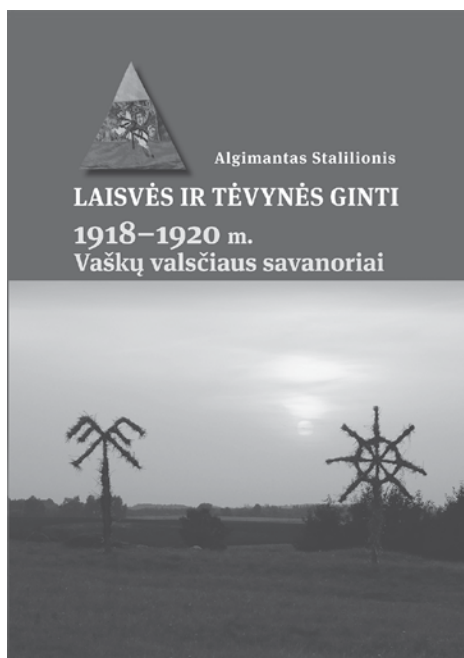
Ši konferencija buvo įdomi ir vertinga, ypač besispecializuojantiems šioje srityje, siekiant pažinti specialiųjų tarnybų veiklos principus ir užkulisius, nes minėtos technologijos buvo labai saugomos ir slepiamos. Tai buvo ne tik proga pažinti slaptas operatyvines technines priemones, bet ir būdas pažvelgti į slaptųjų tarnybų prigimtį, veiklos principus ir užkulisius.

Algimantas Stalilionis, *Laisvės ir Tėvynės ginti. 1918–1920 m. Vaškų valsčiaus savanoriai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2026, 600 p.

Šioje knygoje aprašomas 1918–1920 m. Vaškų valsčiaus savanorių gyvenimas ir kova, pasakojama apie vieno valsčiaus žmones, savu noru įstojusius į Lietuvos kariuomenę. Kovos už Lietuvos nepriklausomybę 1918–1920 m. lėmė, kad mūsų seneliai apgynė jauną, naujai atgimusią valstybę. Šių Lietuvos savanorių vardai, jų ir jų šeimų gyvenimai amžiams įrašyti į tautos istoriją.

Liudininkų žodžiai atgaivina to meto sudėtingus įvykius, kuriems pasibaigus ir atkūrus Nepriklausomybę savanoriai kūrė ir puoselėjo Lietuvą. Užgriuvus negandoms iš Rytų, savanoriai ir jų vaikai vėl įsijungė į pagrindžio kovą prieš okupantus, ištvėrė sovietinės okupacijos tremtis ir persekiojimus. Knygoje pateikiamos žinios apie 146 savanorius ir jų šeimas.

Leidinį recenzavo istorikai dr. Vykintas Vaitkevičius ir Sigitas Kanišauskas.

Apie autorius

DAINA BLEIERE – istorijos mokslų daktarė, Latvijos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Latvijos istorijos instituto mokslo darbuotoja. 2005–2018 m. – Rygos Stradiinio universiteto Europos studijų fakulteto Politikos mokslų katedros docentė. Publikavo daugiau kaip 80 straipsnių apie 1940–1941 m. ir 1944–1991 m. Latvijos istoriją bei po šalies nepriklausomybės atkūrimo besiformavusią Latvijos vidaus ir užsienio politiką. Kai kurie jos straipsniai publikuoti Michaelo Loaderio, Siobhán Hearne ir Matthew Kotto sudarytoje knygoje *Defining Latvia: Recent Explorations in History, Culture, and Politics*, 2022 (*Apibrėžiant Latviją: naujausi istorijos, kultūros ir politikos tyrimai*) ir Li Bennich-Björkman bei Sauliaus Grybkausko parengtoje knygoje *Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union: Nomenclatura, Intelligentsia, and Centre-Periphery Relations*, 2022 (*Maskva ir nerusiškosios Sovietų Sąjungos respublikos: nomenklatūra, inteligencija ir centro bei periferijos santykiai*).

MONIKA ROGERS (mergautinė pavardė Kareniauskaitė) – Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Ši Lietuvos istorikė tyrinėja teisės, nusikaltamumo ir baudžiamojo persekiojimo raidą Lietuvoje bei SSRS. Jos tyrimai taip pat apima posovietinę transformaciją, pereinamojo laikotarpio teisingumą, genocidą, represijas, nusikaltimus žmoniškumui, viktimologiją ir istorinę atmintį. Savo karjerą M. Rogers pradėjo 2010 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre, o 2017 m. apgynė istorijos mokslų daktaro disertaciją Vilniaus universitete ir įgijo mokslo laipsnį. Dr. M. Rogers ėjo įvairias akademines ir mokslines pareigas, įskaitant podoktorantūros stažuotojos pareigas Jeilio universitete. 2022–2023 m. ji atliko tyrimą Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijoje apie universaliąją jurisdikciją tiriant karo nusikaltimus Ukrainoje. Svarbiausios jos publikacijos: „Law, Crime and the Criminal Justice System's Transformation in Post-Soviet Lithuania: Some Trends and Functioning“ („Teisė, nusikaltamumas ir baudžiamojo teisingumo sistemos transformacija posovietinėje Lietuvoje: tendencijos ir veikimas“), *Lithuanian Historical Studies* 27, 2023, Nr. 1, <<https://doi.org/10.30965/25386565-02701005>>; „Understandings of Crime and Deviance in Soviet and Post-Soviet Lithuania“ („Nusikaltimo ir deviacijos sampratos sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje“) knygoje *Soviet and Post-Soviet Lithuania: Generational Experiences* („Sovietinė ir posovietinė Lietuva: kartų patirtys“), sudarė Laima Žilinskienė ir Melanie J. Ilič, 2022, <<https://doi.org/10.4324/9781003023050-3>>.

DOMINYKAS RUDOKAS – istorikas, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto magistrantas. 2025 m. baigė Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto bakalauro studijas. Baigiamojo darbo tema „Lietuviai kaliniai nacistinės Vokietijos koncentracijos stovyklose 1941–1945 metais“.

IRENA ŠUTINIENĖ – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyriausioji istorikė, sociologė. Mokslinių interesų sritys: socialinė atmintis (sovietmečio, karų, etninių grupių atmintis), etninis / tautinis identitetas, biografiniai tyrimai. Mokslinių straipsnių autorė, kolektyvinių monografių bendraautorė. Iš kolektyvinių monografių paminėtinos: *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, 2019; *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*, 2016; *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, 2016; *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, 2013; *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, 2011.

ANDRIUS TUMAVIČIUS – istorikas, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto doktorantas. 2003 m. baigė studijas Vilniaus universiteto Istorijos fakultete ir įgijo istorijos magistro kvalifikacinį laipsnį. Nuo 2005 m. dirba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre. Jo domėjimosi laukas – stalininis laikotarpis Lietuvoje. A. Tumavičiaus moksliniai interesai fokusuojasi ties ginkluotos antisovietinės rezistencijos problematika. Ketvirtus metus jis dalyvauja tęstiniame moksliniame projekte „Moterys ginkluotoje pokario rezistencijoje Lietuvoje 1944–1953 m.“. Taip pat A. Tumavičius domisi partizanų vykdytų baudžiamųjų veiksmų bei sovietų talkininkų (stribų, komunistų, komjaunuolių ir pan.) tyrinėjimais.

RIMANTAS ZIZAS – istorikas, humanitarinių mokslų daktaras. Dirbo Lietuvos istorijos institute, dabar – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyriausiasis specialistas. Tyrimo kryptys: karo nusikaltimai sovietų ir nacių laikotarpiais. Svarbiausi darbai: Christoph Dieckmann, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1944*, 2005; *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, 2014; *Atmintis: 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariams ir kitiems kovotojams, žuvusiems Antrajame pasauliniame kare*, sud. Monika Trinkūnaitė, Rimantas Zizas, 2015.

Notes on Authors

DAINA BLEIERE, PHD (History), is a researcher at the Institute of Latvian History, Faculty of Humanities, University of Latvia. Associate Professor at the Department of Political Science, Faculty of European Studies, Rīga Stradiņš University (2005–2018). Has published more than 80 articles on the history of Latvia in 1940–1941 and 1944–1991, as well as on Latvia's domestic and foreign policy after the restoration of independence, including contributions to *Defining Latvia: Recent Explorations in History, Culture, and Politics* (ed. Michael Loader, Siobhán Hearne and Matthew Kott, 2022) and *Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union: Nomenklatura, Intelligentsia, and Centre–Periphery Relations* (ed. Li Bennich-Björkman and Saulius Grybkauskas, 2022). Main research interests: the process of Sovietisation in Latvia, the development of the Soviet nomenklatura in Latvia, and the social and cultural policies of Soviet power in Latvia.

MONIKA ROGERS (née Kareniauskaitė) is a researcher with the Department of Twentieth-Century History at the Lithuanian Institute of History. She is a Lithuanian historian specialising in the history of law, crime and criminal prosecution in Lithuania and the USSR, post-Soviet transformation, transitional justice, genocide, repression, crimes against humanity, victimology and historical memory. She began her career at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania in 2010 and earned a PhD in History from Vilnius University in 2017. Dr Rogers has held various academic and research positions, including that of Postdoctoral Associate at Yale University. In 2022–2023, she conducted research at the Ministry of Justice of the Republic of Lithuania on universal jurisdiction in the investigation of war crimes in Ukraine. Her most important publications include: „Law, Crime and the Criminal Justice System's Transformation in Post-Soviet Lithuania: Some Trends and Functioning.“ *Lithuanian Historical Studies* 27, 1, 2023, <<https://doi.org/10.30965/25386565-02701005>>; „Understandings of Crime and Deviance in Soviet and Post-Soviet Lithuania“. In *Soviet and Post-Soviet Lithuania: Generational Experiences*, ed. by Laima Žilinskienė and Melanie J. Ilić, 2022, <<https://doi.org/10.4324/9781003023050-3>>.

DOMINYKAS RUDOKAS is a historian. He is currently continuing his master's studies at the Faculty of History of Vilnius University. In 2025 he graduated the Faculty of History of Vilnius University with a bachelor's degree. The topic of his thesis was „Lithuanian prisoners in Nazi German concentration camps in 1941–1945“.

IRENA ŠUTINIENĖ is a senior historian at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Research interests: social memory (soviet period, generations, ethnic group identity; ethnical / generational identity; biographical research). Author of scientific articles, co-author of collective monographs. From collective monographs can be mentioned these: *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta, kolektyvinė monografija*, 2016 (*Born in Socialism: The First Generation of the Soviet Era. A Collective Monograph*); *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, 2019 (*Klaipėda region 1945–1960: the formation of the new society' and its reflections in family stories*); *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, 2016 (*Ethnicity and identities in Southeastern Lithuania: expressions and contexts*); *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, 2013 (*Soviet memory in life stories*); *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, 2011 (*From Basanavičius and Vytautas the Great to Molotov and Ribbentrop: Transformations of Memory and Remembrance Cultures in the 20th–21st Centuries*).

ANDRIUS TUMAVIČIUS is a historian, Phd student in Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda university. Graduated from the Vilnius University Faculty of History in 2003 with a Master's degree in History. Has been working at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania since 2005. Field of interest – Stalinism in Lithuania. Andrius Tumavičius's research interests focus on the issues of armed anti-Soviet resistance. He has been participating in the „Women in the Post-War Armed Resistance in Lithuania, 1944–1953“ research project for the past four years. Mr Tumavičius is also interested in investigations into criminal actions carried out by partisans and investigations into Soviet collaborators (istrebki, communists, Komsomol members, and so on).

RIMANTAS ZIZAS is a historian, Doctor of Humanities. Worked previously at the Lithuanian Institute of History, now a senior specialist at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Research areas: War crimes during the Soviet and Nazi periods. Major works: Christoph Dieckmann, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1944*, 2005 (*The Murder of Prisoners of War and the Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*); *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, 2014 (*Soviet Partisans in Lithuania, 1941–1944*); *Atmintis: 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariams ir kitiems kovotojams, žuvusiems Antrajame pasauliniame kare* (*Memory: To the Soldiers of the 16th Lithuanian Rifle Division and Other Fighters Who Died in World War II*, comp. Monika Trinkūnaitė, Rimantas Zizas, 2015).

Gairės autoriams

Recenzuojami tik straipsniai, atitinkantys toliau išdėstytus formaliuosius žurnalo reikalavimus. Straipsniai turi būti pateikti sklandžia ir taisyklinga lietuvių ar anglų kalba, techniškai tvarkingi.

Redakcija pasilieka teisę nepublikuoti kalbos reikalavimų neatitinkančio straipsnio.

1. Formalieji reikalavimai

Visų žurnalui siūlomų tekstų autoriai pateikia duomenis apie save – vardas, pavardė, mokslo laipsniai, institucinė prieskyra, el. pašto adresas korespondencijai, ORCID ID (rekomenduojama).

Teikiamuose straipsniuose turi būti suformuluotas tyrimo tikslas, nurodyti uždaviniai, įvardytas objektas, metodas, aptartas nagrinėjamos problemos ištirtumo laipsnis. Taip pat tikimasi, kad bus nurodomi šaltiniai, paisoma citavimo tikslumo, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados, pateiktas literatūros ir šaltinių sąrašas.

Su straipsniu pateikiama santrauka, kurioje turi būti:

straipsnio pavadinimas (ir anglų k.);

santrauka (pasirinktinai lietuvių, anglų, vokiečių arba prancūzų kalbomis) iki 2000 spaudos ženklų, reikšminiai žodžiai (iki 5 žodžių, lietuvių ir anglų bei kita pageidaujama kalba).

Optimali publikuojamo straipsnio apimtis – 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų, įskaitant išnašų tekstą ir tarpus). Jei siūlomos medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką, dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausioju redaktoriumi. Minimali publikuojamo straipsnio apimtis – 0,5 autorinio lanko. Į autorinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, dvi santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis, o reikalui esant – ir kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą). Priedai turi būti siunčiami atskirais failais, o ne tik patalpinti tekste. Mokslinio veikalo recenzijos ir apžvalgos rekomenduojama apimtis yra 5000–11 000 ženklų. Kronika (mokslinio įvykio / renginio apžvalga) rekomenduojamas ilgis yra 2000–5000 ženklų.

1. Straipsnio įteikimas

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu *Microsoft Word* formatu (siunčiant el. paštu kristina.burinskaite@genocid.lt, asmeniškai įteikiant laikmeną arba prisiregistravusi žurnalo tinklapyje (<http://www.zurnalai.vu.lt/gr/>). Tekstas rengiamas *Times New Roman* šriftu 12 pt dydžiu, 1,5 linijų intervalu. Pateikiant straipsnio rankraštį el. paštu, laiške turi būti deklaruota straipsnio originalumas, t. y., kad jis nebuvo publikuotas kitame leidinyje.

2. Mokslinis aparatas

Genocidas ir rezistencija laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučių, pvz., A a a „b b b“. Tik tuomet, kai sakinyš ir prasideda ir baigiasi citata, skyrybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., „A a a, a a a.“ Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., „A a a, b b b' a a a“.

1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą. Iškeltinės citatos pateikiamos be kabučių, jos atskiriamos tarpu tarp eilučių ir renkamos mažesniu šriftu (11 pt dydžiu, 1,15 linijų intervalu).

1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais [aaa]. Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradedama rašyti mažąja raide, pradžioje daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].

1.3. Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prireikus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.

2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa m., pvz., 1861 m.; dešimtmečiai rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., 8-asis dešimtmetis arba aštuntasis dešimtmetis, 7-ajame dešimtmetyje arba septintajame dešimtmetyje; amžiai rašomi romėniškais skaitmenimis ir santrumpa a., pvz., XVI a.; kai laiko tarpas rašomas pilnai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnyš be tarpelių, pvz., 1815–1831 m.; VI–XX a.; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa m. nerašoma, pvz., (1900) arba (1579–1832).

2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trumpais brūkšneliais, pvz.: 1987-06-16. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skaitmenimis su santrumpomis m. ir d., mėnuo visu žodžiu, pvz., 1987 m. birželio 16 d.

3. Lotynišku alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą

pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną asmenvardį, toliau rašoma pirma vardo raidė ir pilna pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pavardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, popiežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.

4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti lietuviškai, vadovaujamas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidingai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Sutrumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama originalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinybus ar enciklopedijas.

5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei terminai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai, pvz., Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.

5.1. Religinį bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo žodžiai, pvz.: Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia ir kt.

6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi tiesiai, , pvz., uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“. Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.

7. Lotynišku alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.

8. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose.

9. Išnašos dedamos tik puslapio apačioje (*footnotes*), numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuoroda apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Iškeltinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje taikoma ištisinė išnašų numeracija.

10. Kitakalbį leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Jei nuoroda turi DOI kodą, jį reikia nurodyti. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą:

1. Autorių teisės

Genocidas ir rezistencija – atvirosios prieigos žurnalas ir remiasi Kūrybinių bendrijų licencija – Priskyrimas (kategorija CC BY). Tai reiškia, kad autoriaus teisės (©) garantuojamos teksto autoriui, tačiau pagal CC BY licenciją kūrinį leidžiama laisvai ir neribotai naudoti, be kita ko, kopijuoti, daryti pakeitimus ir kurti išvestinius kūrinius, naudoti komerciniais ir nekomerciniais tikslais, su sąlyga, kad nurodomas pradinis informacijos šaltinis ir autorius. Plačiau apie licencijos sąlygas žr. <<https://creativecommons.org/licenses/?lang=lt>>.

Pateiktų rankraščių ar jų dalių sutapties tikrinimas ir autorystės nustatymas atliekamas naudojant *Crossref Similarity Check* / *iThenticate*. Tačiau redakcinė kolegija, net ir naudodamasi šiuolaikinėmis elektroninės patikros sistemomis bei patyrusių recenzentų pagalba, neturi galimybės sulyginti pateikiamų straipsnių su didžiule paskelbtų istorijos tekstų visuma, todėl straipsnių originalumas ir kitų autorių teisių paisymas cituojant ar perfrazuojant kitų idėjas, ar svetimo kūrinio dalį yra publikuojamų autorių atsakomybės objektas. Pastebėjus plagiatą po straipsnio publikavimo Redakcija skelbia straipsnio atšaukimą.

Redakcinė kolegija

Guidelines for Authors

The peer review process is initiated only if the manuscript: is written in clear and concise Lithuanian or English language; papers below the journal's standard can be rejected for this reason alone; is a technically as well as grammatically correct copy; satisfies the formal requirements of the journal.

1. Formal requirements

Authors of all texts submitted to the journal must provide information about themselves – name, surname, degrees, e-mail address for correspondence and institutional affiliation. Submitted papers must state the aim of the research, the objectives, the object, the method and the degree of investigation of the problem under study. The research methodology, the style of the text or the type of discourse (structure of the paper, argumentation model) are a matter of free choice for the authors. A list of literature and sources should be included. ORCID ID (is recommended)

The article should be accompanied by abstracts:

the title of the article;

an abstract (optionally in Lithuanian, English, German or French) of up to 2,000 characters;

Keywords (up to five words in English and Lithuanian, and any other preferred language);

The optimum length of a published article is 40,000 characters, including footnotes and spaces. If the length of the proposed material (articles and source publications) exceeds 40,000 characters, the possibility of publication should be discussed with the Editor-in-Chief. The minimum length of an article to be published is 20,000 characters. This includes the text of the article, appendices (such as sources, tables, charts or maps), illustrations and two abstracts (in Lithuanian and English, and, if necessary, in another foreign language, chosen according to the likely audience of the publication). The recommended length of the review and the synopsis of the work is between 5,000 and 11,000 characters. The recommended length of a review of a scientific or other event is 2,000–5,000 characters.

2. Paper submission

Texts and their appendices are accepted only in electronic form (by e-mail to *kristina.burinskaite@genocid.lt*, or on the webpage of journal (<https://www.journals.vu.lt/gr/>). Files must be drafted using Microsoft Word, illustrations must be saved in the following for

mats: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, the latter without compression. The text must be prepared in accordance with the Lithuanian character encoding standards supported by Microsoft Office and later versions, in Times New Roman font, 12 pt size, 1.5 line spacing. Emailed submissions should be accompanied by a letter which declares that the paper is original, i.e., has not been published previously and is not submitted for publication in any other journal or book.

1. Scientific framework

“Genocidas ir rezistencija” follows the procedures for citation, referencing and the compilation of the list of references discussed below, which our authors are strongly recommended to follow.

1. When citing a Lithuanian source, a quotation should be marked with quotation marks; quotations in foreign languages should be in italics. When using quotation marks, the punctuation mark (comma, full stop) at the end of the quotation is placed after the final quotation mark, e.g. A a a “b b b b”. Only when a sentence begins and ends with a quotation is the punctuation mark placed before the last quotation mark, e.g. “A a a, a a a a”. Internal quotation marks are single, e.g. “A a a ‘b b b’ a a a”.

1.1. When a quotation is more than a few lines long, it should be given in a separate paragraph. Quotations presented in a separate paragraph have no quotation marks, but be separated by line spacing and set in a smaller font.

1.2. All changes to a quotation by the author are indicated by square brackets [aaa]. If the quotation does not start at the beginning of a sentence, it should be lowercased and is not preceded by an ellipsis. Where the quotation ends before the end of the quoted sentence, it is followed by an ellipsis in square brackets [...].

2. Years are written with Arabic numerals, e.g. 1861; decades are written with Arabic numerals or the full word, e.g. 1970s or eighties, in the 1960s or in the seventies; centuries are written with Arabic numerals and the abbreviation century, e.g. 16th century.; when a time period is written in full, an en-dash without spaces is used between the Arabic numerals, e.g. 1815–1831; 6th–20th centuries.

2.1. The full date may be written in a long or short form. The short form is written in Arabic numerals in the following order: day, month, year, separated by slash, e.g. 16/06/1987. In the long form, the day and the year are written in Arabic numerals, the month in full, e.g. 16 June 1987.

3. Surnames written in the Latin alphabet are given in their original spelling with their first names; surnames written in other alphabets are transliterated into the Latin alphabet in accordance with the rules approved by the Lithuanian Language Commission. After the first mention of a full name, only the surname is used, and where appropriate (in the

case of duplicate surnames) by the surname followed by the first letter of the first name. The names of gods, saints, kings, emperors, princes, popes, cardinals, archbishops bishops and the like are traditionally spelled in Lithuanian.

4. Non-Lithuanian place names are given in accordance with the current procedure – they are transcribed in Lithuanian, in accordance with the decisions of the State Commission of the Lithuanian Language. Place names spelled incorrectly or according to the old spelling norms are spelled in accordance with their modern-day usage. Abbreviated forms of place names must be written in full. In exceptional cases, the original spelling may be retained when the pronunciation and spelling of the place name varies in Lithuanian literature, has an old tradition or is completely unknown, or is not included in dictionaries or encyclopaedias.

5. Proper names, names and terms with a distinctive meaning are capitalised. If such names or terms are made up of more than one word, each constituent word is capitalised, e.g. the Church, the Mother of Mercy, the Lithuanian Reform Movement.

5.1. In the names of religious communities, all words in the name are capitalised, e.g. the Roman Catholic Church, the Evangelical Lutheran Church.

6. The names of books or other publications, films, paintings and companies are italicised in the text, except where they are given in an expanded form, i.e. with a commonplace term and the name in quotation marks, e.g. private limited liability company “Sapnas”. Titles of articles, poems or smaller textual elements are given in quotation marks.

7. Names of institutions written in the Latin alphabet are translated in the text, with the original form in italics in brackets or a footnote, as appropriate. Official names (e.g. company or place names) are written in their original form, and personal names written in other alphabets must be transliterated into the Latin alphabet.

8. Footnotes are placed at the bottom of the page, using Arabic numerals, except if there is a single footnote in the text, which may be marked with an asterisk. Similarly, a footnote not belonging to the content of the text may be distinguished in a similar way, e.g. references to the sponsorship of research presented in the text, or the project on which the text was based. In the text, the footnote mark is placed before a punctuation mark, e.g. ---¹; “---”¹. In a citation given as a separate paragraph, the footnote mark is placed after the last punctuation mark. Footnotes must be numbered consecutively within the article or publication.

9. The description of publications in other languages shall be given in the original language and characters; non-Latin titles shall be transliterated into Latin, Cyrillic titles shall be given in their original form or transliterated into Latin. Where appropriate, a translation of the title or other data into Lithuanian may be given in square brackets.

9.1. Bibliography (sources, references) shall be given in the end of the articles. The data for the description of the publication shall be taken from the title page of the publication and shall be presented without abbreviations or corrections.

9.2. The description of books and other publications shall first of all indicate the author's first name(s) and surname; no punctuation shall be used in between. Next, the title of the book shall follow in italics, separated by a comma. This is followed by the place of publication (no more than two cities), the publishing house or publisher and the year. The place of publication is separated from the publishing house or publisher by a colon; the publisher is separated from the year by a comma. The page of the book is indicated after the year; it is separated by a comma and followed by the Lithuanian abbreviation.

Examples of references in a list of literature:

The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies, compiled by Arūnas Streikus, (ser.: *Europa Country Perspectives*, 6), London and New York: Routledge, 2002.

Bahry Donna, Silver Brian, „Intimidation and the Symbolic Uses of Terror in the USSR“, *American Political Science Review*, 1987, Vol. 81, No. 4, pp. 1065–1096, <https://pure.psu.edu/en/publications/intimidation-and-the-symbolic-uses-of-terror-in-the-ussr>

Arvydas Anušauskas [et. al.], *Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, Vilnius: Genocide and resistance research centre of Lithuania.

Трацевскис Р., *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014. Should be transliterated and presented in this way [Tracevskis R., *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014].

Jurkutė Mingailė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaile-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>

Quoting

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvys, 2020, p. 13.

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

Acta Academiae Artium Vilnensis, 2006, Vol. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, compiled by Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, 2011, Vol. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, Vol. 56, No. 1, p. 10.

Naujasis Židinyš-Aidai, 2011, No. 5, pp. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, No. 2, pp. 11–13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, 1913-01-06 (19), No. 3 (790), p. 2.

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2021, No. 2 (50), p. 80–106.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, compiled by Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 796–809.

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, transcript of 16-01-1951, in: Lietuvos ypatingasis archyvas (hereafter – LYA), f. K-1, descr. 58, file No. 28598/3, vol. 3, envelope No. 6, p. 6–2.

The Editorial Board undertakes to advise, where necessary, postgraduate and doctoral students and young researchers preparing their first scientific publications.

All articles and source publications in *Genocidas ir rezistencija* journal are peer-reviewed anonymously by two reviewers. Authors are only informed of the reviews if the texts have been assessed as being in need of revision and if the reviewers' comments may contribute to necessary corrections. The Editorial Board does not undertake to provide explanations to the authors of rejected texts. The maximum time limit for the Editorial Board to decide whether to publish, reject or return a text for revision is 4 months. This deadline is not directly linked to the timing of the eventual publication, which may depend on the formatting of thematic issues.

All texts to be published are reviewed from a linguistic point of view and, if necessary, corrected by editors. Authors are provided with the typeset texts in electronic format for proofreading and authorisation. When returning the text to the editorial board, authors shall confirm their authorisation and consent to its publication in *Genocidas ir rezistencija* and access through associated databases by simple or electronic signature or by e-mail.

In case of any uncertainties concerning the subject matter, the principles of preparati-on or any other issues related to the subject matter of the *Genocidas ir rezistencija* journal, please contact the Editor-in-Chief.

Editorial board

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2026, 1(59)

Į anglų kalbą vertė ir korektūrą skaitė **UAB „Metropolio vertimai“**

Lietuvių kalbos redaktorė **Sigita Šimelionytė**

Maketo autorė **Evelina Garliauskienė**

Maketavo **Dalė Dubonienė**

Pirmame viršelyje – Priešrinkiminis mitingas Šiauliuose. 1940 m. birželis

(Saugotojas „Aušros“ muziejus)

<<https://www.facebook.com/photo?fbid=431458191975&set=mitingas-%C5%A1iauliuose-1940-m%C5%A1altinis-wwwdelcampenetatsiunt%C4%97-rlaurutavi%C4%8Dius>>

Mitingas Šiauliuose. 1940 m. birželis

(Saugotojas „Aušros“ muziejus)

<<https://www.skrastas.lt/gyvenimo-spalvos/tvanas-siaulius-uzklupo-netiketai#lg=1&slide=2>>

2026-06-22. Tiražas 150 egz. 12,25 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, 01128 Vilnius,
leidyba@genocid.lt
www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“
Naujoji Riovonių g. 25C,
LT-03153 Vilnius

	Andrius Tumavičius Pirmieji sovietų kolaborantai Lietuvoje 1940-ųjų vasarą: socialinio lifto ieškotojai ar idėjiniai komunistai? (Šiaulių apskrities atvejis)	
Dominykas Rudokas Lietuviai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 m	Rimantas Zizas Gyventojų žudynės Švenčionių krašte 1942 m. gegužės 19–20 d. vykdant keršto akciją už sovietinių partizanų nužudytus vokiečių pareigūnus I dalis	Irena Šutinienė Kolaboravimo su XX a. okupaciniais režimais samprata Lietuvos visuomenės nuomonėje: interpretacijos ir aktualumas
	Irena Šutinienė The Concept of Collaboration with 20th-Century Occupation Regimes in Lithuanian Public Opinion: Interpretations and Relevance	
Daina Bleiere Latvians and the Soviet System in the 1970s and 1980s: Challenges of Adaptation and Collaboration		Monika Rogers Right to Privacy and Personal Data Protection in Russia, Lithuania and Germany: From History to Current Discourses